

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Філософічний факультет

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1963

Ч. 7

За редакцією Володимира Янова

Мюнхен

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Філософічний факультет

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

1963

Ч. 7

За редакцією Володимира Янова

diasporiana.org.ua

Мюнхен

У зв'язку з Ювілеями трьох заслужених Професорів Філософічного Факультету УВУ, що припадають на цей рік, або на початок наступного, це число Наукових Записок — на доказ найглибшої пошани та вдячності за покладені заслуги для нашої Наукової Корпорації — присвячене Високодостойним Професорам-Ювілятам — д-рові г. к. Григорієві Ващеко ві, д-рові Михайлові Міллєрові та д-рові Наталії Василенко-Полонській. Даючи перше місце статтям наших Дорогих Сеньйорів, Редакція НЗ УВУ вміщує одночасно короткі біографічні статті та бібліографічні матеріали, щоб пригадати ті тривкі позиції, які наші Ювіляти самі собі своєю працею здобули в нашій спільноті, зокрема — в ділянці нашої національної культури. Складаючи нашим Видатним та Дорогим Ювілятам цей наш скромний подарунок, бажаємо Ім одночасно повної працездатності на дальші Многі Літа.

Р е к т о р а т
та

Деканат Філософічного Факультету
Українського Вільного Університету

Це число Наукових Записок УВУ виходить завдяки грошовій допомозі Товариства Сприяння Українській Науці. Склад статті доц. д-ра Олекси Горбача заплатили: Братство «Броди-Лев» в Нью-Йорку і Станиця Братства 1 УД УНА в Торонті.

Мовні редактори: проф. Павло Зайцев, ред. Сергій Домазар та ред. Петро Кізко

Druck: „LOGOS“, Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Philosophische Fakultät

WISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

1963

Nr. 7

Schriftleitung: Volodymyr Janiw

Diese Nummer der Wissenschaftlichen Mitteilungen der UFU erscheint dank der finanziellen Hilfe der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften, e. V. in München.

M ü n c h e n

UKRAINIAN FREE UNIVERSITY

Department of Arts

SCIENTIFIC NOTES

1963

No. 7

Editor: Volodymyr Janiw

M u n i c h

Григорій Ващенко

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

Народився я 23 квітня 1878 року в селі Богданівка на Полтавщині. Батько мій походив з старого кошацького роду, що вкінці 18 ст. одержав звання дворянства. Учився я з 1888 р. по 1898 р. в Роменській духовній школі і Полтавській духовній семінарії. Моїми молодшими товаришами у семінарії були Симон Петлюра і Володимир Щепот'єв, що потім був професором і відомим ученим літературознавцем, членом СВУ, засудженим 1930 р. Серед семінаристів тоді панували українські національні настрої, до чого великою мірою спричинився учитель співу й талановитий диригент Іван Миколович Різенко.

Учився я і поводив себе в семінарії дуже добре. Але на останньому курсі я учинив великий скандал інспекторові семінарії архимандритові Агапітові, який згодом був Катеринославським архиєпископом. Річ у тому, що він приймав доноси. Це потім відбилося на моїй далішій долі. Коли після закінчення семінарії я хотів 1898 р. вступити до Київської духовної академії, мене не допустили до конкурсового іспиту,

як бунтівника. Так мене схарактеризував архимандрит Агапіт, що сам був вихованцем Київської академії і, як писав мені, не хотів допустити мене до вступу в його альма матер. Рік я був учителем народньої школи в селі Блотниця Прилуцького повіту.

В 1899 р. я вступив до Московської духовної академії. Тут існував досить міцний український гурток, очолюваний Андрієм Левицьким, братом архиепископа Партенія, одного з перекладачів Святого Письма на українську мову. Я був активним членом гуртка, виступав з доповідями, брав участь в організації Шевченківських свят і т. ін. Будучи студентом третього курсу, я під впливом книжки академіка Ольденбурга «Будда» написав поему «Сідхарта», а в скорому часі оповідання «Німий», яке було надруковане в 1907 р. в збірнику моїх творів «Пісня в кайданах».

Після закінчення академії в 1903 р. учителював я короткий час в Полтавській епархіяльній жіночій школі, а в початку 1904 р. був звідти переведений до міста Кутаїс на посаду вчителя духовної школи. В 1905 р., коли на Україні розгорнувся революційний рух, я повернувся до Полтави і зайняв посаду вчителя комерційної школи, епархіяльної жіночої школи й учительської семінарії на Шведській Могилі. В кінці 1905 року вибухнуло селянське повстання в селі Сорочинцях на Миргородщині, а слідом за ним таке ж повстання в селі Бердянка на Костянтиноградщині. З двома колегами з учительської семінарії на Шведській Могилі я поїхав до Бердянки, зібрав інформації про урядові екзекуції над селянами і вмістив про це допис в газеті «Полтавщина». В наслідок цього мені довелося в 1906 р. виїхати на північ в місто Тихвин, де я став учителем духовної школи, а потім учителем жіночої гімназії й реальної школи. В Тихвині я написав п'есу «Сліпий» (що була надрукована окремою книжкою), оповідання «Самотній» та «Феєрія» і першу частину великої повісті «До ґрунту», що вийшла в Києві під псевдонімом Г. Васківський. Хоч критика дуже прихильно зустріла мою п'есу і збірник «До ґрунту», я в 1911 р. під впливом творів відомого ученого Лесгафта відійшов від літератури і захопився питаннями психології й педагогіки. В 1912 р. я перейшов до Тульчина на Поділлі, а потім до Ромна на Полтавщині, де був учителем духовної школи, жіночої гімназії і комерційної школи.

В 1917 р., після лютневої революції в Україні розпочався потужний національний рух; я брав участь в перекваліфікації українського учительства і разом з професором історії Мірзою-Авак'янц читав лекції на курсах учителів в Прилуках, Ромні, Хоролі. В 1917 р. був призначений на посаду лектора педагогіки й психології в Полтавськім учительськім інституті. В скорому часі я також обняв посаду директора учительської семінарії на Шведській Могилі. В семінарії я чітко провадив українську національну лінію, при чому зустрів велику підтрим-

ку з боку студентів, але одночасно глуху, приховану ворожнечу з боку викладачів росіян і «малоросів». В 1918 р. я став доцентом Полтавського українського університету, не залишаючи посади директора учительської семінарії. Коли ж у серпні 1919 р. до Полтави прийшли денікінці, я був заарештований як «мазепинець». Мене вже готували до розстрілу і посадили в окрему камеру, але мене врятував Вячеслав Александрів, що був директором Роменської комерційної школи. Він зумів підійти до денікінського інспектора народних шкіл на Полтавщині Лаврова і з його допомогою домігся того, що денікінці випустили мене з в'язниці на його поруку. В 1920 р. большевики знову опанували Полтаву і перетворили будинок учительської семінарії на концентраційний табір, в наслідок чого педагоги примушенні були розташуватись в приміщеннях поблизу школи. В цей час в Диканських лісах організувався досить великий загін повстанців проти большевиків. В ньому взяли участь дехто з педагогів і студентів семінарії. Про це довідались большевики і арештували трьох педагогів. Були б арештували й мене, але, коли довідались, що я при денікінцях якийсь час сидів в одній камері з тов. Віктором, який був членом большевицької «трійки», то залишили мене на свободі, зобов'язавши мене не виїздити з Полтави. Все таки в 1921 р. я в наслідок клопотання студентів виїхав до села Білики, куди була перенесена учительська школа.

Період з 1921 до кінця 1923 рр. був найактивнішим періодом в моєму житті. Я поставив завдання зробити з учительської школи в Біликах справжню українську педагогічну школу, що готувала б народніх учителів-патріотів, міцно зв'язаних з селом, добре озброєних знанням і педагогічною технікою. В цьому я зустрів велику підтримку з боку студентів, природника Ілька Педана і керівника пришкільної майстерні, колишнього полковника Вержемківського. З допомогою їх і студентів при школі постали, добре організовані, природничі й педагогічні кабінети. Під керівництвом моїм і Вержемківського студенти виготовували пристладдя для психологічних експериментів: тахистоскоп, ергограф, естезіометр і т. ін. Вержемківський удосконалів циркуль для вимірювання голови. За допомогою цих пристладів в педагогічному кабінеті розгорнулися експериментальні психологічні досліди. В першій класі зразкової школи під керівництвом моєї дружини студенти застосували при навчанні грамоти методу Монтесорі. Крім того, при школі був організований прекрасний хор і драматичний гурток, що притягли велику увагу місцевих селян. Літом 1923 р. була організована виставка педагогічних шкіл. На цій виставці найбільшу увагу відвідувачів притягли експонати Білицької школи, що було відзначено і в пресі.

Але школу завалили комсомольці. Вони намагалися підкорити своєму впливові студентів, але це їм не пощастило. Тоді вони повели наступ на мене шляхом доносів, статтей у пресі і т. ін. Становище їх зміц-

нилось, коли в 1922 р. на посаду викладача діямату був призначений ренегат Мирон Логвин, а керівницюю комсомолу стала Роза Абрамович. Нарешті в початку 1923 р. був призначений на посаду політкомісара школи Казанівський. Ця трійка разом з комсомолом при підтримці декого із викладачів повела проти мене рішучий наступ. Вони додалися того, що в грудні 1923 р. я був притягнутий до суду при волосному виконкомі. Суд цей закінчився б для мене трагічно, якщо б під час судового процесу не виникла гостра суперечка між політруком Казанівським і головою Виконкома Шевченком. Процес продовжувався до пізньої ночі, і закінчення його віднесено на другий день. Я скористав з цього, і зразу ж виїхав до Полтави. Коли зранку я прийшов до професійного відділу освіти, там уже був Казанівський, що поскаржився на мене і вимагав, щоб відділ освіти вніс у ЧК вимогу заарештувати мене. Але завідуючий відділом професійної освіти М. Фарбер не дав певної відповіді Казанівському, а мені пропонував залишити Білки і обняти посаду керівника педагогічної комісії при ІНО.

В 1925 р. Нарком Освіти СССР надав мені звання професора і затвердив на посаді керівника педагогічної катедри при ІНО. В 1931 р. при катедрі педагогіки була організована під моїм керівництвом аспірантська група. За цей час я написав чимало наукових праць: «Загальні методи навчання», підручник з дидактики для педвузів, «Прагматизм, як методологічна основа методи проектів», «Пришкільні майстерні» та інші. В кінці 1933 р. я несподівано для себе був обвинувачений в буржуазному націоналізмі і, як «ворог народу», звільнений з інституту, з учительської професійної спілки і секції наукових робітників. Більше як два з половиною роки я був без роботи, а потім поїхав до Москви і в початку осені 1936 р. одержав посаду професора і керівника катедри педагогіки при Сталінградському педагогічному інституті. Там я брав участь в науковій роботі і, між іншим, написав декілька статей; між ними статтю «Детские вопросы в форме почемум», яка зарахована в число рекомендованої літератури в «Психології» Рубінштейна. В 1940 р. мене запросили повернутись до Полтавського педагогічного інституту і обняти посаду керівника педагогіки і аспірантської групи.

В 1943 р., під час німецької окупації України, я виїхав з Полтави до Києва і після великих біженецьких пригод в 1945 р. опинився з родиною в Німеччині. Тут я обняв посаду професора педагогіки при УВУ в Мюнхені, а в 1950 р. був обраний на пост ректора Богословської академії. В Німеччині я продовжував свою наукову роботу, працював з СУМ-ом, написав чимало робіт на педагогічні теми.

МОІ ОСНОВНІ РОБОТИ, НАПИСАНІ АБО ВИПРАВЛЕНІ В НІМЕЧЧИНІ:

1) Загальні методи навчання, 4 частини (курс лекцій для студентів УВУ). 2) Завдання виховання української молоді. 3) Виховний ідеал, 2 частини. 4) Релігія і майбутнє людства. 5) Основні лінії в розвитку советської педагогіки і школи. 6) Соціалізм і індивідуалізм в світлі християнства. 7) Містика й наука. 8) Виховання волі й характеру (2 частини). 9) Свобода волі як філософічна і педагогічна проблема. 10) Виховання мужності й геройства. 11) Релігійне виховання молоді. 12) Виховання організованості і дисциплінованості. 13) Виховання любові до Батьківщини. 14) Виховання бадьорости і життерадісності. 15) Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. 16) Виховна роль мистецтва. 17) Національні рухи на Полтавщині. 18) Макаренко — найбільший советський педагог. 19) Традиційне коріння большевицького тоталітаризму і підступства. 20) Психологія в СССР (перекладено на німецьку і шведську мови). 21) Проект системи освіти в самостійній Україні. 22) Основи естетичного виховання. 23) Олександер Македонський (психологічна характеристика). 24) Періоди в розвитку дитини і дитяча література. 25) Хвороби в галузі національної пам'яти.

СПОГАДИ:

1) Історія однієї школи. 2) Спогади про німецьку окупацію в Полтаві і на Полтавщині. 3) Пригоди втікачів з пекла. 4) «Перемога» і «Нагорода» (спогади про переслідування большевиками українських педагогів в 1934-1935 роках).

Володимир Янів

**ВДАЧА УКРАЇНЦЯ
У СВІТЛІ «ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ» Г. ВАЩЕНКА**

(У ювілей 85-ліття автора)

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Григорій Ващенко опублікував 1950 р. двотомову працю п. н. «Виховний Ідеал».¹ Призначення публікації виключно практичне: це вишкільні матеріали для керівників нашої молодняцької організації — Спілки Української Молоді, отже, для осіб з дуже різномірною освітою. Таким чином ця книжка, власне кажучи, не має претенсій на науковість. Проте, було б помилкою розцінювати її тільки з погляду її актуальної ужиткової доцільності. Адже ж писав її довголітній педагог, відомий вчений із поважним стажем, видатний громадянин-писменник з великим знанням та життевим досвідом. Тому студія, писана на широкому тлі, не позбавлена теоретичного інтересу. Звичайно, Авторові йдеться про український виховний ідеал, але в сучасному світі повна національна відокремленість неможлива (і недопустима!), і тому Г. Ващенко буде свою систему у пов'язанні її з іншими, спорідненими (християнською чи загально-европейською), чи навпаки: у протиставленні її іншим системам, чужим та несприйнятним (большевицькій чи націоналсоціалістичній). Тому перша частина праці присвячена короткому, дуже стислому викладовій аналізі чи критиці цих різних названих

---

¹ Проф. Г. Ващенко (почесний член СУМ-у). «Виховний Ідеал». Матеріали для вишколу керівників Осередків СУМ-у; випуск 3-4. Мюнхен 1950. Цикльо-стиль. Частина I — 100 стор. Частина II — 94 стор.

Тому, що майже всі посилання стосуватимуться саме тої книжки, чи пак правильніше, її другої частини, не будемо їх для вигоди подавати в окремих нотках, а сторінки будуть просто названі, звичайно в дужках, в самому тексті.

виховних доктрин.² Поодинокі розділи вступної студії мають вартість цінного наукового реферату, але вони до проблематики української духовості не належать, і тому не будуть предметом моєї статті.

Нас цікавлять в актуальному розгляді теоретичні засади другої частини праці Г. Ващенка, присвяченої вже безпосередньо українському виховному ідеалові в його щільному пов'язанні з *ідеалом людини* в Україні. Розрізнення тонке, але дуже істотне. Бо коли ідеалом людини є радше спонтанна візія, якою людиною ми хотіли б бути (з її прикметами, але й хибами), тоді виховний ідеал — це вже випрацьована розумова картина ідеального громадянина з наголошеннем його не тільки природніх прикмет, але й з виелімінуванням можливих хиб, та ще й з передбаченням шляхів, як до тої ідеальної мети дійти. Ідеал людини — це насамперед плід народної уяви, отже, безпосереднє відбиття народної духовості, а в дальшому ступені розвитку — це вислід праці письменників, ідеологів, публіцистів; виховний ідеал — це лябораторійний витвір вчених, насамперед педагогів та психологів. Звичайно, між обома ідеалами є дуже щільне пов'язання, бо виховний ідеал, що не рахується з ідеалом людини (даної країни чи даної доби), буде чистою теорією, без можливості практичного застосування. Знову ж, без завершення ідеалу людини у виховному ідеалі неможливий поступ і вдосконалення.

Г. Ващенко більшу частину праці посвятив, може підвідомо, але дуже правильно, українському ідеалові людини, як саме він проявився в доісторичні часи (стор. 9-15), в творах письменників княжих часів (15-27), в українській народній пісні (27-48) та в творах українських письменників нового часу (48-71). Щойно на цій підвальні — після короткого розсліду психічних властивостей українців у зв'язку з нашими історичними невдачами (75-89), — дас він нарис українського виховного ідеалу, пишучи свої розділи про «сучасні завдання й виховання української молоді» (71-75) і «завдання гармонійного виховання української молоді» (89-94).

Саме така побудова практично-методичної праці викликає теоретичний інтерес, бо численні наведені приклади українського ідеалу людини мають велике етнопсихологічне значення. Сам Ващенко скопив це в такий спосіб (9): «Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, *звійшов у психіку мас*, відбитий у народній творчості і в творах кращих мистців і письменників, що стали духовими провідниками свого народу». (Підкреслення мої — В. Я.).

Іншими словами, праця Г. Ващенка — це важливе етнопсихологічне джерело, варте своєї аналізу. І саме таку аналізу має дати ця стаття, щоб доповнити інші етнопсихологічні досліди. Якщо з погляду етнопсихології велику вартість має порівняння поглядів різних дослідників української вдачі, то праця Г. Ващенка займає дещо своєрідне становище, бож вона не займа-

² Перша частина праці поділяється на 4 розділи: I. «Критика большевицького виховного ідеалу» — стор. 1-36; II. «Християнський виховний ідеал» — стор. 37-86; «Загально-європейський виховний ідеал» — стор. 87-98; «Ідеал націонал-соціалістичного виховання» — стор. 98-100.

ється — в точному значенні — безпосереднім дослідом української духовості (хіба тільки побіжно). Тому вона не дається безпосередньо порівнювати з констатаціями досить уже численних українських етнопсихологів.³

Про українську вдачу висловилися також — менше чи більше справедливо, але безпосередньо (хоч і без наукової аргументації) низка українських ідеологів та публіцистів,³ і їх ствердження можна також безпосередньо порівнювати, не зважаючи на те, чи ми з ними погоджуємося, чи ні. В даному випадку часто саме порівняння є найкращим критерієм вартості висловлених поглядів, при чому їх однозгідність зміцнює правдоподібність висловлених гіпотез чи констатаций. Навпаки, літературні твори, чи усна словесність, про народну вдачу висловлюються тільки посередньо, і вони, як етнопсихологічне джерело, вимагають насамперед інтерпретації.⁴ Праця Г. Ващенка займає посереднє місце: вона, щоправда, мало приносить безпосередніх стверджень щодо вдачі українця, і тому при етнопсихологічному порівнянні не можна обмежитися тільки до реферату його праці. Але з другого боку треба сказати, що зв'язок поданого Г. Ващенком матеріялу з етнопсихологією є більший, ніж матеріял будь-якого белетристичного твору (а науково він більше обґрунтований, ніж погляди ідеологів чи публіцистів). Тому подана студія — це сполука реферату поглядів автора (якщо вони безпосередньо стосуються етнопсихології) з аналізом матеріялу, що може мати певне значення з погляду етнопсихології, а водночас це є систематизація цілого матеріялу — зреферованого чи зінтерпретованого — за окремими соціопсихічними диспозиціями.

Окрема вартість праці Г. Ващенка, як етнопсихологічного матеріялу, полягає в тому, що вона в більшій мірі, ніж будь-яка інша дотеперішня етнопсихологічна студія, звертає увагу на єдність національної психіки в часі, що вона виходить із передісторичних часів і доходить аж до наших днів. Саме тому присвячуємо їй подану студію. Але для повної об'єктивності треба сказати, що те, що є спеціальною цінністю праці, є одночасно її недоліком, бо при величезному завданні — дати погляд на ідеал української людини впродовж близько 15 століть, — автор мусів обмежитися до дуже скороченого викладу, отже, мусів застосувати методу вибирання поглядів, а при такій методі ніколи не можна виключити суб'єктивності. Зокрема це відчувається при подаванні матеріалів з сучасної доби, коли Г. Ващенко відступає від застосованої попередньо (правильної!) засади цитування чи реферування поглядів, а переходить до характеристики, чи навіть критики поглядів. Це вносить певний публіцистичний тон (зокрема на стор. 63-71), правда зрозумілий у наслідок обмеженості місця, але небажаний з погляду вивершеності твору.

³ Короткий огляд дотеперішніх дослідів у ділянці етнопсихології українця дав я у студії п. н. «Українська духовість у поетичній візії Шевченка». Збірник на пошану З. Кузелі. ЗНТШ т. 169; Париж 1962. Стор. 506-537, зокрема ж стор. 506-508. Там же згадується українських ідеологів-публіцистів, що висловлювали свої погляди про українську вдачу.

⁴ І саме такою інтерпретацією творчості Шевченка з погляду етнопсихології є моя студія, названа у потці 3.

Дуже позитивним елементом є намагання автора сягнути до передісторичних часів, навіть тоді, якщо б воно залишилося більш поставленим постулатом, ніж уже завершеним дослідом, бо слушно завважує Ващенко: «Є підстави думати, що в доісторичні часи людина мусіла ще стисліше дотримуватися загально-прийнятих норм поведінки, ніж в нові часи історії, бо тоді була значно суворішою контроля суспільства над особовістю. Коли ж зважити, що доісторичний період тягнеться значно довше, ніж історичний, то мусимо визнати, що доісторичний ідеал людини (який був випливом доісторичної духовості людини! — В. Я.) входив, так би мовити, у плоть і кров народу, ставав його другою натурою, відбивався у його звичаях, обрядах і народному мистецтві» (стор. 9; додаймо: що в той спосіб він рівночасно формував духовість народу! — В. Я.).

І ще одне позитивне намагання Г. Ващенка, а це — спеціальне приділення уваги народній творчості, бо зв'язок між вдачею народу і його усною словесністю є найтісніший. Про народну творчість сам Ващенко каже, що «она виявляє саму душу народних мас, тоді, коли письменство безпосередньо відзеркалює погляди окремих авторів і тільки посередньо воно виявляє *властивості народу*» (27).

Це є ті моменти, які зміцнюють теоретичне етнопсихологічне заінтересування практично-дидактичною працею Ващенка, а багатство його констатаций тільки підтверджує доцільність наміру зайнятися етнопсихологічною інтерпретацією студії. Наукове пов'язання — структуризація — вінтерпретованих із поданого матеріалу психічних властивостей українського народу буде незаперечно дальшим кроком у збиранні індуктивного порівняльного матеріалу до синтезу поглядів про українську вдачу, як вона відбилася в українській науці, публіцистиці та beletristiці.

РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ Й ІІ ГОЛОВНЕ ДЖЕРЕЛО

Г. Ващенко в осередок своєї системи ставить релігійне й патріотичне виховання, підтверджуючи численними прикладами основну констатацію, що релігійність була невід'ємною складовою частиною українського ідеалу людини протягом століть. Цього факту не можна інакше вияснити, як припущенням, що релігійність глибоко закорінена у вдачі українця.

«В світі панує певний порядок, все має свій сенс, на всьому видна рука Божеського Розуму», — це своєрідне коротке визнання віри самого автора (стор. 2), від якого він виходить вже у вступі і яке, треба сказати, вводить нас у суть самого питання. В цьому короткому вислові дано космологічний доказ буття Божого, про який Ващенко ширше го-

ворить у теоретичній частині свого твору⁵: «Думка про Бога та Його величність приходить до людини перш за все при спогляданні Його творів. Зоряне небо, безмежне море, ліси та гори, тварини з їх інстинктами, людина з її розумом та почуттям, навіть кожна билинка свідчить про Всевишнього Премудрого Творця».

Таке переконання характеристичне не тільки для автора, але й для цілої української ментальності, пов'язаної ще в доісторичні часи з хліборобством, коли «форма господарства мала великий вплив на соціальній устрій, звичаї й психологічні властивості наших предків»(9). Іншими словами — це «мирні хліборобські зайняття» сприяли релігійності українця, бо близькість природи схиляла його «задумуватися над таємницями природи й людського життя»(10).

На цей щільний зв'язок релігійності з глибоким відчуттям природи вказує Ващенко ще раз, коли він реферирує погляди Сковороди, який так накреслював ідеал людини (стор. 55-56): Ідеальна людина — це «людина глибоко релігійна, що не тільки вбачає очима розуму, а й відчуває серцем руку Всемогутнього й Всеблагого Бога в природі й людині в кожному моменті їхнього життя. Вірячи в Божу Премудрість і Благодать, ця людина прагне жити по слову Божому й відповідно до законів природи, що встановлені Премудрим Творцем і Промислителем». А дещо далі, ще кажеться про те, як то «душевний спокій», чи «психічну рівновагу», досягається «спогляданням природи». Відклик до Сковороди остильки важливий, що визначні наші дослідники вважають найвизначнішого українського мислителя просто виразником української духовості!⁶

Не менше виразне пов'язання Бога й природи у народніх піснях, цитованих Ващенком, а саме: у представленні творчого акту (29), коли з «кровці» Христової виростає виноградник, з його сlinи витрискує джерело. У народній пісні видно також, як таємна (й іноді грізна, а то й невблаганна!) природа звертала мислі людини до якогось вищого естства, як опікуна й помічника. Звідти пішла й мелітва, «щоб і скот плодився, щоб і хліб родився»(29), чи прохання «уроди, Боже, та пшениченьку яру»(30), звідти також ідуть високопоетичні образи Бога-Господаря, що радо людям допомагає, засіваючи ріллю при співдії Сина, який «поволочас», та Його Матері, яка «їм істиносить»(30).

Врешті, сплетення релігійних вірувань і життя селянина в природі — у його побуті, при чому й різдвяні звичаї (з колядками й щедрів-

⁵ Пор. Частина 1-ша, стор. 57.

⁶ Пор. студії І. Мірчука: „Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen“. Записки Українського Наукового Інституту в Берліні, том II; 1929, стор. 24-51, та Я. Ярема: «Українська духовість в її культурно-історичних винавах» у Збірнику: «Перший Український Педагогічний Конгрес — 1935». Накладом УПТ «Рідна Школа», Львів 1938.

ками), і «обжинки», і свячення овочів на «Спаса» мають свою прадавню хліборобську традицію, а в самому обряді поєднується гармонійно поезія й релігія (28, 46). У висліді Ващенко, говорячи про українське селянство, підкреслює, як воно «ретельно відвідувало Служби Божі і дотримувалося постів»; як церковні свята, зокрема Різдво та Пасха «відзначалися великою урочистістю», невідомою в інших народів; як «українець, вихований в традиціях, неодмінно зніме шапку й перехреститься, проходячи повз церкву»; як «всяку більш-менш важливу працю український селянин завжди починає з молитви» і як він її теж молитвою закінчує (46).

Вказавши за Ващенком на «селянськість», як на головне джерело релігійності українця, хочемо ще коротко спинитися на питанні її традиційності в українському ідеалі людини. Українську релігійність, звичайно, пов'язуємо з поняттям християнства, але треба пам'ятати, що її джерел треба шукати ще в доісторичних часах, і саме природа є тим лучником, що дозволяє поєднати дві різні (і, на перший погляд, різко протиставні) доби. Тим часом легко припустити, що первісні вірування селянського народу корінилися в інтерпретації сил природи, і справді праукраїнська мітологія є іхньою персоніфікацією. Правда, Г. Ващенко не відзначає, як міцно наші предки були прив'язані до своєї прапрелігії, тобто наскільки вони були релігійними ще в поганські часи, але про це можна здогадуватися на підставі факту, що християнство уґрунтовувалося в Україні тільки поволі, що воно тільки з трудом витискувало попередні релігійні уявлення, а цей стан призвів до т. зв. (широко поширеного) двоєвір'я. А про двоєвір'я у Ващенка мовиться вже дуже виразно: «Абсолютна євангельська істина сприймалась українським народом відповідно до його психічних властивостей, історії й побуту, що відбилося на релігійних обрядах, моралі й на виховному ідеалі. Християнство не заперечувало всього того, чим жив до прийняття його народ. Воно залишало й освячувало те, що не суперечило його духові. Таким чином вироблявся світогляд, мораль і звичаї, в котрих органічно об'єднувалось євангельське вчення з деякими несуперечними йому елементами попередньої національної культури» (15). Звичайно, на підставі сказаного можна легко здогадуватися, які це були «несуперечні елементи», що творили перехід від обожнювання сил природи до прийняття правди про Триєдного Бога на підставі відчуття вічного ладу в природі, в космосі. Цей перехід, як підкреслює Ващенко, проходив «дуже повільно», і напр., літописець Нестор згадує вияви виразного двоєвір'я ще в 1072 р., отже, майже через сто літ після прийняття християнства (15), але саме це вказує на велику прив'язаність українців до первісних вірувань, але також саме це повільне сплавлювання було запорукою, що нова віра тим глибше просякнула в душу народу й стала справжньою національною релігією (26), що пов-

ністю відповідала українській духовості та нашій селянській психіці, нашому пов'язанню із землею, антейзмові. Так теж зформувалися «наші святкові звичаї, в яких переплітаються поганські традиції з християнством» (27), що ще більше пов'язувало нас із новою релігією.

Християнський ідеал людини виступає в нас, повністю зформований, вже у княжу добу, що виразно проявляється насамперед у провідних постаттях, які давали живий приклад, як, напр., Теодосій Печерський, чи Володимир Мономах, який був «утіленням християнського виховного ідеалу», який «об'єднував р своїй особі (м. ін.) глибоку віру й надію на Боже Провидіння, мужність лева й християнську лагідність» (22). Послідовно цей ідеал проявляється в літературних творах, отже, насамперед у повчених хоч би згаданого Мономаха (цитованого на стор. 17, 18), чи Теодосія (16, 17), а далі Луки Жидяти (16, 17, 19), Кирила Турівського (17), чи Ксенофанта (17). Зрештою, взагалі «література того періоду мала переважно церковно-релігійний характер. Пошана до неї серед народу була дуже велика». «Велика буває користь від книжного вчення, — пише автор „Повісти временних літ“.

— Книги наставляють і учатъ іти шляхом покаяння. Ми знаходимо мудрість і воздержання в словах книжних, бо це ріки, що напувають всесвіт, це джерела мудrosti, бо в книгах є незмірна глибина, ними ми втішаемося в печалі, вони є уздечка стриманости» (23).

Коротко кажучи, завдяки природній релігійності населення Церква добула собі в княжі часи виключного становища, а «в межах своєї епархії кожний єпископ був першою й найважливішою людиною в громадських справах, був такий потрібний в удільній області, як князь... З благословення місцевого святителя велися всі справи так, що він мимоволі втягувався у всі місцеві інтереси..., він же приймає новоприбулого князя й виконує чин посадження його на стіл; в княжій думі святитель був першим радником, вмовляючи князеві миролюбне ставлення до родичів, і був ходатаем перед ним за благо удільного населення» (24 — за П. Знаменським). Ба, що більше, владики активно встриявали в лагодження спорів між князями, виступаючи не раз проти їх жорстокості та міжусобиць. А що вони виступали часто як патріоти, то це тільки з'єднувало їм симпатії, зміцнювало їхнє становище, а тим самим спричинялося до поглиблennя релігійності населення, що почувало себе безпечним під могутньою опікою. Митрополит Миколай, що втримав князів від усобиці в зв'язку з осліплennям князя Василька Волинського, казав: «Коли почнете воювати один з одним, то поганці візьмуть землю Руську, що її придбали батьки ваші, — вони з великим трудом і хоробрістю піклувались про Руську землю та інші землі приєднували, а ви хочете губити землю Руську» (24). І це не вийняток, бо те поєднання елементу релігійного з національним за княжої доби поширене і, напр., наш відомий мадрівник Ігумен Данило, «будучи на

паломництві в Іерусалимському храмі, з великою побожністю ставить свічку за землю Руську та за її князів» (20).

Релігійність козацької доби можна найкраще констатувати (завжди на підставі матеріялу, поданого в студії Ващенка) на прикладі народньої творчості, як от зокрема, відомої пісні про Байду, що віру ставить вище за життя (36), чи думи про «Бурю на Чорному морі», в якій відзначено «в дусі евангельської науки», як то щире покаяння грішного Олексія Поповича врятувало козаків від загибелі (31). Вказано також на глибоке уповання українців на Покров Божої Матері (37), яка є «зразком для земних матерів», «піклується про праведних і грішних», чи рятує народ від напasti, як, напр., у час облоги Почаєва.

Не менше від народньої творчості характеристична для релігійності українців теж і література тої доби, в якій «відбита відданість українського народу своїй прадідівській вірі. Особливо таким настроем пройняті проповіді й твори Івана Вишенського» (51). Про релігійність свідчать також і чужинці, з яких Ващенко називає Е. Реклю та П. Алепського (46), при чому останній, відзначаючи побожність, згадує, що населення до церкви звикло у той час приходити з молитовниками та захоплюється церковними співами. Він пов'язує релігійність із вдачею, головними рисами якої є лагідність, чемність та гостинність. Підсумовуючи, сам Ващенко підкреслює, що релігійність козаків належала до їхніх головних рис (51), що отже з цього погляду козацька доба, була послідовним продовженням княжої.

При переході до сучасності Ващенко відзначає релігійність найвизначніших українських філософа, поета та педагога. І так, основним джерелом філософії Сковороди (52) є, — як твердить Ващенко, — Біблія, яку він називає «Божим сонцем» і «малим світом»; біблія для нього — «найкраща книга усіх книг». Малюючи релігійність Шевченка (58-59), Ващенко м. ін. справедливо вказує на джерело тих місьць, які дехто інтерпретує як безбожницькі; Шевченків «бунт» проти Бога вияснює фактом, що для Шевченка був Бог «не абстракцією, а Особистою Силою, до якої він звертався і в часи туги, й відчаю» і коли він стає з Богом «на прю», то тим зближується він до деякої міри до Іова. Проте найбільш характеристичні для Шевченка його поезії з «високим релігійним піднесенням», з яких «деякі навіть нагадують молитви або релігійні гимни. «Знову ж К. Ушинський, як педагог, підкresлив релігію як основний засіб виховання» (65-66), при чому Ващенко нагадує, що Ушинський — «найвидатніший педагог на терені царської Росії» — писав, що правда, російською мовою, але «з походження був українцем і, подібно до Гоголя, мав українську душу». Цікаво було б прослідити саме під тим кутом «власну глибоку релігійність» Ушинського в час, коли в Росії був пануючим серед інтелігенції «нігілізм, себто матеріалістична й атеїстична течія», і коли Ващенко наголошує, що «ми

мусимо дивуватися мужності Ушинського й самостійності його поглядів, коли він в часи панування матеріалістично-атеїстичної моди рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді».

Якщо вплив Сковороди помітний ще в творчості дошевченківської доби (Котляревський, Квітка-Основ'яненко), то новіші письменники відступають від традицій (63-64), для них релігія стає байдужою, деякі просто переходят на атеїстичні позиції (зокрема підкреслені погляди Винниченка). Це спонукує Ващенка, як педагога, висловити свій негативний погляд на ролю тих письменників, при чому саме на цьому прикладі треба відзначити помилку, про яку ми згадували, що узагальнення затемнює нам цілісний етнопсихологічний образ: бо, правда, не дастесь заперечити, що загальну тенденцію Ващенко схоплює правильно (і, як педагог, правильно він передбачає небезпеки!), але докладніше опрацювання теми дало б змогу внести нюанси, дуже важливі з етнопсихологічного погляду, бо «атрадиційність» письменників вийшла б тоді радше як виплив доби чи навіть накинених із зовні тенденцій. Це зокрема характеристичне, напр., у Тичини, в ранній поезії якого є виразні релігійні нотки, які потім зникають. До того ж докладніший розгляд незаперечно дозволив би вказати на утримання традиції у Галичині (хоча б пригадати тільки найвідоміші прізвища — Б. Лепкого чи Б. Антонича). А наскільки релігійність характеристична для української духовости, то те саме можна аргументувати літературою, як це, напр., видно з студії передчасно помершого Д. Бучинського, який християнські елементи відзначив у прозових творах 34 наших сучасних письменниць на еміграції.⁷

Як не було б, навіть при послабленні релігійності серед певних суспільних прошарків чи в певну добу, Ващенко у підсумку ще раз висловлює погляд, що в українців національний елемент («Служба Батьківщині») має бути поєднаний із релігійним («Служба Богові»), а «добробут Батьківщини має бути оснований на засадах християнства. Так розуміли життя країні люди Київської Руси, що мужньо боролися з кочовиками. Так розуміли її запорожці, що своїми грудьми захищали „люд християнський” та клали за нього свої голови в завзятій боротьбі з бусурменами» (82).

Це пов’язання лицарського елементу з релігійним, що його підкреслює Ващенко, не випадкове, бо воно пригадує «межове» положення

---

⁷ Праця представлена 1963 р. на спільній науковій конференції НТШ, УБНТ, УВУ та УВАН у Рокка ді Папа біля Риму. Студія досі не була опублікована; зрештою, вона пізніша від праці Ващенка, але незаперечно вказує на тенденції, які в нашій літературі діють постійно, і тому треба дуже старанно оберігатися від генералізації на підставі певних явищ, що накидаються свою маркантністю.

України, що породжувало «межові ситуації» в сенсі екзистенціальної філософії, — постійну загрозу, яка перетворювала Україну в країну на кордоні життя й смерти, а така духовна ситуація якраз дуже сприяє застанові про справжнє значення життя, а тим самим сприяє зверненню уваги на Божественне. І в цих «межових ситуаціях» можна вбачати — поруч із «селянськістю» — друге джерело нашої релігійної постави.

Як дуже на тому тлі постійного межування із смертю та руїною характеристична та — вже цілком нова — народня пісня, яку цитує Ващенко:

«Зглянися, Спасе, на руїну,
Що зіслав Ти на Вкраїну,
З наших сіл лиш румовище,
З надій наших попелища,
А наш народ гірко стогне в неволі» (32).

І у висліді в самого Ващенка зроджується таке переконання, що може бути висловом загальнішого нашого «вірую»: «Ми віримо в Боже Провидіння, — віримо, що ми тепер на межі нової, кращої епохи в історії людства. Можна тільки в загальних формах передбачати характеристичні риси цієї епохи. Перше місце для людей нової епохи будуть мати вартості не матеріальні, а духові. Очі їх будуть в першу чергу звернені не в бік скоропроминального й відносного, а в бік Абсолютного, в світлі чого людина дивитиметься на все відносне й скоро-проминальне» (73). Цитата не так важлива з погляду майбутнього (як своєрідне передбачування), як з погляду класичного прикладу духової постави, характеристичної для українця, яка наказує йому проти надій сподіватися, яка насамперед наказує вірити в перемогу правди, а ця віра завжди призводить до Бога.

АНТЕІЗМ

У зв'язку з українською релігійністю, ми вже відзначили, як певну важливу психічну рису, нашу близькість до землі, але тільки під одним конкретним аспектом: як саме пов'язання з силами природи веде до розуміння ладу у космосі, що вказує на існування Бога й схильє до релігійного відчуття Божої повсюдності й величині, — що породжує шанобливу поставу. Зваживши, що хліборобством займалися українці ще в доісторичні часи (9) і що в деякі часи (зокрема на переломі XIX і XX ст.) ми були, з соціологічного боку справді селянською нацією, майже в розумінні одноклясовости, — можна уявити, наскільки хліборобські зaintяття відбилися на українській психіці. Ващенко, може коротко, але виразно це відзначає, коли протиставить хліборобських

українців семітським номадам чи нордійським ловцям. Цей факт мав вплив передусім «на родинний устрій слов'ян» (10), і «в наших предків формою родинного устрою був матріярхат, поєднаний із моногамією» (в протиставленні до радше полігамічного патріярхату ловців та номадів). А з цього випливають дальші наслідки: більша ніжність та почуттєвість, які саме в жінок вибиваються на перший плян. «Мирні хліборобські зайняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більше можливостей, ніж пастух чи ловець, призадумуватись над таємницями природи й людського життя. З цим також пов'язана певна глибина й багатство емоцій естетичних і емоцій кохання». З цієї цитати виразно видно, яке центральне значення має для українців зв'язок із землею вже не тільки в розумінні відчуття її, як доброї «матері-годувальниці», але в чисто психічнім сенсі. На перший плян вибиваються в нас почуття, які в'яжуться зо спокійною, естетично забарвленою рефлексійністю і відштовхують активну динамічну волю. В дальному лагідність вдачі послаблює воївничість, а зміцнює тепле ставлення до людей, отже, бажання нести допомогу, бажання зближуватися до людей.

Ще в дальному зв'язок із природою, разом із захопленням нею (отже, з емоційним пов'язанням із нею, з естетичною наслодовою її красою) веде до «споглядання природи» (Сковорода, цитований Ващенком, 53), до заглиблення в природі, а отже до самотності, до деякого відокремлення від інших, до інровертизму, до заглиблення в собі, — до «сердечного спокою, ... мудrosti, внутрішньої свободи». За Сковородою, — цим нашим справжнім філософом природи, — людина, що прагне бути щасливою, «мусить уникати життєвської суєти і прагнути до душевного спокою, до незалежності від зовнішнього світу». Тому то в Сковороди, як вершина мудrosti, є наказ пізнати самого себе (52). Коли вже інровертизм деякі українські етнопсихологи (Я. Ярема) вважають центральною рисою української духовості, то ясно, що інровертизм є основою індивідуалізму, змагання до самовияву, яка то духовна властивість уже досить загально визнавана за найбільш характеристичну для українців. «Усі люди однакові, і знов не однакові», — каже Сковорода. «Вони, як сосуди, що стоять навколо криниці, і всі рівномірно наповняються, а проте відповідно до їх обсягу містять різну кількість води». Цитуючи те місце, Ващенко додає ще таку інтерпретацію (53): «Тому людина мусить дослідити й пізнати себе та вибрати для себе рід життя й зайняття відповідно до своїх природніх сил і здібностей, бо невідповідальність між ними — одна з причин людських невдач і нещастя».

Заглиблення в собі, з рівночасним бажанням самовияву, — це підстава відчуття власної гідності. Але одночасно є ще й інше джерело гідності у нас. «Оскільки вона (тобто, жінка) була господиною в ро-

дині й незалежна від чоловіка, як у патріархальній родині, у неї вироблялася свідомість своєї гідності, те, що можна б назвати духовим аристократизмом. Українська жінка, господиня в своїй хаті, не могла терпіти поряд з собою іншої жінки-господині, і тому у нас з давніх часів існувала мономагія» (10). А відомо, що передусім якраз жінка вщеплює в дитині духові уподобання, і тому почуття гідності приходило в нас двома різними шляхами, що, очевидно, могло тільки зміцнювати відчуття її необхідності.

Врешті, можна ще завважити, що пов'язаність із землею сприяє витворенню почуття постійності, незмінності, тривалости, отже, традиціоналізму у духовій поставі, — у протиставленні до вдачі номадів; останні переносячися з місця на місце, звикли до новизни, що витворило в них більше лябільний підхід до життя, бажання частих і ґрунтовних змін. Це теоретичне міркування має своє практичне підтвердження, коли Ващенко стверджує, що «зберегла українські традиції переважно селянська маса» (45).

Таким чином, ми виразно бачимо, наскільки центральне місце в структурі української духовості займає наша близькість до землі, — як поодинокі духові якості, випливаючи з українського антеїзму, взаємно з собою є пов'язані, як вони — виходячи від одного кореня — згодом взаємно себе зумовлюють і змінюють. Згадати б тільки для прикладу нашу релігійність, що випливає з відчуття Божої по-всюдності у природі, чи лагідність нашої вдачі, породжену мирними хліборобськими зайняттями. Джерело обидвох рис спільне, але одночасно треба пригадати й співзалежність обидвох рис. Адже ж лагідність вдачі — це одно з евангельських блаженств; а християнськими чеснотами є в дальшому й допомога близньому й гостинність, які знову ж, випливають із лагідності. Всі ці властивості глибоко вкорінені в українській духовості.

Відповідно до значення природи для українця, вона знаходить свій відбиток у поезії, і Ващенко називає два наймаркантніші приклади: «Слово о полку Ігоревім» та захоплення природою Шевченка. Саме ця «близькість до природи» надає Слову «характеру високої поетичності» (26), а «серед творів Шевченка є багато віршів, пройнятих любов'ю до природи, глибоким відчуттям її краси» (62). Тому природа й хліборобські зайняття часто приходять в народній пісні (42), і в народній уяві Господь та Діва — це господарі-рільники. З природою пов'язані найкращі народні звичаї («обжинки») і свята («Спаса», 46), а культура села була вища за міську (45). Тому, отже, й виховний ідеал щільно пов'язаний з природою. Такий він є вже у Сковороди, якого Ващенко називає «природнім педагогом» — подібно до Сократа; в основі педагогічних порад Сковороди лежить «ідея природовідповідності» (53), яка нагадує Руссо, але Ващенко вказує, що Сковорода свої думки про вихо-

вання висловив і навіть застосував ще до появи «Еміля», отже, незалежно від Руссо. «Учитель і лікар — не єсть (на думку Сковороди) учитель і лікар, а тільки служитель природи,еноїй справжньої і лікарки, ї учительки» (цитата з «Благородного Еродія», подана Ващенком, 55).

Але, й у самого Ващенка послідовно й зрозуміло підкреслюється основний постулат, що «школа має прищепити дітям любов і розуміння краси природи. Людина, відірвана від природи, не може жити повним життям, бо саме краса природи є джерелом найчистіших наших радощів» (92).

ІНТРОВЕРТИЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОГО ІНДИВІДУАЛІЗМУ

Ми вже знаємо, як захоплення красою природи веде до заглиблення в природу, отже, до відокремлення від зовнішнього світу, від інших, до звернення уваги на себе, на своє нутро — до інтровертизму, якого завершенням є бажання досконало пізнати себе, свою власну природу. І це вже є початок творчого шукання, а кінця йому немає. Як каже Ващенко (52): «На цю тему Сковорода склав байку про пустельника (підкреслюю: пустельника, отже, людину в її відокремленні від інших, отож людину, що заглиблена в собі! — В. Я.), що намагається спіймати чудесного птаха й ніяк не спіймає його і з приводу цього каже: „Я маю дві забави: птаха й початок. Я птаха завжди люблю, але ніколи не можу його спіймати. Я маю шовкових тисячу й один фігурних узлів, шукаю в них початок і ніколи не можу розв'язати“ («Ізраїльський змій»).

Але є ще й інша причина відокремлення від зовнішнього світу, яка тільки зміцнює український інтровертизм: життя на перехресті шляхів — важке, повне невдач і розчарування. «Підступна московська політика, — каже Ващенко (і це стосується тільки одного періоду нашого життя в історичнім бутті, бо подібних причин можна б навести більше, від нальотів кочових орд на країну при «битому шляху» зачиняючи), — соціальна неправда, особливо кріпацтво..., все те спонукувало ... вбачати в житті й у практичній діяльності тогочасного суспільного ладу лише „суету сует“. Вони (українці) тікали від цієї суети в природу, в світ спокійного споглядання» (51-52); послідовно — вони замикалися у своєму власному світі своїх думок і почуттів. Це й є причина утечі від світу чи ілюзіонізму, про який так виразно говорить Я. Ярема (в цитованій праці). Звідси тільки крок до ідеалізму і, напр., Ващенко підкреслює «ідеалістичний характер» етики Сковороди (52), який

«в дусі Євангелії засуджує прагнення до багатства, до тілесної наслоди, до чинів, до орденів, і т. і., вбачаючи в тому мирську сущність».⁸

До питання про «втечу від життя» повертається Ващенко — вже більше посередньо — ще раз, відзначаючи сумовитість нашої пісні (88), зумовлену саме важкою історичною долею, яка, породжуючи певну стриманість, одночасно спричинялася до сантименталізму самотніх людей, малохарактеристичного для веселого життя гуртів чи дружин.

Спрямування уваги на власне нутро — на духовість, з одночасним бажанням постійного поступу, вдосконалювання себе, віднаходження свого обличчя для пізнанняного місця у світі, — мусить привести до відчуття своєї вартості, своєї гідності. Отож, треба пам'ятати, що гідність людини одночасно глибоко заснована у науці Христової Церкви (і тут знову бачимо функціональну співзалежність поодиноких елементів психічної структури), що за відомої вже релігійності нашого народу повинно було тільки привести до поглиблення відчуття своєї гідності. Людина в науці Церкви — це фундамент і мета, і людина в християнській концепції (не спільнота і не держава) є осередком соціального ладу. Таке високе відчуття гідності випливає з факту богоподібності людини. І коли Ващенко відзначає, що в письменників княжої України страх Божий був покладений в основу морального виховання, то він одночасно додає (16): «Але страх Божий, що про нього пишуть письменники княжих часів, це не є страх рабський, навіть це не є той страх, що його відчувають до Аллаха мохаммедани. Це є благовіння перед Всемогутністю й Величністю Божою».

Почуття гідності, що випливає з відчуття внутрішньої вартості, «ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідності, не своє положення, не одягу й багатство, а високі духові якості вдачі», — каже Ващенко (14) і додає, що «живим втіленням цього ідеалу в початковому періоді нашої історії був Святослав Завойовник»..., «для якого на першому пляні стояли слава й вояцька честь». Тому, напр., Ксенонфант подає такий ідеал повноцінної людини, яка відчуває свою гідність завдяки своїй справжній вартості, але яка одночасно має повне пошанування чужої гідності: «... Я жив без лукавства і від усіх мав

---

⁸ Варто при нагоді вказати на взаємопов'язаність психічних факторів: релігійність випливала в нас в першу чергу із зв'язку з природою. Але її поглиблювали важкі життєві умови, що випливали з межових ситуацій нашого граничного положення, чи — може: природна релігійність відповідно забарвлювала наш ілюзіонізм, що походив з утечі від життя, зумовленої важким історичним становищем.

пошану і любов — не через сан великий, не через норов великий, (а тому що) не докоряв нікому, не шкодив, нікого не оклеветав, ні зла не робив нікому» (22). Про свою гідність Байда дбає навіть на палі (36). А Шевченка найбільше «обурює те, що українці, нащадки вольнолюбних козаків, терплять знущання та неволю» (59), — що в них, отже, затратилося давнє відчуття гідності! Проте, навіть у сьогоднішні часи почуття гідності до такої міри розвинене, що, напр., Ващенко висловлює думку, що «нерозуміння цієї риси було одною з поважніших причин катастрофи німецького війська в останню війну. Німці поставилися до українців як до «унтерменшів», і не тільки грабували наших селян, а й дозволили собі бити їх по обличчі. Наш селянин ще міг стерпіти, коли у нього забирали збіжжя або худобу, але він не міг стерпіти, коли його або його дружину ображали биттям» (47). Ця подробиця повністю підтверджує раніше зроблену в нашій етнопсихології констатацію, що з українцем куди далі можна зайти подоброму, ніж під примусом, і це знання національної психології прекрасно використали, напр., москалі. Це правильно відзначає Ващенко, коли протиставить польську та московську політику (63). Якщо поляки «з призирством дивились на „хлопів“ і навіть на інтелігенцію, що вийшла з народу» (і цим ображали почуття особистої гідності, — В. Я.), то «інше ставлення до українців (було) у москалів. Придушуючи в українців національну культуру й свідомість, вони ще в XVII і XVIII ст. ст. перетягали до себе на службу здібних українців, незалежно від їхнього станового походження, і ставились до них не гірше, ніж до росіян, а іноді навіть давали їм перевагу перед останніми. Тому маса української інтелігенції (який не топтано почуття її гідності! — В. Я.) тяглась на північ... Більшість із цих землячків, що служили Москві, були переконаними прихильниками „едіної, неділімої Росії“, хоч дехто з них і зберігав ще сантимент до України, себто до її пісень, побуту, звичаїв»... Іншими словами, українець повинен мати почуття внутрішньої свободи вибору, — свободи, яка є підставовою, складовою частиною людської гідності. Отож, цього роду свободолюбність українці мали завжди і, напр., Ващенко справедливо відзначає, що прихід варягів в Україну був би для них закінчився катастрофою (14), якщо б вони не були пошанували свободолюбності українців, які ніколи «не помирилися б із становищем рабів». А про постійність саме такого розуміння гідності може свідчити інше місце (44), в якому кажеться: «Тому правдивому українцеві властива непереможна любов до волі й ненависть до рабства й неволі. Цими почуттями пройняті козацькі думи, невольницькі плачі, а також майже всі стрілецькі пісні, складені вже за наших часів. Цими почуттями пройняті побутові пісні про працю. Радісною працею є вільна праця на своїй ниві; тяжкою й нена-

висною — на чужому: вона гнітить і принижує людину.⁹ Тому так тяжко зносив наш народ кріпацтво».

Ой, він оре чуже поле,
Мені за ним жити горе!
Ой, він робить чужу працю,
Я не живу, тільки плачу:
Ой, він оре чужу ниву» (44).

У висліді такого відчуття невільничої праці, як пониження, найми стають справжнім нещастям:

«Сватай, козаченьку, мене молоденьку,
Щоб я по наймах не ходила,
Щоб чужого діла з сили не робила» (44).

Наскільки відчуття гідності було в нас поширене, про це найкраще свідчить місце Бащенкової праці про те, «що свідомість своєї людської гідності має й „голота”, яка заявляє: „А хто з нас, братця, буде сміяться, того будем бить”» (44).

Це відчуття гідності призводить до самодисципліни. Коли напр., з одного боку гостро засуджується п'янство, що відбирає можливість самоконтролі,¹⁰ тоді Володимир Мономах поручає активно змагати до опанування себе (19): «Научись по слову евангельському очима управляти, тіло підкорювати, яzik утримувати, гнів придушувати, думки чисті мати» . . . , що в послідовності веде взагалі до точного поділу своїх зайнятий і пляну дня (20). Це самоопанування у відчутті своєї гідності йде так далеко, що воно навіть сильніше любови і, напр., козак покидає улюблену дівчину, як тільки завважує, що вона ним гордзе (43). Відчуття гідності не дозволяє також обернути кохання у гру, бо справжня любов базується на пошані.

Свідомість гідності незалежна від становища людини, чи її матеріального стану, що так яскраво виявляється у гордому викликові Бондарівні, що «кидає в обличчя нахабі графові Потоцькому:

Ой, не годен пан Каньовський
Мене цілувати,
Тільки годен князь Каньовський
Мене роззувати» (43).

⁹ Чи саме не те високе відчуття гідності людини стало причиною, що для українця соціальний момент так часто випереджує національний! З цього погляду цікаво відзначити, що українці чи не більший спротив ставили колективізації, як поневоленню (а напевно цей спротив колективізації коштував нам більше жертв, ніж визвольна війна!).

¹⁰ Так, напр., св. Теодосій повчав (19), що «четверта (чарка) відбирає розум, п'ята робить тебе шаленим, шоста причиняє гірку смерть, а сьома вічну муку».

Високе відчуття власної гідності повинно зродити розуміння гідності інших, — перейти у пошану «інших людей саме тому, що вони теж люди, і через те мають свою гідність» (43). А звідси вже тільки крок до ідеалу рівності, який постійно просвічував нам у нашій історії та який ми здійснювали за тих політичних умов, коли ми самі могли вирішувати про свій соціальний устрій (і в цьому видно співзалежність між характерологічною рисою нашої вдачі й між соціальними формами нашого життя!). Практичний ідеал рівності маємо вже у Святослава (14, 78), що «ів те, що їли й інші вояки; спав, поклавши під голову сідло; одягався так, що його неможна було відрізняти від звичайного вояка». І саме цим він захоплював та приневолював іти за собою, і саме цей практичний ідеал мусів захоплювати і літописців, які пориваючий образ постаті зберегли для історії. Відчуття рівності однаковою мірою є в духовників (св. Теодосій, 22), що й у світських. І те, чого князь Святослав учив своїм прикладом, про те князь Мономах казав у своїх поученнях (19,23,78): «Що потрібно було робити моїму отрокові, те робив я сам, і на війні, й на полюванні, вдень і вночі, в спеку й у холод, не надіючись ні на посадників, ні на бірючів». Всенародності освіти домагався Сковорода (55), яка, на його думку, не сміє бути привілеєм панівних класів. Він і практично «любив розмовляти з простими людьми, бував на ярмарках, і на базарах, і скрізь ширив свою науку» . . . , і, мабуть, саме завдяки тому підходові він знаходив зrozуміння серед оточення, а його псальми та вірші ставали народніми. Шевченко з особливим обуренням звертається проти кріпацтва, як соціального устрою, що суперечить засаді рівності (59) й що приніс нашому народові не тільки «важку неволиницьку працю, а й знущання над його душою». В дусі абсолютної справедливості та рівності уявляє Шевченко також і майбутнє суспільство України (60), як «велику вільну сім'ю» . . . «де люди, як брати, обіймуть найменшого брата». Шевченкові соціальні ідеали передняли письменники пізнішої доби, — навіть ті, які забули наші традиційні релігійні чи національні заповіти, — і вони «боролися самі й закликали інших боротися проти неправди, що діялася українському народові», обурювалися проти експлуатації українського селянства, зображені злідні й темряву, що в них воно жило . . . (62). В дусі того ідеалу рівності й сам Ващенко висуває постулат справедливого державного устрою (82), «який би підтримував лад у суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвиткові й проявові його здібностей» . . . , який, іншими словами, відповідав би природньому індивідуалізму і українця, його характеристичному прямуванню до самовияву.

Ващенко сам виразно каже про «властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм» (83), і він навіть уважає цю нашу національну властивість негативно. Проте, в нього нема багато матеріялу, який

доводив би те центральне становище, що його приписується в нас звичайно нашему індивідуалізмові. Можливо це тому, що Ващенко вже багато місця присвятив властивостям, з яких індивідуалізм випливає, — отже зосередженню уваги на власному я, на відчутті особистої гідності й на змаганні до рівності, що відповідала б гідності повноцінної людини. Всі ті властивості в позитивний спосіб свідчать про наявність в українській духовості прямування до підкреслення свого «я». Їх утотожнює Ващенко з духовим аристократизмом (78) і він відзначає, що для українця найцінніша незалежність в житті, особистому родинному й господарському.

Про індивідуалізм українця міг би ще свідчити традиційний спосіб поселювання, який, зрештою, Ващенко критикує (8): одинцем, у хуторах, по балках і ярах, а не в оселях, що творили в степу одну довгу замкненувулицю. Індивідуалістичною є теж українська роднина, яка є малою, тобто, «українці після одруження, звичайно, відділюються від батьків і живуть своїм окремим господарством» (12). Така мала індивідуалістична родина протиставиться родові, в який входило кілька поколінь і який був ще в XIX ст. поширений серед москалів, більше схильних до колективізму.

Український індивідуалізм мусів був незаперечно зміцніти в часи варятів, що їх ініціативність та підприємчивість відзначася Ващенко (13), які-то прикмети мусили незаперечно зміцнювати бажання вирізнатися, вийти на перший плян. Посередньо про український індивідуалізм свідчать їх інтелігентність (14, 46) та жадоба знання, освіти (47). Якщо інтелігентність українського народу позитивно відзначали чужинці (Алєпський, Реклю, 46), то освіченістю українці відзначалися серед східніх слов'ян (50-51) до такої міри, що Ващенко порівнює ролю українців у московській державі до ролі греків після їх завоювання римлянами (76), а для аргументації погляду називає низку прізвищ у різних ділянках знання та мистецтва, що спричинилися до розвитку московської культури (Гоголь, Репін, Ушинський, Чайковський, Капиця). Змагання до самовияву було настільки сильне, що ми зуміли, не зважаючи на згадане зображення московської культури (яке автоматично ослаблювало ріст української культури), створити «свою національну науку, літературу й мистецтво, що посідають далеко не останнє місце серед слов'янських народів, навіть таких, що не втратили своєї державності». Подібно, в дуже важких еміграційних умовах, українці спромоглися на створення своїх духових цінностей і, на думку Ващенка, «в культурному житті українці серед інших емігрантів майже посідають перше місце» (76).

Переходячи до негативних виявів індивідуалізму, Ващенко плямує егоїзм (78), наявність якого він вияснює несприятливими умовами політичного й суспільного життя, як теж існуванням амбіціонерства. Укра-

їнський індивідуалізм — і то в негативному його вияві — проявляється й у гуртовому житті, зокрема у партіях (85), для яких характеристична «взаємна самопожираюча боротьба», а форми її «хворобливі», а навіть «іноді й потворні».

Негативні вияви українського крайнього індивідуалізму зокрема яскраво кидаються у вічі у зіставленні нашого прямування до самовияву з протиставним та доповнюючим прямуванням до підпорядкування. Коли нормально суспільна рівновага індивідуалістичних спільнот запевнена гармонійним поєднанням бажання виявити себе з одночасним пошануванням аналогічного бажання інших, отже певним обмеженням себе, тоді в нас нема схильності до підпорядкування, до послуху.

НЕДОСТАТНЕ ПРЯМУВАННЯ ДО ПІДПОРЯДКУВАННЯ

Правда, Ващенко висловлює думку, що наша незгідливість є випливом наших невідрядних політичних умов (78, 80), але він сам наводить чимало фактів, які промовляють, що це таки наша історична хиба, хоч, незаперечно, побільщена політичним становищем поневоленого народу. Нашу незгідливість Ващенко виводить від матріярхату, (отже, проявилася вона ще в доісторичні часи), бо, мовляв, українці «не мають нахилу підлягати твердій владі і шанувати її авторитет(12). В патріярхальній родині така влада належить старшому в роді: всі члени останнього мусять безумовно коритися йому. За матріярхату така безумовна влада однієї людини над родом або племенем неможлива! Тому українцям трудніше організувати державу з міцною владою, ніж, наприклад, москвинам. Тому всі підстави визнати за правильне оповідання літописця, що вони послали послів до варягів, щоб ці прийшли й правилаши нашими предками. Дуже характеристично є причина звернення до чужих володарів: „Земля наша велика й багата, а ладу в ній нема”. Такі характеристичні риси українців у передісторичні часи». Про самих варягів Ващенко пише, що вони «в протилежність до сло'ян відзначалися дисциплінованістю й вірністю вождеві й пошаною до нього» (13).

Але залишімо гіпотези й інтерпретації, а вернімся до фактів. Незгідливість відзначали чужинецькі мадрівники, і про неї писав цісар Маврикій (12). Незгодою боліли кращі українські князі, а коромольним князям часто докоряли владики (20, 24). Підпорядкування здебільшого не приходило автоматично у висліді послуху певній функції (владі), а радше вже у висліді визнання особистої заслуги, як це видно з цитати в Ксенофонті (22), який пошану здобув собі не через свій сан, але через життеву мудрість. Дуже характеристичний для анархічності

української вдачі є такий опис. Коли одного разу св. Теодосій «виходив з палацу князя, його вже чекав повоз, щоб відвезти його до монастиря. Візник, побачивши преподобного Теодосія, сказав йому: „Ти чернець, завше без праці, а я цілий день працюю. Сідай на мое місце й вези мене”. Св. Теодосій смиренно сів на місце візника й повіз його» (12).

Як наші сварки чорною ниткою плелися протягом історії, про це свідчить таке коротке речення: «Святополки Окаянні, Брюховецькі, Кочубеї, на наше нещастя, не переводилися в нас ніколи, а за останній час їх наплодилося стільки, що вони стають серйозною загрозою для української нації» (7), а що проблема є хвилююча, то Ващенко повертається до неї ще раз (79), засуджуючи зрадників, чи сучасних порушників ладу.

Як спеціальний вияв нашої незгідливості, Ващенко окремо ще називає брак соборництва (83), вказуючи на те, що «наддніпрянці й галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими й культурними впливами. Звідси різниці у мові, побуті, психології... А це незаперечно заваджає українцям різних областей щиро й глибоко відчувати себе, як єдиний народ... Цілком зrozуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборовши цього, не зможемо збудувати Україну».

Іншим способом вказує Ващенко на наше релігійне роз'єднання, не кажучи, може, про ворожнечу безпосередньо, але позитивно вказуючи на важливість релігійного об'єднання в нас, і то в ширшому (у цілому світі) як і вужчому сенсі (85). «Віруючі християни не можуть сумніватися в тому, що в майбутньому здійсниться молитва про єднання святих церков, що підноситься під час Служби Божої. Але поки що не тільки нема єднання церков, не тільки існує роз'єднання між віруючими різних віровизнань, а роз'єднання навіть поглибується (Студія писана перед 1950 р., а з цього часу в світі заіснували, як знаємо, ґрунтовні зміни!) Великою мірою це стосується українського народу, а яка від цього шкода, те для більшості українців ясно».

Подібне джерело й наших партійних розходжень, які дуже глибоко роз'єднують суспільність (85).

І тому Ващенко, постулюючи «справедливий державний устрій, який підтримував би лад у суспільстві» (82), одночасно є свідомим, що необхідно в нас виховати вміння «поступатися своїми особистими амбіціями, коли цього вимагають суспільні справи» (84), але не менше свідомий він, що «виховання такої риси є одним із найважливіших і найтруданіших завдань української педагогіки (що вказує на поширеність незгідливості у нас і на закоріненість тої хиби у нашій вдачі, — В. Я.). Особисті чвари і амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні».

Все таки треба відзначити, що є деякі позитивні прояви, які вказують, що прямування до підпорядкування ще не цілком зникло у нашій вдачі, коли то наш «індивідуалізм не заваджає спільній праці. Про це свідчить „толока”, — спільна хліборобська робота, чумацькі валки, артіль, кооперативи всіх типів на Україні» (78). Проте, ці позитивні приклади не зменшують загальної загрози.

УКРАЇНСЬКИЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМ

Сам Ващенко переконаний традиціоналіст; констатуючи деякі порушення традиції в сучасному, він уважав за необхідне навіть попередити свою студію окремими заввагами про ролю традиції в житті нації й у формуванні нового покоління; для повної ясності обстоює він зasadу традиціоналізму в пов'язанні з поступом. Коли «націю, звичайно, визначають як цілість поколінь минулих, сучасних і майбутніх» (6), то, звичайно, «таку цілість підтримують передусім традиції». Проте, «нація може шанувати й зберігати свої традиції, але не зупинятися на них, а йти вперед, не замикаючись у вузькі рамці своєї традиційної культури, а брати від інших народів їх кращі здобутки, органічно переробляти їх, відповідно до інтересів і психології свого народу».

Не зважаючи на певні порушення традиціоналізму в сучасному, в загальному, на думку Ващенка, українці прив'язані до своїх традицій. Насамперед він відзначає прив'язання до традицій селянської верстви (45), що є цілком зрозумілим, якщо зважити, що селяни взагалі є консерватистами. Якщо ж зважити, яку позицію мало в нас селянство (і в розумінні статистично-соціологічному в певні часи, і в розумінні «селянськості» нашої психіки), то вже можна мати уяву, наскільки традиціоналізм мав у нас зобов'язуючу силу.

Подруге, треба пригадати, що Ващенко буде свою виховну систему на ідеалі української людини так, як цей ідеал проявився у століттях. Отже, він відзначає тягливість ідеалу, тобто традиційність. Але саме традиційність ідеалу може вже вказувати на традиціоналізм, закорінений у вдачі. І сам Ващенко, і з'ясування його думок у поданій студії виразно відзначають, як українська релігійність, антеїзм, індивідуалізм проявлялися в століттях, ба навіть бачимо, як важко нам викоринити наші національні хиби, як от незгідливість, парткуляризм.

Це знову можна легко вияснити цілою нашою психічною структурою, якщо зважити, що людина, спрямована на власне нутро («інровертивна»), є радше відокремлена від зовнішнього світу, а, отже, вона радше вертається завжди до свого власного вивінування.

Тому українець радше зле пристосовується до нових умов життя (чого Ващенко не каже, але що можна тільки видедукувати з цілої духової структури), і він є у своїй вдачі персеверативний, що все тільки підкреслює його традиціоналізм.

Вертаючися до реферування думок чи до їх інтерпретації, треба відзначити, що Ващенко підкresлив ролю традиції, як дисциплінного чинника, в доісторичні часи (9), згодом вказав на намагання в княжих часах перещепити традиції дітям. «Тогочасні батьки в своїх заповітах дітям наказують їм, щоб вони наслідували своїх батьків (22, — порівняй також «Поучення» Володимира Мономаха, стор. 23). Традиціоналізм пробивається в творах найбільших українських письменників (Вишеньского — пор. стор. 51; Сковороди 52; Шевченка 62).

Тільки у письменників XIX-XX століть послаблюється традиціоналізм, як теж у частини української інтелігенції (64-65), а зокрема проти-традиційними видаються Ващенкові українські еміграційні письменники (69) і сучасна українська літературна критика (71). Проте, саме тут Ващенко не подає прикладів, а тільки висловлює свій погляд, який незаперечно має свою підставу, але його треба б уточнити, якщо б він мав правити як аргумент, бож треба б точною аналізою (а навіть статистично!) виявити, як це явище є поширене. Це остатньки важливіше, що сам Ващенко одночасно відзначає високий традиціоналізм українських еміграційних учених. Кажучи про діяльність таких наших організацій на еміграції, як УВУ, УТГІ, НТШ, УВАН, Богословську Академію, УВЕШ, тощо, Ващенко наголошує, що праця названих установ і зтуртованих у них членів продовжує «традиції добольшевицької української науки» (69). Подібно висловлюється він і про наше вокально-інструментальне мистецтво, чи взагалі ширше про музику.

Коли в загальному українському традиціоналізм є для української духовості доволі характеристичний, і коли цей факт можна ствердити на підставі Ващенка, то в той самий час немає майже жадних даних про поширеність українських авторитетів. У всякому разі Ващенко не висловлює свого погляду на цю справу. Посередньо про відсутність авторитетів говорять два місця, а саме: якто українські інтелектуалісти намагаються знецінити наші визнані вже авторитети. Так, напр., Хвильовий «найогиднішим способом ганьбити великого генія України Шевченка, називаючи його „іконописним дядьком“ і обвинувачуючи його в тому, що саме він своїми творами зупинив політичний і культурний розвиток України» (69). Знову ж Домонтович у «Болотяній Люкрозі» знецінював визначних письменників, називаючи О. Олеся «тільки ветеринаром», а Коцюбинського — «недоучкою» (71).

АЛЬТРУІЗМ УКРАЇНЦЯ

Згідно з мирними хліборобськими зайняттями, що сприяли лагідності нашої вдачі (10), і з загальною релігійністю українців, у нас дуже поширене прямування до несення допомоги, і воно виразно відзначено у Ващенка. «Любов до Бога має сполучуватися з любов'ю до близького, що виявляється передусім у ділах благодійності, в піклуванні про хворих, убогих, сиріт» (18), — такий короткий підсумок Ващенка, але треба сказати, що постава українця була виразно викарбувана вже у княжих часах.

Св. Теодосій Печерський «допомагав бідним і засновував для них на монастирські кошти domi опікування. Про його турботи суспільними справами свідчать його поучення» (22). «Більше всього, — пише Володимир Мономах, — убогих не забувайте, а, скільки можете, годуйте їх, і за права вдовиці піклуйтесь самі. I милостиню творіть не скудну (щедру)», а відтак іде він ще далі й доручає просто: «будьте смиренні й лагідні». Він же рекомендує відвідувати хворих, віддати останню послугу мерцеві, старших шанувати (18). А Лука Жидята, радячи бути «милосердними до странників, до убогих, до голодних», додає ще, щоб опікуватися в'язнями та сиротами (18). Також чужинці відзначали «добре поводження наших предків з рабами. Тих, що попадають у них в полон, — пише Маврикій, — не задержують як це роблять інші народи, але, призначивши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть за якимось викупом вернутись до своїх, чи залишилися з ними, як вільні й приятелі» (10).

Зокрема славилися наші предки гостинністю, яку знову відзначали чужинці, згаданий уже цісар Маврикій чи Ібн-Даст (10), а з пізніших — П. Алепський (46), що також хвалив українську ввічливість та лагідність. Гостинними доручав бути Володимир Мономах: «Чи куди поїдете, чи підете, чи де станете, — напійті і нагодуйте унеїна; а більше всього шануйте гостя, звідкіль би до вас він не прийшов, чи простий, чи добрий, чи злий; і коли не можете (вшанувати його) подарунком, то (вшануйте) його іжею і питвом, бо перехожі проголосять по всіх землях славу про людину добру або злу» (18). Ващенко стверджує, що «уславлену здавна гостинність... зберіг наш народ до останнього часу» (47); утрималася також пошана до старших (45), ввічливість, чесність, привітність (47), отже, риси, які випливають з природної лагідності.

Тому, напр., і Наталка Полтавка не сходить півтораста років з української сцени (57), бо «полтавці добри люди», і тою свою основною душевною поставою вони зворушують до сліз. «Уся п'еса пройнята духом миру, лагідности, побожности, що відповідає українським традиціям і

поглядам великого філософа Сковороди». Словнені альтруїзму також постаті Шевченкових поем (61).

Тому в уяві українця і Господь — це насамперед опікун, що допомагає, оберігає, боронить.

Побожному господареві сам Господь Бог ріллю засіває з допомогою Христа та Марії. Святий Юр допомагає лицарям «турка звоювати». Стосується опіка зокрема бідних, принижених. І коли вдовиця просить про врожай на «пшениченьку яру», то Господь негайно їй допомагає, бо поки удівонька додому зайшла, а вже люди побачили, як пшениченька зійшла... (30). І саме ті образи Господа, як доброго господаря, що має відкрите серце для горя близьких, найбільше характеристичні для вдачі українця, що знайшло свій вислів у народній пісні. Господь — це насамперед Вселаскавість, а не гнів і кара.

ХОРОБОВІСТЬ ТА ВОЙОВНИЧІСТЬ

В останньому реченні є позитивне ствердження про наявність в українців дуже розвинутого прямування до несення допомоги, що виявляється в нашому справжньому альтруїзмі, але одночасно в ньому вже й натяк на те, що протилежне прямування — войовничість — у нас слабо розвинене, в усякому разі воно слабо розвинене у своїй виразній формі, в агресивності, яка так дуже характеризує патріархальні устрої ловців чи войовників.

Сам Ващенко, не раз підкреслюючи хоробрість наших предків, гостро засуджує жорстокість та агресивність, і вказує, що вони чужі нашій духовості. Так, напр., робить він зразу у вступі, протиставлячи український націоналізм гітлеризмові (3), чи ставлячи, як ідеал, вічний мир, заснований на «визнанні суверенності кожного народу в його внутрішньому державному житті і в утворенні міжнародного поряду, що полагоджував би непорозуміння між окремими народами» (5).

Аналізуючи вислови давніх мандрівників про відвагу та хоробрість наших предків, Ващенко висловлює такий погляд (11): «Трудно встановити, кого вони... мають на увазі: чи слов'ян чи варягів... Хоробрість виявляли ті й другі, але є підстави думати, що вона була різна. Варяги були здобичниками, хоробрість їх мала агресивний характер. Українці були мирним народом (і, отже, автоматично в них прямування войовничості було слабе! — В. Я.), ім не треба було шукати чужих земель або грабувати інші народи, бо своя земля була родюча, і праця на ній забезпечувала всі потреби життя (зв'язок української невойовничості з хліборобськими зайняттями, — В. Я.). Але цю землю треба було захищати від нападу різних воро-

гів і тут наші предки виявили велику хоробрість». Отже, тут маємо виразне розрізнення здобичницького та оборонного характеру хоробрості. Джерело першого випливає з вольовости, джерело другого — в почуттєвім пов'язанні з батьківщиною.

Протиставлячи в дальшому (13-14) ще раз варягів нашим предкам, Ващенко повторно підкреслює велику хоробрість українців, мовляв, навіть агресивні варяги були б зазнали поразки у зударі з нашими предками, які «не будучи агресивними, в той же час були дуже свободолюбними й не помирилися б із становищем рабів». З другого боку, Ващенко ще відзначає, як-то войовничість варягів під слов'янським впливом ставала «ушляхетнена, позбавлена кривавої жорстокості».

Оборонний, а не агресивний характер хоробрости (чи вірніше здeterminованості на смерть в обороні правди!) відзначений і пізніше, у покликанні на козацьку добу (49). В одній відозві до української людності з XVIII ст. кажеться: «Хто хоче за християнську віру й за волю бути посаджений на палю, четвертований і колесований, хто хоче терпіти муки за святий хрест, хай іде в козаки!»

В іншому місці Ващенко, йдучи за В. Щербаківським, показує ще на іншу причину нашої неагресивності, а саме на «властиву українцям екзогамію», яка «сприяла мирним і приязнім відношенням до інших племен. З цього погляду українці значно відрізнялися від народів з ендогамною формою родинного життя, як.. напр., німці або москвини», яким то народам «властива агресивність і вороже ставлення до інших племен та народів» (12).

Це протиставлення хоробрости українців і жорстокости москалів Ващенко робить ще раз (60) на порівнянні вбивств Тараса Бульби чи Гонти і Стеньки Рязіна. Цей останній «діяв як розбійник і хуліган, що не має чести й людської гідності. Він кидає в річку перську княжну лише тому, що п'яна ватага розбійників почала гомоніти: „только ночь с ней провозілся, а на утро бабой стал”. Сама княжна ні перед ким нічим не завинила, а лише була жертвою п'яної ватаги». Етичне підґрунтя вчинку Гонти інакше, хоч він, можливо й помилявся. Інакша також постава в часі й після вбивства. «Разін кидає в річку княжну без всякого жалю, виконує свій жорстокий, хуліганський вчинок як „удальство”, розрахуючи на похвалу ватаги». Гонта вбиває, відчуваючи зв'язання присягою, у вірі, що тим служить Батьківщині, жертвуючи своїм внутрішнім спокоєм, і свідомий, що він буде за свій невільний злочин важко покараний.

Взагалі, вбивство в Україні належало до справжніх винятків (47).

Врешті, мужність чи хоробрість Ващенко постійно зв'язує з відчуттям людської гідності, — отже хоробрість радше має своє чуттєво-розумове, ніж стихійно-інстинктивне підґрунтя. Саме до такої постави чимало спричинилася ще й релігія (18).

Цей ідеал поєднання мужності з гідністю видний у Володимира Мономаха, про якого Ващенко каже: «Він об'єдував у собі... мужність лева й християнську лагідність..., надзвичайну хоробрість у боротьбі з ворогами українського народу і доброзичливе ставлення до чужинців, що не шкодили Україні» (22). Ідеал хоробрости показано в билинах, і він має той самий оборонний характер (25). «Основна позитивна риса наших багатирів — це велика хоробрість і любов до своєї батьківщини. Всі вони, не зважаючи на різницю станів і вдачі, дружньо й хоробро борються за Руську землю й перемагають численних її ворогів. Найхоробріший і найсильніший між ними Ілля Муромець... Це селянин-вояка (що знову дуже виразно свідчить про селянськість української психіки. — В. Я.), який зі зброєю в руках захищає свою землю від ворогів». «Жертовний патріотизм і безмежна мужність» (51) були також головною рисою козацтва, яка відбилася з великою силою у народній поезії (32-34), при чому, однак, завжди відчувається, що вирішальним є обов'язок оборони батьківщини, а не інстинктивне бажання війни для війни. «Український лицар живе для Батьківщини: він завжди готовий віддати за неї своє життя» (31 — характеристичний завжди певний пасивізм: віддати своє життя, а не вбивати напасників. — В. Я.).

Подібне бачимо в Шевченка, з якого Ващенко цитує відомий перепів 43 Псальми (59), що в ній йдеться про «ізбавлення вражої наруги», де основним мотивом є те, що «нам тяжко жити в оковах», і тому ми просимо, щоб Бог поміг нам «встать на ката знову!» Той самий характер маємо в новішій стрілецькій пісні, де є заклик: «Хто живий, вставай боронити край, вкритий огнем і мерцями» (33), де стрільці журяться, «скільки то народу впало за свободу», а проте «встояти не було сили», і у висліді — «буде лях проклятий батьками орати, матерями волочити» (35). І завжди той самий мотив у героїв Крутів, Базару чи УПА (80).

Тому у висліді у Ващенка хоробрість сполучена з глибокою гуманістю, і коли він виразно протиставить хоробрість люті, то одночасно пов'язує справжню хоробрість із ніжністю, чулістю. «Хоробрість завжди зв'язана з ідейністю (61). Хоробра людина ризикує й жертвує життям в ім'я якоїс ідеї (батьківщина, віра, честь); люта ж людина діє інстинктивно, в стані афекту, подібно до хижої тварини». Ващенко заперечує, що, мовляв, сліззи не до поєднання з геройською постають, що сліззи — це вияв кволого сантименталізму. Він вказує на приклади ніжності Шевченкових персонажів і стверджує, що «сердечна чулість не виключає собою мужності. Навпаки, сердечна (в розумінні — почуттєва) тупість і грубість дуже часто сполучується з боягузтвом. Вояки, що в мирних умовах вражаюти відсутністю чулоності, брутальністю й безоглядністю, на війні часто виявляють себе бо-

ягузами. Навпаки, люди в мирних умовах чулі, чемні й стримані часто на війні ведуть себе мужньо і хоробро».

Хоч саме так зрозуміла хоробрість має, незаперечно, дуже шляхетну рису, то все таки брак інстинктового компоненту проявляється та-кож і в негативнім сенсі, при чому, правдоподібно, цей інстинктовий компонент заникав у нас в ході історії щораз більше. Якщо князь Ігор із «Слова» був лицарем, що «в самому бою відчуває радість» (26) то в пізніші часи сам Ващенко відзначає, як негативні риси, такі властивості нашої вдачі, як «сердечний спокій» Сковороди, що переходить у квіетизм, чи сумовиту рівнодушність. Вплив Сковороди, з властивим йому квіетизмом, помітний на творчості Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Глібова (57). Ващенко вяснює, що квіетизм є вислідом утечі «сердечних і вдумливих людей» від «практичної діяльності, від життєвої боротьби в світ спокійного споглядання природи. Але це був, разом із тим, бодай частковий, але різкий відхід від ідеалу людини попередніх періодів нашої історії, одною з рис якого була активна й мужня боротьба за правду й волю» (56). Квіетизм наших письменників називає Ващенко «добросердечним», — люди в них близькі до природи, добрі, моральні, шляхетні, пройняті духом християнської лагідності, але одночасно вони елегійні, ст же, без потрібної динаміки, мужності, вольності, — без тих прикмет, яких вимагає активна любов до України, що висуває постулат боротьби за її визволення (57).

МІЖ ПОЧУТТЕВІСТЮ Й ВІДСУТНІСТЮ ВОЛЬОСТИ

Останні констатациї ведуть нас уже до іншого комплексу питань, (пригадуючи ще раз комплексний характер духовості народу). Коли ніжність, сумовитість, лагідність вказують на почуттєвість українця, міцно пов'язаного з матір'ю, яка для нього одночасно персоніфікує всеблагу «матір-природу», — коли заник інстинктовости, що виявляється у відсутності стихійної агресивності, каже здогадуватися певної рефлексійності вдачі, — тоді квіетизм, пасивність, «спогляданість» одночасно звертають увагу на відсутність вольності. Власне кажучи, названі ньюанси характерологічного тла, добре нам відомі із загального уявлення українця, як його дає етнопсихологія, чи, навіть, як воно постає на підставі обсервації у пересічного інтерв'юента. В тому самому напрямі йдуть й інші констатациї чи завваги Ващенка.

Він насамперед підкреслює «багатство емоцій естетичних і емоцій кохання» (10), що робить українців особливо обдарованими у мистецтві. «Про високий рівень мистецьких здібностей старовинних українців ду-

же виразно свідчать залишки посуду й всякого знаряддя, оздоблювані прекрасними візерунками. Любили наші предки музику, співи танки. „Є в них (слов'ян) різні кобзи, — пише Ібн-Даст, — гуслі й дудки; дудки довгі на два лкті, а кобза має вісім струн” (що свідчить вже про технічну розвинутість інструментів — В. Я.). Це замилування до музики видне в любові до української пісні, яка є одним із найхарактеристичніших виявів української духовності протягом усієї нашої історії, а яка «своїм змістом, багатством, глибиною й різноманітністю переживань, відбитих у ній, красою й мелодійністю посідає одно з перших місць серед пісень народів світу» (28). Огож, музика «переважно відбиває емоційні переживання з їх найрізноманітнішими відтінками. Переживання, що їх передає музика, можуть бути остільки тонкими й глибокими, що їх не можна передати словами».

Для характеристики вдачі не маловажливим є те, що цей естетизм, замилування до краси є не тільки «на свято», не тільки в поезії, але й у буднях, у побуті. «Мандрівники, починаючи з Павла Алепського, звертали увагу на охайність наших селянських хат, на чистоту на подвір'ях, на гарні городи, прикрашені квітками і т. інш. (48).

Почуттєвість відзначена також у билинах; коли Ващенко каже, що однією з характеристичних рис вдачі «богатирів» є «широкінні натури» (25), то саме це незаперечно вказує на почуттєвість. «Великий розмах духових і фізичних сил», риса, що «виявляється як у позитивних, так і негативних з нашого погляду формах», може мати своє джерело виключно в широкій амплітуді почувань. Це те саме, що згодом ще Ващенко відзначить у легкості переходу від приязні до ворожнечі (на підставі аналізи повісти Гоголя «Як посварились Іван Іванович та Іван Никифорович», 78).

На почуттєвість вказує також відома (і вже названа) властивість вдачі, що з українцем можна дійти до порозуміння по-доброму, промовивши до його почуттів, а не погрозою, примусом, терором (63).

Звертати увагу у вихованні передусім на серце радить Сковорода (54), який порівнює добре серце до вічно пливучого джерела, з якого «течуть завжди чисті струмки, або думки». Це порівняння веде нас до спостереження, що почуття в українців поєднуються з думкою, як це видно із згаданого вже замилування до пісні, в якій, — як справедливо завважує Ващенко, — «слово передає переважно думки, поняття, уявлення, себто інтелектуальні моменти психіки людини» (27), тоді як музика передає насамперед почуттєві стани. Пісня, саме як поєдання емоціональних та інтелектуальних елементів, особливо характеристична для українців, при чому інтелектуальні елементи автоматично набувають також емоціонального забарвлення. Отже, в нас є нахил рад-

ше до спокійної рефлексійності, ніж до динамічного творчого шукання, досліду.

Цікаво відзначити, що пошанування розуму проявилося в нас уже рано, як це видно з послання митрополита Никифора до князя Мономаха (20), в якому автор намагався психологічно обґрунтувати християнський виховний ідеал і, пишучи про здібності душі (розум, почуття та волю), на перше місце ставить розум. Цікаво також навести таке місце з Данила Заточника: «Я, княже господине, ні за море не ходив, ні у філософів не вчився, але бував, як та бджола, що падає на різні квіти і робить медяні стільники; так і я, по багатьох книгах збираючи солодощі словесні й розум, з'еднував їх» (19). Сам Ващенко (76), аналізуючи причини нашої недержавності, рішуче стверджує, що тих причин не можна шукати в наших інтелектуальних недоліках. Зокрема він відзначає українську «здібність до синтетичного мислення, яке є одною з найважливіших умов творчості в галузі науки й техніки».

Проте, при нашій розвиненій почуттєвості і при інтелектуальних обдаруваннях, найхарактеристичнішим є змагання до гармонії між поодинокими психічними функціями, зокрема між почуттями й інтелектуальними здібностями. Теодосій Печерський через піст та самоумертвиця змагав до досконалості, до самоопанування; він фізичною працею сталив волю, але не забував також розумової праці й залишив навіть два поучення (21). Володимир Мономах поєднував віру з життєвою мудрістю й освіченістю, інтелектуальні заняття з фізичними (22) — і саме ті дві постаті стали наймарканіншими прикладами до наслідування. Маси козаків уміли поєднати в собі «лицарську мужність (яка, незаперечно, вимагала сили волі) і любов до науки», а співчасні їм церковні братства, що складалися переважно з міщан, зробили дуже «багато в галузі розвитку української освіти й науки» (50). Козацька доба видала багато величних, геройчних постатей, які імпонували завдяки поєднанню духових прикмет, як Б. Хмельницький, П. Могила чи І. Мазепа, що поєднували в собі «мудрість, силу волі й непохитну мужність» (51), — «але вони не були єдиними: історія знає багато зразків високих чеснот і серед козацької старшини, і серед простих козаків, і серед селянства». Сам Ващенко у своєму власному ідеалі ставить постулат рівнобіжного впливання на почуття, розум і волю (80), але він сам також указує, наскільки вольовість (не зважаючи на проявлені в історії змагання до гармонійної синтези) у нас послабла. Якщо в пошукуванні причин нашої невдачі він не бачить недоліків у сфері розуму та почуттів, то одночасно пише він (76): «Отже, причин нашої недолі треба шукати в чині, в дії, — в тому, що ми не хотіли, або не могли використати для блага Батьківщини своїх багатих при-

родніх здібностей. Інакше, причиною нашої недолі є хиби волі. Про українця, а особливо про українського селянина створилися уявлення, як про людину апатичну, пасивну, інертну, і навіть ліниву. Особливо яскраво ці хиби української вдачі подані в творах Гоголя... (Ващенко коротко характеризує такі твори: «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Старосвітські поміщики»). Безперечно, все то карикатури, особливо щодо закидів про лінощі українця. А проте не треба забувати, що всяка художня карикатура спирається на дійсність, і що Гоголь в основному є реалістом. Отже, значна частина українців, до революції, мала такі хиби вдачі, як нерішучість, інертність, млявість в руках».

Дальша аналіза призводить Ващенка до погляду, що ці хиби вдачі виникли в наслідок важких історичних умов життя, бо ні за княжих, ні за козацьких часів не бракувало нам стійкості, енергійності. А працьовитість була кілька разів відзначена в ході попереднього викладу (ідеал Володимира Мономаха, стор. 19; розумова наполеглива праця у Данила Заточника, 19; працьовитість селян, відбита у народній пісні, 42; любов до праці вільної, а не рабської, 48). Тому Ващенко у власному виховному ідеалі наголошує, що насамперед треба звернути увагу на виховання сили волі, послабленої в останні століття: «З моральним вихованням міцно пов'язане виховання волі й характеру. Найважливіша риса вольової людини є принциповість і здібність чітко ставити перед собою певну мету. Раз мета поставлена, вольова людина прикладає всіх зусиль, щоб за всяку ціну осягнути її... На шляху до здійснення мети можуть стояти іноді більші або менші перешкоди. В таких випадках вольова людина не зупиняється, а вживає всіх заходів, щоб досягти мети. Отже — розумна упертість у досяганні мети, наполегливість — неодмінні риси людини із волею і характером. Нарешті, одна із важливих рис вольової людини — це стриманість, уміння володіти собою, не піддаватися випадковим емоціям і афектам» (91-92). Як один із найкращих засобів виховати сильну волю, Ващенко радить плекати замилування до праці (86, 92), йдучи у даному разі за Ушинським (66), який розрізняв вільну й рабську працю. Виховання в дусі першої розвиває в дітей ініціативу й активність. Реферуючи погляди Ушинського на ролю праці у плеканні волі, Ващенко звертає увагу на подібність у поглядах Ушинського на працю з традиційним ідеалом української народньої пісні.

Ідеал поєднування, ідеал гармонії, який ми бачили в змаганні до рівноваги між основними психічними функціями і який найповніше виявився в ширім ліризмі, — в почуттєво забарвлений рефлексійності

(яка іноді може навіть стати спонукою дії),¹¹ — проявляється частіше, і то в різних ділянках. Це, зрештою, згідне з нашою м'якістю, з відсутністю агресивності, чи — щоб це висловити інакше — це випливає з нашої надмірної почуттевости («шукання середини», щоб всіх задоволити), чи спокійної рефлексійності (яка добачує у всьому певну «рацію», отже, спричиняється до толерантної постави) при слабій вольності, що хоче накидати, керувати, визначати нові шляхи. Ми вже знаємо про ідеал мужності, що не виключав би чулості й ніжності(61), чи змагання до поєднання мужності із плеканням освіти, знання (50). Мономах радив дотримуватися певної пропорції між працею й спочинком (20). Вже в козацькі часи доходить у нас до поєднання елементів західніх та східніх: «Українські письменники козацького часу в основному тримаються візантійських традицій і широко використовують грецьких авторів, але поруч з тим вони багато дечого брали з Західу. Напр., Петро Могила ґрунтовно й ретельно студіював твори Атанасія Великого, а разом із тим багато брав і від західних богословів і охоче писав латинською мовою. Студенти Київської Академії студіювали Платона, Плутарха й Філона Александрійського, а поруч із тим вивчали твори Бруно, Бекона й Декарта. Те саме ми бачимо й у мистецтві: Українське барокко в архітектурі являє собою гармонійне сполучення елементів мистецтва візантійського й західнього» (50).

Також Сковорода, «сприймаючи досягнення західно-европейської культури, міцно стояв на ґрунті українських традицій» (52), і це було його силою.

Сам Ващенко є за поєднанням традиції й поступу (6-7) і, як уже знаємо, відзначив українську здібність до синтетичного мислення (76). В цьому самому напрямі йде поєднання релігійного елементу з національним, що знайшло вислів у гаслі «Бог і Батьківщина» (89).

Може декому здаватися, що така здібність до поєднування й охота затирати різниці заперечує можливість повноти національного самовияву у його справжній неповторності, (бо шкодить оригінальності, склонює до електицизму), але не треба забувати, що подібна тенденція проявилася також у геленській культурі, а ідея «кальокагатії» виключає якраз гостру контрастовість, а є висловом змагання до рів-

---

¹¹ Ващенко, напр., відзначає (88), що музика (отже, чинник емотивний), пройнята скорботою (нову, чинник емотивний) в наслідок відчутої й усвідомленої неправди (чинник інтелектуальний), збуджує енергію до боротьби за правду (чинник вольовий). «На світі мало є таких сумних пісень, повних страждання й туги, як наші „невольничі плачі“, а проте вони збуджували дух боротьби у наших предків не менше, ніж військові марші».

новаги. І чи не тому саме українців так часто порівнюють з греками, бо ѹ для нас своєрідна кальокагатія мала свій неперевершений чар, що полонював століттями уяву лицарів і поетів.

РОДИННЕ ЖИТТЯ

Ми вже знаємо, що деякі українські етнопсихологи (Я. Ярема) відзначають інровертизм українця, отже заглиблення в собі, що з природи речі мусить вести до певного відокремлення від зовнішнього світу, а зокрема зумовлює певну трудність у контактах з іншими людьми; в цій студії відзначено також, що на інровертизм українця вказують і деякі місця Вашченкового твору. Але ж, з другого боку, треба пам'ятати, що людина — істота соціальна, і що вона — поза ненормальними відхиленнями — потребує певної чуттєвої атмосфери, що її може заповнити тільки спільнота. Таку атмосферу знаходить інровертивна людина в інтимному гурті власної родини, і роля родини в житті українця надзвичайно велика. Про родину мовилося вже не раз, у зв'язку з іншими рисами єдачі, а на цьому місці треба ще раз зібрати систематично весь матеріал.

Як знаємо, за Вашенком українська родина була матріархальна, і форма такої родини властива хліборобським народам (10). Центральне значення жінки запевняє автоматично сильне чуттєве пов'язання родини, специфічне тепло, а знову ж сама природа жінки веде до моногамічної форми родини в Україні (10). Українська родина, згідно з індивідуалізмом нашої вдачі, — це мала родина в протиставленні до великої родини москвинів (12), в яку входили декілька поколінь. «Українці після одруження, звичайно, відділяються від батьків, і живуть своїм окремим господарством». Наскільки ця форма для нас характеристична, може свідчити факт, що Вашенко повертається до питання і в інших місцях, і пов'язує індивідуалізм із відчуттям свободи (78). «Для українця найцінніше — воля, незалежність у житті особистому (це підтвердження інровертизму, — В. Я.), родинному й господарському». Автоматично український індивідуалізм зумовлює необхідність приватної власності, що в житті родини проявляється у бажанні мати свою хату. «З любов'ю до волі пов'язана й любов до своєї хати, до свого кlapтя землі», — каже Вашенко (44), і цитує дуже вимовну народню пісню:

«Збудуй хату з лободи,
А в чужу не веди,
Бо чужая такая,
Як сверкуха лихая».

Життя в малій родині мусить автоматично вести до екзогамії (12), що, очевидно, в свою чергу відбивалося на лагідності вдачі (і злагідненні

українського інтрөвертизму; українець, може, сам не дуже схильний до нав'язування контактів, але він дуже швидко відповідає на виявлені почуття і тоді радо «вростає» в оточення). Екзогамічна форма по-дружжя уможливила нашим предкам засновувати родини із пришельцями — варягами (13-14), що призвело до корисних психічних сполучок: в українців скріплювався вольовий елемент і вояовничість, у варягів на дальший плян сходила жорстокість.

Форма й атмосфера родинного життя зумовила також спосіб укладання подружжя: в українців здавен був добір — у протиставленні до «умикання чи купівлі, характеристичних у мисливців чи пастухів (11). Це протиставлення дуже істотне й важливе з погляду формування духовости. Вашенко каже на цю тему: «Зрозуміло, що вкрадена або куплена жінка тільки в дуже рідких випадках могла стати справжньою дружиною чоловіка. Вона була лише його рабинею. „В Московщині, — як пише проф. В. Щербаківський, — де здебільшого син женився дуже рано (у 18 літ) і сам грошей не мав, жінку купував йому батько, і через це ставав повноправним власником своєї «снохи», і на нього переходило ніким не оспорюване (ні сином, ні його жінкою) право снохацтва, тобто статевих зносин з невісткою”».

Натомість природній добір спричинився до того, що в основі української родини головну роль швидко почали відігравати симпатії й кохання. «В Україні молоді люди, як правило, одружувалися за взаємною згодою» (11). При тому на задній плян відходили фізіологічні моменти, а «на першому пляні стають моменти чисто духового порядку: взаємна ідеалізація, цінування в першу чергу духових рис, повна духовова віданість, спільність поглядів» (40). Саме такий підхід знайшов свое найкраще відбиття у народній пісні (порівняй стор. 41 і наст.). Навіть краса милої розуміється в пісні насамперед як краса душі. Тому в пісні фізична краса «розглядається не сама собою, а як вияв краси духової. Тому в ній на перший плян виступають очі й брови, в яких найбільше віддзеркалюється властивості душі». Тому в українській народній пісні таке багатство епітетів та метафор, що «свідчать про глибину й ніжність почуття».

Але чи не найбільшої поетичної сили набуває малюнок подружнього кохання у «Слові» (26), коли ніжна й вірна дружина тужить і побивається за своїм ладом, що опинився у ворожому полоні. «Одною з найзворушливіших сторінок в історії всесвітньої літератури» — називає Вашенко «Плач Ярославни» у Путівлі.

Народня пісня, що так вимовно свідчить про ролю кохання в доборі молодят, одночасно виключає всяке насильство при виборі, як це видно у пісні про Байду, який волів смерть, ніж султанську дочку, яка була для нього «поганая» (не так, правдоподібно, фізичною красою, як духовими прикметами, і зокрема чужою «проклятою» вірою!), і його

відрази не могла змінити навіть пропозиція світлого майбутнього: царювання у могутній імперії (36). І зовсім аналогічно: українській дівчині — Бондарівні — зовсім не імпонує польський князь, який може її «розвузати», бо його поцілунок не має для неї вартості (43).

Звичайно, що такий підхід до подружжя породжує взаємну пошану, підставу відчуття власної гідності (10), що, знову ж таки відбивається у пісні, де напр., кажеться, як то козак, вернувшись з походу до дівчини:

... «Поклонився,
Ой, дав же він їй поклон низенький
З коня вороного» (44).

Не дивно, що при взаємному коханні й пошані подруги зберігають собі вірність. Ще в поганські часи жінка залишалася вірною чоловікові й після його смерти, і Ващенко наводить вислів Маврикія (11): «Багато їх (жінок) вважають смерть чоловіка за власну, і радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовства життям». Любов після смерти та-кож показується в народній пісні, коли напр., мила прилітає на могилу милого й проказує до нього:

«Подай, милий, подай, орле,
Та хоч праву ручку» (41).

Подружня вірність іде так далеко, що жінка бере в оборону свого мужа-п'яницю для добра цілої родини. Коли теща, жалуючи зневажену п'яницю доночку, клене п'яницю-зятя, доночка розважливо за-спокоює її:

«Ой, не клени, моя рідна мати,
П'яницю мого:
Єсть у мене діточки маленькі,
Горе буде без нього» (37).

А інша, зневажена п'яницю-мужем жінка-мати, не кидає його, жаліючи дітей, що плачуть у самотній хаті (38).

Коли ж, напр., «сестра намовляє брата покинути бідну дівчину-си-ротину» (41), той рішуче заявляє їй:

«Лучше мені гіркий полин їсти,
Ніж мені сиротину з ума звести».

Тому теж «українська пісня суворо засуджує зраду й джигунство. Вона не тільки не співчуває джигунові, якого ведуть на кару, а на-віть називає його ледащом, і визнає кару справедливою». Свідома своєї дівочої чести й гідності, дівчина виганяє з своєї хати хлопця-«бала-мута», що хоче її «розкохати та забути» (41). Таким чином, статева мо-

раль в українців дуже висока, для них характеристична стриманість (11, 47, 76). «Їхні жінки бувають чесні понад міру», писав Маврикій ще на світанку нашої історії (11).

Ващенко, відзначаючи, що до революції на селах в нас були невідомі сороміцькі пісні (41), подає далі таку характеристичну подробицю: «Відомо, що до революції восени й зимою українські хлопці й дівчата збиралися на досвітки. Тут вони часто засиджувалися до пізньої ночі... Часто бувало так, що хлопець і дівчина, що вирішили в майбутньому одружитися, спали вкупі. І не зважаючи на це, випадки порушення дівочої чести були у нас надзвичайно рідкими. При чому дівчина, що порушила чистоту, ставала предметом найсуворішого осуду односельчан. Й, звичайно, вимазували дьюхтем ворота і ставились до неї з великим призирством» (48).

Ващенко пригадує (59) Шевченкове співчуття для гіркої долі «нешансних покриток, що не з своєї вини ставали предметом осуду й глузування своїх же людей». ¹² Питання української родини порушене й у повісті Шевченка «Прогулка с удовольствием і не без моралі» (62): «В геройю цієї повісті українку-кріпачку закохався пан. Він хоче зробити собі з неї наложницю. Але вона своєю стійкістю й повною гідності поведінкою домагається того, що пан не тільки одружується з нею, а й зовсім перероджується морально».

Такий образ можна ще доповнити тим, що діти до батьків ставляться в українській родині з великою пошаною (37, 39, 45, 47), і Ващенко пригадує, що до революції у селян, а зокрема в козаків діти батьків цілували в руку. «Тому образа матері або батька — тяжкий гріх, що дорівнюється смертельному гріхові (39). В одній щедрівці співається, що Матір Божа не випустила з пекла душі, яка „матір і батька налаяла, — не налаяла, а тільки подумала”». В родині, як правило, панувала велика солідарність і, напр., жінка дуже побивалася, як її чоловік мусів працювати на чужому полі (44) і з цієї причини, незаперечно, мусів терпіти.

На загальнім тлі традиційного родинного життя, коротко характеризує Ващенко те спустошення, яке принесла з собою большевицька революція, яка знищила авторитет батьків у родині: вчинок відомого советського «героя» Павліка Морозова глибоко аморальний (61). Аморальне також оповідання Хвильового «Я» (романтика), «яке являє собою апoteозу ЧК і чекістів... Герой оповідання — жорстокий кат, що не знає, скільки він убив людей, чи сотні, чи тисячі, і нарешті з сади-

---

¹² Проблемі «Української родини в поетичній творчості Шевченка» присвятив я більшу студію (Збірник: Тарас Шевченко, ЗНТШ т. 176, стор. 148-186, 1962). Там же порушене питання покриток і засуджування їх прилюдною опінією.

стичною радістю в ім'я якоїсь комуни вбиває власну матір. Нічого українського, крім мови, в цьому оповіданні немає».

Вдачі українця відповідає також тепла атмосфера малих гуртів, з яких він виростає і з якими він почуттєво пов'язаний. Вище була вже мова про «досвітки» (48). Відомий також звичай толоки (48, 78), отже гуртової (але добровільної, часово обмеженої) праці. Козак, що вибирається в похід, сердечно прощається з сусідами:

«...шапку знявши,
Низенько вклонився:
„Прощавайте, сусідоньки,
Може з ким сварився”.
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився» (39).

А коли сусідки між собою посварилися, тоді пісня жартівливо примирює:

«Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімось моя душечка, —
Тобі яблучко, мені зернятко, —
Не сварімось, мое серденько» (40).

Врешті, буває й таке, що деколи доводиться вмирати далеко від рідних, то тоді співчуття виявить вірний товариш, чия дружба сердечна й віддана (40).

КІНЦЕВИЙ ПІДСУМОК

Подана студія найкраще доводить, яке багатство етнопсихологічного матеріалу приносить праця Г. Ващенка, і саме цей факт потверджує вступну констатацію, що праця має, попри практичне, ще й теоретичне значення.

Можна б ще додати, що не позбавлена вона певної тенденції ідеалізації, і саме тим сама праця є також дуже цікава з етнопсихологічного погляду, бо українці взагалі мають нахил до ідеалізації, згідно з своєю ідеалістичною поставою. Якщо Ващенко відзначає навіть хиби українця, то він намагається виправдати їхне виникнення зовнішніми умовами життя, здебільшого політичною ситуацією, — і відповідно до того ставить також певні постулати у своєму виховному ідеалі, щоб послідовно змагати до послаблення чи усунення хиб у майбутньому.

А український ідеалізм, як характеристична риса духовости, пробивається виразно зі сторінок твору. Звичайно, багато уваги було йому вже присвячено в зв'язку з аналізою поодиноких рис вдачі, чи то українською

їнського альтруїзму, чи ущляхетнення жорстокости, естетично-чуттєвої життєвої постави, мужньої гідності — навіть в обличчі небезпеки чи загрози життя, одуховлення любови, відсунення інстинктового на дальший плян, тощо.

Тут можна ще кинути кілька спеціяльно ярких картин, що лежать у тому самому пляні, а ще тільки підкреслюють відоме вже заперечення матеріального, земського, тілесного. Смерть завжди є чимось зовсім дрібним у порівнянні із загрозою втрати чести чи слави. Для Святослава тільки «мертви сорому не мають» (14), а «смерть за рідну землю визнавалася за почесну і славну» (20). Це недаром записано у Волинському літописі: «Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути» (там же). Тому постійно наявна готовість на жертву, іноді апотеоза смерти просто стає основою своєрідного ідеалістичного екзистенціалізму. Якщо смерть «неминуча», як це ми вже знаємо із відомої відозви із XVII ст. (49), тоді ця грань між життям і смертю мусить привести до питання справжньої вартості і до ідеалізації жертви, як її маємо у Шевченка (60). А при готовості на жертву й при легковаженні смерти мусить зродитися здоровий оптимізм, віра в остаточну перемогу правди (30), бажання абсолютної справедливості (84). І тому добро духове завжди мусить стояти вище земного, з усіма практичними послідовностями, як напр. з погордою до багатства (30-31), зі Сковородиним легковаженням тілесних радощів, почестей, «суети» (56). У висліді Ващенко вчить (89): «І традиції нашого народу, і сучасні світові події доводять, що єдиним правильним шляхом у вихованні молоді є вироблення у неї ідеалістичного світогляду на релігійній базі». Але він не тільки вчить, він сам вірити, — він сам через призму ідеалістичного світогляду цілий світ бачить.

Можна б завважити, що ідеалізування життя знижує наукову вартість Ващенкового викладу. Звичайно, з цією пересторогою треба рахуватися, але саме тому одним з основних постулатів науки є, щоб ніколи не спиратися на індивідуальні досліди одиниці, і тому саме в етнопсихології кладеться такий натиск на необхідність порівняння різних поглядів, і саме навіть зіставлення поглядів різних дослідників є одним з найкращих методологічних підходів модерної етнопсихології. З цього погляду порівняння, і самі погляди Ващенка, і їх систематизація (на підставі переведення певної аналізи й інтерпретації) мають свою незаперечну вартість. Пред'явлена студія — це матеріал до порівняння з аналогічними працями про інших дослідників нашої духовости. А вже тепер можна коротко сказати, що, напр., дослівно кожний погляд Ващенка знаходить своє підтвердження у дотеперішніх працях; для мене особисто незвичайно важливе порівняння двох моїх студій: «Українська духовість у поетичній візії Шевченка», і оції. Коли я

закінчив попередню студію короткою синтезою, то мушу сказати, що нема ні одного ствердження щодо духовості українця, зробленого на підставі аналізи Шевченкової творчості, яке не знайшло б свого підтвердження у праці Ващенка. І це найкраща відповідь на можливі побоювання, чи ідеалізація не затирає справжнього образу, чи вона не шкодить науковості: ідеалізація не виключає критицизму, і саме зроблене порівняння найкраще стверджує, що праця Ващенка — попри нахил до ідеалізації — спирається на здоровий критицизм. І тому ідеалізування не зничило вартості твору, а радше навпаки.

Тому, пишучи цю аналізу з нагоди ювілею 85-ліття Достойного Автора, я хочу закінчити побажанням, щоб його «Виховний Ідеал» скоро діждався свого другого видання, тим разом у відповіднішій формі, — у вигляді друкованого підручника, що довгі роки служив би нашій молоді, даючи рівнісно свідоцтво великих заслуг Ювілята, — вченого, педагога та патріота-громадянина.

Сарсель, 25. IX.—9. X. 1964 р.

Григорій Ващенко

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСВІТИ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ

Достойний Ювілят — не зважаючи на похилий вік — продовжує свою науково-дослідну діяльність. Він закінчив м. ін. поважну працю (300 стор. машинопису) про «Основні лінії в розвитку советської педагогіки й школи», в якій старанно використовує твори головних ідеологів комунізму, офіційні документи, советські підручники педагогіки, деякі монографії советських теоретиків на педагогічні теми, статті зі сучасних педагогічних журналів, як теж і свій багатий досвід з 1917-41 рр.

Вступом до праці є коротка характеристика шкільної системи в дореволюційній Росії. Цю характеристику ми й друкуємо нижче. Дає її Шановний Автор з двох причин: 1) насамперед, щоб краще можна було зрозуміти, як розвивалася освіта в СССР; крім цього характеристика ця потрібна ще й з іншої причини: 2) Автор поділяє свою працю на дві частини, з якої перша охоплює розвиток советської педагогіки і школи по 1932 р., а друга — дальший період. Перший період тим цікавий, що тоді большевики провадили експерименти в галузі освіти, часто користуючися при цьому ідеями західно-европейської та американської педагогіки (нераз перекручуючи їх на свій лад). Після 1932 р. большевицька педагогіка і школа, залишаючи в основному незмінними мету та зміст освіти й виховання молоді, повертаються до передреволюційних форм і методів навчання. Отже, це зовсім природно, що для зрозуміння 2-го періоду большевицької шкільної системи треба познайомитися з зasadами дореволюційної школи в царській Росії.

Відзначаючи в цьому числі НЗ УВУ 85-ліття проф. Г. Ващенка, публікуємо згадану вступну частину найновішої праці Достойного Ювілята, — частину, що творить замкнену цілість, і тому має спеціальну вартість; до того ж цей уступ дає синтетичний погляд великого Ерудита на один період російського шкільництва у його пов'язанні з духовістю московського народу з її відомим нахилом до утримування станових різниць, що ще збільшує інтерес «Характеристики».

Редакція

Одною з найважливіших хиб освіти в дореволюційній Росії, на яку вказують, між іншим, майже всі підручники советської педагогіки — це її багатосистемність. В Росії навіть на початку 20 століття залишився розподіл населення на стани, при чому він мав не тільки формальне значення, як у Західній Європі, а визначав і певні права тих, що належали до того чи іншого стану. Відповідно до цього в Росії була побудована й система освіти. Так, наприклад, в гімназіях, хлоп'ячих і дівочих, училися переважно діти дворян та урядовців, хоч серед їх учнів були діти інших станів, — саме тих, батьки яких могли вносити досить велику платню за навчання. Але були школи, куди приймали тільки дворянських дітей. Такими були інститути шляхетних дівчат («благородних девіц»), а майже в кожному губерніальному місті Пажеські корпуси були для дітей найвищої аристократії, а теж гімназії, до яких приймали лише дворянських дітей і які мали назву «дворянських гімназій». В більшості випадків при цих гімназіях були гуртожитки, т. зв. «пансиони», що мали метою ізоляцію учнів від сторонніх впливів. Такі спеціальні дворянські гімназії існували, наприклад, аж до самої революції 1917 року в Полтаві й Чернігові. Були й дворянські ліцеї і т. п. Свої спеціальні школи мало також і духовництво. Це були нижчі духовні школи (називались «бурсами») з чотирирічним курсом навчання, духовні семінарії з шестирічним курсом навчання і духовні академії з чотирирічним курсом. Дочки духовництва вчилися у середніх епархіальних школах, що мали при собі інтернати. Діти міського населення (переважно купців та ремісників) переважно вчилися у реальних школах. Крім того, вкінці 19 століття та на початку 20 століття постали спеціальні комерційні школи, а також, як вищі навчальні заклади, і комерційні інститути. Нарешті існували численні спеціальні військові школи, називались вони корпусами кадетів, в яких переважно вчилися діти дворян, офіцерів та урядовців. З них бела дорога до фахових «воєнних училищ» (піхотних, кавалерійських, артилерійських і т. і.). Завершенням системи військових шкіл були фахові академії, серед яких Академія Генерального Штабу була центром військових наук.

Селянські діти, за невеликими винятками, вчилися у народніх школах з трирічним курсом навчання (в 20 столітті почали організовуватись школи теж і з чотирирічним курсом навчання). Здібніші діти селян продовжували свою освіту в так званих вищих початкових школах з чотирирічним курсом навчання або в учительських семінаріях. Крім того, для селянських дітей були призначені церковно-приходські школи та школи грамоти, останні з дворічним курсом навчання.

Високу освіту молодь одержувала в університетах, спеціальніх технічних інститутах, ліцеях і академіях. Доступ до високих шкіл пев-

ного типу був не в однаковій мірі приступний для молоді, що закінчила середню освіту. Найбільші можливості мали ті, що скінчили гімназії: їх зачисляли до університетів без іспитів; абсолювенти реальних шкіл вступали до університетів, витримавши спеціальний додатковий іспит. Обмежені можливості одержати високу освіту були і для тих, хто скінчив духовну семінарію. До іспиту при вступі до духовної академії допускали лише тих, хто скінчив семінарію «по першому розряду», себто мав у свідоцтві найвищі оцінки з усіх предметів (такі мали титул студентів). Щодо університетів, то семінаристи могли вступати тільки до трьох із них: Юр'євського, Варшавського і Томського. Таке обмеження пояснюється бажанням Синоду втримати колишніх семінаристів у духовному відомстві. Окрім групу являли собою учительські школи: учительські семінарії, церковно-учителльські школи, т. зв. «второкласні школи», що готували учителів для шкіл грамоти, та учительські інститути. Вкінці 19 і на початку 20 століття існували ще т. зв. фребелівські курси для підготовки дошкільників та лесгафтівські курси, що готували (переважно дівчат) для педагогічної праці в середніх школах. До речі, кількість студентів цих курсів була невелика. Крім того, деяку педагогічну підготовку для праці в народніх земських та церковно-приходських школах давали духовні семінарії, жіночі гімназії та епархіяльні жіночі школи. В цих школах викладалась педагогіка й методика навчання рідної мови та математики. Крім того при семінаріях та епархіяльних школах існували т. зв. зразкові школи, де майбутні вчителі відбували педагогічну практику під керівництвом викладачів педагогіки. Зразкові школи існували також при учительських інститутах, учительських семінаріях та церковно-учителльських школах.

Нарешті слід зазначити, що, крім названих шкіл, в дореволюційній Росії існували школи для підготовки фахівців нижчої або середньої кваліфікації в різних галузях діяльності. Це різні ремісничі школи, сільсько-господарські, фельдшерські, мистецькі школи та т. ін. Для підготовки мистців високої кваліфікації існувала до революції Мистецька Академія.

Всі ці школи перебували в різних відомствах: університети, хлоп'ячі гімназії і частина дівочих, реальні школи перебували у відомстві міністерства освіти; духовні школи, духовні семінарії й академії, епархіяльні жіночі школи, церковно-приходські школи, школи грамоти та церковно-учителльські школи — у відомстві Синоду; сільсько-господарські школи всіх типів — у відомстві Міністерства хліборобства; кадетські корпуси і військові школи всіх типів у відомстві військового міністерства; частина жіночих гімназій у відомстві Імператриці Марії.

Крім державних шкіл, в дореволюційній Росії існували ще приватні школи, переважно хлоп'ячі й дівочі гімназії та комерційні школи.

Кількість їх значно збільшилась на початку 20 ст. До того ще треба додати, що у всіх привілейованих школах, як гімназіях, реальних школах і т. ін. платня за навчання була досить висока, а тому була непопулярною для біднішої частини населення.

Звертає на себе увагу велика нерівність у службовому й матеріальному становищі педагогів «привілейованих» і «непривілейованих» шкіл. Учителі гімназій, реальних шкіл, духовних семінарій і шкіл, як правило, мали закінчену високу освіту, одержували досить високі ранги й ордени. Учитель при вступі на працю до цих шкіл одержував чин колежського асесора, через чотири роки рангу надворного радника, а ще через чотири роки — рангу колежського радника, а за дальші чотири — державного радника. Коли ж він ставав директором школи, то звичайно невдовзі одержував рангу дійсного державного радника, що по лінії військової відповідало чинові генерал-майора. Разом з тим «за вислугу лет» педагоги одержували й ордени: Станіслава третього й другого ступнія, св. Анни (теж тих ступнів) і наречті ордени св. Володимира 4-го, а по 20-ох рр. і 3-го ступння. Цей останній орден був зв'язаний з високим привілеем — правом набуття «потомственного дворянства». Цьому відповідала й платня, що її одержували педагоги «привілейованих» шкіл. Початкова платня вчителів дорівнювала 125 карб. на місяць. Потім вона відповідно до кількості років збільшувалась. Коли ж педагог працював у кількох школах, (що перед революцією 1917 року траплялось досить часто), він міг заробляти місячно 250-300 золотих карбованців, що як на ті часи було великою сумою грошей. Тим часом учителі народніх початкових шкіл одержували 25 карб. на місяць, а вчителі шкіл грамоти — по 15 карб.

При збереженні станового принципу в освіті й розпорядженні шкіл між різними відомствами, існувала значна різниця також і в навчальних плянах і програмах різних шкіл, через що без спеціальної підготовки не можна було переходити в аналогічні класи шкіл іншого типу. Наприклад, не можна було переходити без спеціальної підготовки із четвертої класи реальної школи до четвертої класи гімназії, або із четвертої класи духовної школи до такої ж класи реальної школи і навпаки.

В зв'язку з цим слід відзначити існування в системі освіти в довоєнній Росії т. зв. шкіл-тупиків. Це школи, з яких не було виходу до високих і навіть до середніх шкіл. Такими в першу чергу були т. зв. вищі початкові школи. В них учились переважно селянські діти і діти міської бідноти, що закінчили народні школи. Загальний рівень знань, що їх давали ці школи, відповідав приблизно 4 класам гімназії або реальної школи. Але вступити після закінчення вищої початкової школи, наприклад, до 5 класів гімназії через велику різницю про-

грам було неможливо. Учні вищих початкових шкіл, що бажали продовжувати свою освіту, могли вступати лише до учительських семінарій або до учительських інститутів, витримавши іспит.

До таких шкіл-тупиків слід також зачислити всі ремісничі, сільсько-господарські чи фельдшерські школи. Наприклад, із сільсько-гospодарської школи не можна було вступити до агрономічного інституту або до сільсько-гospодарської академії. З фельдшерської школи не можна було вступити до медичного факультету університету, не здавши екстерном іспиту зрілості.

На низькому рівні стояла дореволюційна Росія і щодо охоплення населення шкільною освітою. В 1869 році на 1 тисячу населення у початкових школах училось 6 дітей, в 1885 — 22 дітей, а в 1896 — 29 дітей.

Нарешті, слід відзначити як велику хибу освіти в дореволюційній Росії те, що викладання у всіх школах провадилося лише російською мовою.

Всі ці хиби освіти в дореволюційній Росії викликали у частини населення, особливо по-національному настроеної інтелігенції, велике незадоволення і протести. Особливо багато незадоволених було серед народніх учителів. Це було одною з причин, що серед останніх було багато прихильників лівих політичних течій. В 90-х роках минулого століття протести проти стану освіти в Росії набувають організованого характеру. 70 процентів земств поставило питання про загальне навчання. У великих центрах (як Москва, Петербург, Харків) утворюються комітети грамотності з великою кількістю членів. Вони ставлять доповіді про загальне навчання. Так, наприклад, Московський Комітет поставив такі доповіді: Шаховського «Весьегонское земство и всеобщее обучение», В. П. Вахтерова «О всеобщем обучении», Штейна «О школах грамотности», Ефимова «По вопросам народного образования», Н. В. Чехова «Школы грамотности и учителя крестьяне» й т. ін. В той же період у Петербурзькому Комітеті грамотності були прочитані такі доповіді: Фальборка і Чорнолуського «Ближайшие задачи начального обучения в России», Страннолюбського «Всеобщность начального образования в России — закон его обязательности».

Крім того при російській технічній спілці «Русское техническое общество» утворилася постійна педагогічна комісія, на чолі якої стояв спочатку В. Андреев, а потім Г. Небольсин. До неї належали діячі технічної професійної освіти. В основу праці комісії була покладена думка про міцний зв'язок технічної підготовки зі станом початкової освіти.

Російський уряд не тільки не підтримував названих вище освітніх організацій, а навіть ставив всякі перепони їхній роботі і поборював їх.

Після революції 1905 року боротьба проти політики уряду в галузі освіти значно поширюється. 24-26 квітня 1905 року в Москві відбулися Установчі збори Всеросійського Учительського Союзу, в якому брали участь 152 делегати і в тому числі 5 представників початкових шкіл. Союз оголосив себе не тільки професійною, а й політичною організацією і поставив за мету боротися проти політики уряду в галузі народної освіти (Н. А. Константинов и В. Я. Струминский «Очерки по истории народного обучения в России», стор. 182-183).

Опозиційні настрої серед робітників освіти дуже занепокоїли царський уряд, і він розгорнув переслідування членів учительського Союзу. Тих, що належали до Союзу, уряд звільняв з роботи, а деяких арештовував як політичних злочинців. В матеріалах Думи збереглася заява Правління Ліги Освіти від 14 травня 1906 року, підписана Фальборком і Шахматовим, з проханням поставити її на обговорення Державної Думи. В ній читаемо: «Тільки з середовища Всеросійського Союзу учителів та діячів народної освіти кількість осіб, що насильно усунені зі школи, досягає в теперішній час 702» (там же, стор. 187).

Частина усунених з посади учителів були заарештовані і пішли на заслання. Але боротьба не припинилася. Прибічники реформи в галузі народної освіти добились того, що на початку 1911 року Державна Дума прийняла законопроект про введення в Росії загальної освіти. Але проти законопроекту виступила Державна Рада (Государственный Совет). Одним із мотивів протесту виставлялось те, що проект не передбачає особливих асигнувань на церковно-приходські школи. При голосуванні за законопроект було подано 51 голос, проти — 91. (Там же, стор. 193).

Але боротьба продовжувалась. 23 грудня 1913 року в Москві почався з'їзд у справі народної освіти. Працював він до 3 січня 1914 року; на ньому були присутні 6500 делегатів. На з'їзді були прийняті резолюції про єдину систему народної освіти, про введення загального навчання, про децентралізацію керівництва освітою. В питанні про завдання школи союз виніс резолюцію про те, що «початкова школа, допомагаючи фізичному, моральному, естетичному і розумовому розвиткові дитини, повинна виховувати з неї людину й підготувати її до розумного і чесного розв'язання питань особистого і суспільного життя». (Там же, стор. 203).

В резолюції чітко підкреслена також вимога єдності системи освіти. «Початкова школа, — сказано в ній — повинна бути визнана за перший ступень в загальній системі народної освіти і як така мусить бути безпосередньо зв'язана зі школами вищих ступнів». (Там же, стор. 204).

З'їзд закінчився трагічно для його співучасників. Багато з них було звільнено з посад, заарештовано і заслано в Сибір. Після революції

1905 року посилився також рух за навчання в школах рідною мовою. В 1905 році на земському зібранні в Полтаві депутат В. Леонтович поставив вимогу, щоб навчання в народніх школах провадилось українською мовою.

В цьому рухові іноді брали участь не тільки учителі, а взагалі діячі освіти, а навіть учні. Так, наприклад, в березні 1905 року збунтувались учні Кутаїської духовної школи, поставивши, як одну з вимог, щоб навчання в школі провадилося грузинською мовою.

Серед суспільства було також незадоволення формалізмом навчання й виховання в середніх школах. Основна причина останнього полягала в тому, що викладачами в середніх школах були люди, що хоч мали високу, переважно університетську освіту, але за рідкими випадками не студіювали педагогіки і, не знаючи дитячої психології, не вміли відповідно підійти до своїх учнів. Через це в деяких середніх школах, особливо в класичних гімназіях, учителі й учні являли собою ніби два ворожі табори. Учні намагалися всякими способами «насолити» учителям, а учителі мстились за це над учнями, ставлячи їм нижчі оцінки, вимагаючи для них кар і т. ін.

Таке негативне явище в житті дореволюційної середньої школи знайшло свій відбиток і в літературі. Як приклад, можна вказати на оповідання А. П. Чехова «Человек в футляре» і роман Федора Сологуба (Федор Кузьмич Тетерников) «Мелкий бес».

Формалізм у навчанні спричинився до великого відсотка т. зв. «второгодництва» і взагалі до зниження успішності учнів у навчанні.

Ці хиби середньої школи звертали на себе увагу кращих педагогів. В 1916 році на педагогічній конференції в Києві виступив з доповідлю відомий професор Василь Зіньківський, що дуже гостро скритикував постанову навчання в середніх школах, зокрема в класичних гімназіях.

Хиби освіти в дореволюційній Росії і незадоволення населення, як побачимо далі, дуже влучно використали большевики в своїй пропаганді на початку революції і взяли їх під увагу при розбудові своєї освітньої системи.

Але було б невірним думати, що дореволюційна школа в Росії мала тільки хиби. Вона мала й дещо позитивного. Це перш за все стосується досягнень в галузі педагогічної теорії. Дореволюційна Росія дала такого визначного педагога-теоретика, як Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1871). Є навіть підстави називати його геніяльним. Роля його в розвитку педагогічної теорії надзвичайно велика. Він широко використав праці західно-європейських педагогів і, крім того, для кращого ознайомлення з практикою навчання і виховання молоді на Заході, їздив закордон, зокрема до Швейцарії. Все це дало йому можливість розбудувати свою педагогічну систему і цим покласти початок

наукової педагогіки в Росії. Він міцно пов'язав її з психологією, або, стисліше, з антропологією. Йому належать такі цінні праці: «Человек, как предмет воспитания», «Педагогическое путешествие по Швейцарии», підручник для початкової школи «Родное слово», «Методические указания» до нього і т. ін.

Основні ідеї, що їх поклав Ушинський в основу своєї педагогічної системи, такі: це перш за все ідея народності в навчанні й вихованні. Кожий народ, на думку Ушинського, має свої національні особливості і свій національний ідеал людини, відповідно до яких і треба виховувати молодь. Істота народності — в мові. В ній відбивається природа, серед якої живе народ, його історія, здобутки культури, психологічні властивості народу і його світогляд. Мова є найміцніший зв'язок, що поєднує минулі, сучасні й майбутні покоління у велике історичне живе тіло. Вона не тільки виявляє життєдіяльність народу, а сама є це життя. Коли щезає народня мова, народу більше нема.

Друга основа виховання — це релігія. Школа має виховувати глибоко віруючих християн. Звертаємо увагу на цю тезу в педагогічній системі Ушинського. Коли він так писав про основу виховання, то в Росії серед інтелігенції ширився нігілізм, себто матеріалістична й атеїстична течія, що заперечувала всякі традиції, особливо традиції релігійно-моральні. Відомо, яку велику роль відігравали в Росії модні течії. Тиск їх на суспільство був такий великий, що інтелігенція переважала під справжнім терором модних течій. Людину, що мала свої погляди і насмілювалась іти проти моди, називали всякими зневажливими іменами, включно до назви «божевільний», від неї з призирством відверталися. (Див., між іншим, трагікомедію Грибоедова «Горе від ума», герой якої Чацький повстав проти моди і тому був визнаний божевільним і залишався самотнім).

Тому ми мусимо дивуватися мужності Ушинського, самостійності його поглядів, коли він в часи панування матеріалістично-атеїстичної моди рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді. Крім мужності, це свідчить також про його власну глибоку релігійність. Третя основа виховання за Ушинським — наука. Школа мусить давати учням не тільки знання, а й розвивати в них пам'ять, творчу фантазію, логічне мислення. Четверта основа виховання — праця розумова й фізична. Ушинський розрізняв працю вільну й рабську. Друга знижує гідність людини, перша дає моральне задоволення. В дусі такої саме праці й слід виховувати дітей, розвиваючи в них ініціативу й активність.

З поглядами Ушинського на роля праці у вихованні зв'язані його погляди на щастя. Він пише: «Виховання, коли воно хоче щастя людині, повинно виховувати її не для щастя». Ззовні парадоксальна, а насправді глибока і цілком вірна думка. Егоїст, що прагне лише осо-

бистого щастя й тільки й думає про нього, ніколи не може бути щасливим. Життя його буде беззмістовним і повним розчарувань. Навпаки, людина, що до самозабуття віддається якісь ідейній роботі — чи то громадській, чи науковій, чи мистецькій, — матиме моральне задоволення навіть при тяжких зовнішніх умовах життя.

Такі думки червоною ниткою переходять через усі твори Ушинського. Про ролю мови у вихованні й освіті молоді він з особливою до кладністю пише у своїх «Методичних вказівках» до «Рідного слова».

Ушинський мав дуже великий вплив на дальший розвиток у Росії педагогічної теорії, особливо дидактики й методики навчання рідної мови.

Одним з перших послідовників Ушинського був Н. Ф. Бунаков (1837-1904). В 70-х роках дев'ятнадцятого століття були видані його лекції на педагогічні теми «Школьное дело».

Таким же послідовником Ушинського був Н. П. Блінов, автор таких книжок для початкового навчання: «Учение — свет, неучение — тьма», «Жизнь Робинзона», «Рассказы о сельской общественной службе». Крім того, він написав розвідку «Народное образование в Вятской губернии». Видатним послідовником Ушинського можна також назвати солідного вченого П. Ф. Каптерева (1849-1921), вихованця Московської духовної академії. Йому належать такі цінні праці, як «Педагогическая психология для народных учителей», и «Дидактические очерки». Остання праця не загубила своєї вартості й тепер.

До учнів Ушинського належить також і Д. И. Тихоміров (1844-1915), що до деталів розробив методику пояснювального читання, а даліше також В. П. Вахтеров (1853-1924), автор цінної книжки «Предметное обучение», що внесла багато цінного в методику наочного навчання.

Великий вплив мав Ушинський на Ягодовського, одного з видатних педагогів, що працювали і після жовтневої революції.

Крім Ушинського значний вплив на російських педагогів мав сучасник Ушинського Піrogов, людина високої гуманності і щирий борець за народню освіту.

Слід також згадати про вплив на теорію й практику освіти й виховання молоді великого письменника Л. Толстого. Як відомо, він у Ясній Поляні заснував школу для селянських дітей. В основу виховання й навчання в ній Толстой поклав ідею вільного виховання, виголошенну ще Ж. Ж. Руссо в його «Емілі».

Гарячим прихильником Толстого і взагалі ідеї вільного виховання був К. Н. Вентцель (1857-1947), що на початку 20 ст. видавав журнал «Свободное воспитание». До речі, співробітницею цього журналу була дружина Леніна Н. Крупська.

Але Вентцель не доходив до таких крайнощів в розумінні вільного виховання, як Руссо, Толстой і Елен Кей. Ось що пишуть про цей

журнал згадані вище педагоги Константинов і Струминский: «В способах створити „дім вільної дитини“ прибічники цієї теорії поступово прийшли однаке до необхідності знайти якісь способи, що регулюють свободу дитини» («Очерки по истории народного обучения в России» стор. 202).

Близько до течії вільного виховання стояли педагоги, об'єднані в спілці «Сетлемент», організованій 1906 року. Надхненником спілки був С. Т. Шацький (1878-1934), автор цікавої книжки «Бодрая жизнь». В основу своєї педагогічної системи він клав засади самодіяльності і взаємодопомоги. Шацький продовжував педагогічну працю й після жовтневої революції. Між російськими педагогами дореволюційного часу одно з перших місць, можливо слідом за Ушинським, посідав професор П. Ф. Лесгафт (1837-1909). Його праця «Школьные типы» вносить багато цінного у всесвітню психологію, зокрема в розділ формування людської особистості. Він стойть на тому, що в людині треба відрізняти темперамент, тип і характер. Темперамент успадковується людиною при народженні, тип виробляється в неї вже в дошкільному й молодшому шкільному віці під впливом оточення й виховання. Характер — це ті особливості особистості людини, що вона виробляє у себе шляхом власної праці над собою на ґрунті темпераменту і типу.

Цінним вкладом до всесвітньої педагогіки можуть бути також погляди Лесгафта в галузі фізичного виховання. Останнє, зокрема гімнастичні вправи, на думку Лесгафта, мусить бути не тільки засобом зміцнення й розвитку спритності тіла, але й засобом виховання волі й характеру, засобом виховання здібності володіти своїм тілом, як знаряддям духу. На цій засаді Лесгафт і побудував свою гімнастичну систему.

До революції ідеї Лесгафта мали значну популярність у суспільстві, про що, між ішим, свідчить існування Лесгафтівських курсів, на яких вчилася молодь, що хотіла присвятити себе педагогічній праці. При большевиках ім'я його майже було забуте. Про нього навіть не згадують у своїх «Очерках по истории народного обучения в России» такі безперечно висококваліфіковані вчені, як Струминский і Константинов. Як видно, погляди Лесгафта не прийшлись більшевикам до смаку.

Вкінці 19 ст. в Росії ширяться ідеї західно-европейських і американських передових педагогів. Були перекладані російською мовою праці Е. Меймана «Експериментальна педагогіка», А. В. Лая «Експериментальна дидактика», Дж. Дьюї «Школа дії», Г. Кершенштайнера «Психологія мислення» та «Суспільство й школа», Шарельмана «В лабораторії народного вчителя» та інші.

Праці в галузі теоретичної педагогіки мали позитивний вплив на практику навчання (в першу чергу в педагогічних школах різних типів, а через них і на практику навчання в народніх школах).

Не можна заперечувати того, що підготовка майбутніх педагогів в учительських інститутах, учительських семінаріях і учительських школах стояла на досить високому рівні. Стверджую це на підставі своєї практики в церковно-учительській школі й учительському інституті. В програмах цих шкіл було викладання теоретичної педагогіки, історії педагогіки, методики окремих дисциплін. Крім того при учительських школах всіх типів, як пригадувано вище, існували т. зв. зразкові школи, в яких майбутні вчителі під досвідченням керівництвом відбували педагогічну практику.

Все це позитивно відбивалося на навчанні в народніх школах. Рівень його з погляду педагогічної техніки був досить високий, — у всякому разі значно вищий, ніж рівень навчання в початкових школах після жовтневої революції.

Те ж саме треба сказати й про виховну роботу, зокрема про відносини між учителем і учнями, що мали взагалі нормальній характер.

Слід зазначити також, що серед учителів народніх шкіл немало було ідейних людей, які дивились на свою працю, як на обов'язок перед народом, і знаходили в ній високе моральне задоволення.

Тому мав цілковиту рацію Н. В. Мельгунов, відомий дорадник Н. Г. Чернишевського й Н. А. Добролюбова, який ще в початку 80 років, коли розгорілися напади на земську школу, писав у своїх «Очерках русской жизни»: «Теперішня народня школа, як теоретична й практична система, є ціла будівля, над якою мисляча Росія працювала 20 років. Цієї будівлі й досвіду не викреслиш ні начерком пера, ні газетними статтями, і хто б не став засновувати школу, він звернеться до цього нашого єдиного фонду, в якому можна знайти керівні вказівки про народно-шкільну справу» (Константинов і Струминский «Очерки по истории народного обучения в России», стор. 154).

Вкінці коротко зупинимося на стані освіти у високих школах у дореволюційній Росії.

Здавалось би, що хиби середньої школи в Росії мусіли б призвести до зниження освіти у високих школах. Але в ім'я правди ми мусимо відзначити, що дореволюційні російські університети й спеціальні технічні школи, як технікуми, політехнікуми й академії з погляду науковости стояли на досить високому рівні. Це пояснюється в першу чергу висококваліфікованим складом професури. У всякому разі советські Вузи, принаймні до 1941 року, не могли піднести до того рівня, на якому стояли високі школи в Росії до большевицької революції. Особливо це треба сказати про історико-філософічні відділи советських університетів і педагогічних інститутів. Хибою російських до-

революційних високих шкіл було те, що серед студентів їх і навіть педагогів ширілись матеріалістичні погляди. Це стосується не тільки шкіл світських, а й духовних. Як на приклад можна вказати на Московську духовну академію. Викладання в ній стояло на досить високому рівні. Між професорами її були такі видатні науковці, як В. Й. Ключевський, Е. Е. Голубинський, П. Ф. Каптерев, А. Веденський. Але, як це не дивно, в академії панував дух атеїзму й матеріалізму. Лише в Московській духовній академії зберігалась ще в 20 ст. кощунственна заснована Петром I-м організація, що мала називу «Всеп'янейшая, всещутейшая іерархия». Щороку в академії в день храмового свята Покрова Божої Матері відбувався кощунственный обряд висвячення на єпископа одного з студентів першого курсу, великого п'яниці. Коли взяти до уваги, що з духовної академії виходили церковні ієрархи й педагоги духовних шкіл і семінарій, то можна уявити, як ті матеріалістичні й атеїстичні настрої, що мали місце в духовій академії, шкідливо віdbивались на вихованні молоді.

Ярослав Пастернак

МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МІЛЛЕР

(У його 80-ліття)

Сеніорові українських археологів Михайлові Олександровичу Міллерові, дійсному членові НТШ й УВАН, звичайному професорові УВУ, в 1963 році сповнилося 80 років життя, з яких 62 роки присвятив він безперервній плодотворній науково-дослідчій праці в ділянці археології України. Многогранність його наукової діяльності позначена багатими на висліди розкопами, численними публікаціями, музеїним досвідом, педагогічною практикою та участю з доповідями в археологічних конгресах та конференціях на батьківщині й на еміграції.

В тому часі в досліджуванні стародавньої історії людства в цілому світі настав великий поступ у методах праці, у змаганні наблизитися щораз більше до відкриття правди, і Ювілят, спільно з іншими видатними українськими археологами, брав активну участь в цьому процесі, вписуючи в праісторію України окрему важливу сторінку.

М. О. Міллер є останнім мужеським нащадком старовинного німецького роду, що прибув на Московщину в XVII ст. і дав із себе багато видатних військовиків, які вписали своє ім'я в історію Подоння й При-

озів'я та вкінці осіли на землях Донського Війська. Прийшов Михайло Олександрович на світ 26 листопада 1883 р. в маєтку свого батька, мирового судді, в селі Кам'яно-Міллерівське, Таганрізької округи, в родині, яка за словами самого Ювілята — «кохалася в музиці, мистецтві й літературі» та мала в своїй домашній бібліотеці до 6 тисяч томів з різних ділянок духової культури. Середню освіту Михайло Олександрович здобув в 1894-1903 в класичній гімназії в Таганрозі, після чого вписався на історично-філологічний факультет Московського університету, де між іншим слухав виклади Ключевського, Любавського та інших видатних істориків і став активним членом української студентської громади, в якій діяв тоді майбутній член Союзу Визволення України Вол. Дорошенко.

Із-за родинних причин (М. О. одружився 1907 р. з М. Дідусенко) та в наслідок революційних подій 1905-1906 р. р. Михайло Олександрович закінчив у Москві тільки три роки історично-філологічного факультету, а після цього переїхав до Харкова, де вступив на правничий факультет, який і закінчив 1911 р. як кандидат юридичних наук під окремою опікою професорів історика Д. Багалія й етнолога М. Сумцова. В часі свого перебування в Харкові М. О. познайомився був з М. Міхновським, Х. Алчевською, О. Кандибою (Олесем) та іншими членами тамошньої української духової еліти.

Після закінчення університету Михайло Олександрович Міллер оселився в Таганрозі, де був обраний мировим суддею в 1913 р., після чого переїхав у с. Голодаївку, де жив до 1925 р. Там у 1921 р. перейшов на педагогічну працю й викладав всесвітню історію, українознавство й суспільствознавство. Після цього він був приневолений кілька разів змінити місце свого осідку й праці. В рр. 1926-30 він був викладачем Робфаку й Комвузу в Таганрозі, в рр. 1931-32 був доцентом Держ. Пед-Інституту й директором археологічного відділу Історично-археологічного музею в Катеринославі, де співпрацював з акад. Д. Яворницьким. В рр. 1933-1934 Михайло Олександрович був доцентом Північно-Кавказького Краевого Планово-Економічного Інституту в Таганрозі і тільки з початку 1935 р. міг перенестися до Ростова над Доном, де перебував аж до кінця другої світової війни, спершу на посаді професора стародавньої історії у Пед-Інституті та Учительському Інституті, пізніше на посаді професора давньої історії та археології у Ростівському Державному Університеті. В тому часі М. О. Міллер дістав ступінь доктора історичних наук на підставі дисертації «Кам'яний та бронзовий вік в історії Донщини».

На еміграцію в часі другої світової війни переїхав М. О. Міллер з дружиною і донькою до Німеччини (після смерті першої дружини в 1930 р. він одружився вдруге з Тетяною з Неклюдовых). Тут він спершу викладав загальну історію й історію України на міжнародних курсах.

сах і в гімназії українського табору в Геттінген. В 1948 р. дістав ступінь почесного доктора філософії УВУ в Мюнхені, а в 1951 р. став звичайним професором цього ж університету та одним з основників «Інституту для вивчення ССР» в Мюнхені, науковим секретарем якого був упродовж десяти років.

Наукове зацікавлення старовиною розбудилося у Ювілята вже в ранніх юнацьких роках, в родовому маєтку в південній Україні, яка своєю чарівною природою, живим ще в народі фолклором та багатою історичною спадщиною ще з часів грецької колонізації полонила уяву молодого юнака. Він почав цікавитися залишками стародавньої культури, що їх самотужки розшукував в околицях батьківського двору та на довкільних орніх полях.

Перший поштовх до наукової праці дав Михайліві О. Міллерові кількатижневий побут у 1894 р. в м. Керчі — стародавньому Пантікапеї, столиці Босфорського царства. Там на горі Мітридата, колишньому акрополі, він, тоді ще тільки 11-літній учень-гімназист, при допомозі палки-копачки добув з верхнього культурного шару цілу збірку орнаментованих уламків кераміки, світильників, намистин, бронзових стрілок та бронзових босфорських монет. Велич гори Мітридата, її стародавні пам'ятки, легенди й таємниці, вкінці широкі красвици з гори на море — все те так вразило молодого Михайла Олександровича, що згодом уявний образ босфорського царя Мітридата VI Евпатора став образом патрона всіх археологічних праць молодого археолога-ентузіяста.

Бувши ще гімназистом М. О. Міллер на провесні 1901 р. розкопав з одним своїм колегою на хуторі Міллерів невеличку могилку і в ній знайшов скорченого обрядового кістяка й розбиту глиняну посудину, а за рік (1902), вже з допомогою двох робітників, розкопав у степу більшу могилу з добре збереженим похованням та вирядом біля нього на «той світ», який він віддав до Новочеркаського музею. Директор музею Х. Попов зацікавився молодим археологом і дав йому відповідний, уповажнюючий до ведення розкопів «відкритий лист».

Саме в цьому часі старший брат М. О. Міллера Олександр відбув студійну подорож до Парижу, де у відомого українського антрополога Хведора Вовка і французького археолога М. Мортільє набув основного теоретичного й практичного знання для фахової археологічної праці. Після його повороту в Україну молодий Михайло Олександрович, з офіційним дозволом на розкопи в руках, з ентузіазмом включався в археологічні експедиції брата, які вже тоді унапрямнили й вирішили його дальші наукові зацікавлення й вибір професії. В рр. 1901-1906 він самостійно розкопав ряд могил бронзової доби на правому березі р. Міоса, проти слободи Покровської, після цього брав участь в розкопах директора Катеринославського музею Д. Яворницького в Надпо-

ріжжі, в році 1907-му з доручення Імператорського Московського Археологічного Товариства їздив до Самарської губернії, де перевів археологічне дослідження долини річки Бузулук, а в 1908-1914 рр. щороку, разом з братом Олександром, систематично досліджував городище й могильник біля Єлисаветівської станиці коло м. Озова. Крім цього на доручення Російського Етнографічного музею збирал він експонати та описував матеріальну культуру донських низових козаків (будівлі, рибальське приладдя, начиння, одяг), а в 1911 р. досліджував українські селянські будівлі в Надозів'ї.

Перша світова війна (1914-1920) перервала на декілька років науково-дослідчу працю Михайла О. Міллера і тільки у 1923 р. він повністю повернув до неї, розкопуючи впродовж трьох років могили бронзової доби по берегах р. Міюса, біля слоб. Голодаївки, де знайшов також слов'янські поховання X ст. Після цього він упродовж чотирьох років (1926-1929) досліджував північне побережжя Озівського Моря від устя р. Дону по Міюський лиман і своїми новими відкриттями з різних діб зробив значний вклад у стан археологічного вивчення Донеччини. Головним досягненням Михайла Олександровича було тоді ствердження факту, що в бронзовій добі, в II тисячоріччі до Хр., більші скupчення місцевого населення з так зв. зрубною культурою були розташовані не тільки по Нижньому Дону, але й по березі Озівського Моря. До того часу побережжя Озівського Моря ніколи не досліджувалось, воно світило білою плямою на археологічній карті південної України.

Другим не менш важливим досягненням дослідженъ М. О. Міллера того ж часу було виявлення у 1927 р. в одному могильному похованні біля «Золотої Коши» над берегом Озівського Моря глиняної посудини з II тисячоліття до Хр. з виритим навколо неї написом якимись символографічними знаками у виді хрестиків, свастик, трикутників та інш. Сьогодні археологам відомо вже кільканадцять цілих і фрагментарно збережених посудин з цим найранішим письмом в Україні, виявлених в низів'ях Дніпра, Дону, Волги й в Приозів'ї, проте воно й досі залишається нерозшифрованим.

Особливо важливим періодом у науковій кар'єрі М. О. Міллера були ведені під його керівництвом розкопи Дніпрельстанівської Археологічної Експедиції Наркомосу України в Надпоріжжі в рр. 1929-1932, наслідки яких своїм значенням виходили далеко поза межі України і набували іноді європейського розgłosу. Такими були, напр. виявлені тут вперше на всю Східню Європу так зв. кеккенмедінги — купи мушлів як юстивних відпадків на прибережних неолітических селищах, далі викладені з каміння «лябіринти», як місця культу померлих, і так зв. «Кічкаський скарб» із півтора тисячею золотих речей візантійського походження. Сенсацією було теж відкриття середньо-палеолі-

тичної стоянки, віком біля 40.000 років, коло Старого Кодака, бо досі пам'ятки того часу були відомі лише на Кубані та в Криму.

В наступних роках М. О. Міллер керував ще кількома більшими археологічними експедиціями, які приносили безліч нових матеріалів для вивчення ранньо-скитської та ранньо-сарматської культур в південній Україні. Після дослідження у 1934 р. траси каналу Волга-Дон та берегів річки Червоної й Карпівки, що дало у висліді понад сотню нових археологічних пунктів, Михайло Олександрович як керівник Моздокської археологічної експедиції ГАІМК досліджував у 1935 р. пам'ятки та розкопував великі старовинні погребища біля ст. Моздоку, а в рр. 1936—1939 провадив розвідку Нижне-Донських старовинних поселень і розкопував поселення й могильник бронзової доби біля Нижне-Гнилівської станиці недалеко устя р. Дону. Тоді теж, разом зі своїми студентами, зладив перший детальний план останків старовинного городу Танаїса й Озівських укріплень.

Друга світова війна припинила теренові праці М. О. Міллера в найкращому їх розгарі, і він міг виконати в тому часі лише декілька ратункових розкопів в околиці м. Ростова, але в 1943 р. М. Міллер знову робив археологічні розвідки узбережжя Дніпра, від Дніпропетровського до Никополя.

З 1944 р. на еміграції, спершу в Австрії (Віден), опісля в Німеччині (Геттінген, тепер Мюнхен), М. О. Міллер, позбавлений можливості вести розкопи на рідній землі та користуватися музеїними збірками й всіми фаховими публікаціями, є змушений обмежити свій терен праці до одного тільки письмового стола. Маючи до диспозиції тільки власні джерельні матеріали та советську, часто політично-тенденційну, літературу, він мусить обережно й критично користуватися нею, щоб могти на підставі самих тільки своїх рукописних та публікованих матеріалів, колишнього власного польового досвіду та на автопсії спертого знання робити по змозі правильні та до правди найбільш зближені висновки. Не зважаючи на всі труднощі наукової праці в еміграційних умовах, Михайло Олександрович невпинно працює далі, сповнений бажання дати образ справжнього стану археологічних досліджень у південній Україні, зокрема в Приозіві, на Подонні та Надпоріжжі.

За час своєї 62-річної дослідчо-наукової діяльності М. О. Міллер має у своєму науковому дорібку понад 200 наукових праць, з того більше як половину вже на еміграції, в українській, російській, англійській, німецькій і турецькій мовах. З них особливо тривку наукову вартість мають: «Памятники эпохи родового общества на Игненском полуострове» (ПИДО, 9—10, 1935), «Первобытно-общинный период в истории Ростовской области» (Учен. записки Рост. Госуд. Пед-Ин-та, I, 1941), «Первобытный период в истории Дона» (рукопис, 1940), «Студії

з ранньої історії Приозов'я», I—XIII, 1946—1947), «Палеоліт Надпіріжжя» (1946), «Археология в СССР» (1954), «Дон и Приазовье в древности» (1958—1961). Остання праця, найбільша розміром, являється підсумком усіх попередніх праць автора, його синтезою археології південної України і ми свого часу детально обговорили її на сторінках журналу «Київ» (1959, ч. 2; 1962, ч. 2—3). Матеріали для неї М. О. Міллер збирав продовж усього свого життя, від ранньої молодості. В ній використана, з можливою повністю, вся дотична фахова література і головно всі його численні розкопи та теренові дослідження на Подонній Приозів'ї. Найбільш оригінальними й цінними в цій праці є розділи про бронзову добу та про сарматські пам'ятки, і саме тепер нова цінна праця нашого Ювілята про «Кам'яні споруди бронзової доби» (головне в Дніпровському Надпіріжжі) друкується в цьому числі «Наукових Записок Філософічного Факультету УВУ» в Мюнхені.

У всіх своїх працях М. О. Міллер виявився великим ерудитом з незвичайно широким діяпазоном наукових зацікавлень — від археології, старовинної історії й антропології до етнології, демографії, народної архітектури, генеалогії та геральдики. Він є прихильником західно-европейської позитивістичної школи в археології, представниками якої були його перші вчителі Хв. Вовк, С. Руденко та його брат Олександер, тому його кінцеві висновки оперті на конкретних матеріалах і подані без зайвих прикрас та перебільшень, є суверо послідовні, обережні і подають чисто наукові синтези. В цьому саме й лежить величезний вклад засłużеного автора у розвиток археологічної думки в Україні.

Велика вартість наукових праць М. О. Міллера лежить теж і в тому, що вони друковані часто чужими мовами. Тим самим вони входять у загальний науковий світ та виявляють чужомовним археологам ті всі характерні риси культури й психіки праісторичних, пізніше ранньо-слов'янських, вкінці літописних племен — всіх цих предків оформленого пізніше українського народу, що відрізняли його, вже з кам'яної доби, від предків сьогоднішнього московського народу. Тим праці М. О. Міллера досягають світового значення, а він сам є заслуженим репрезентантом української науки в колі передових дослідників європейської праісторії.

Перед Сеніором українських археологів Михайлом Олександровичем Міллером сьогодні клонять голови його колеги в науковій праці й бажають йому у добрій фізичній і духовій формі діждатись святкування 100 роковин з дня народження.

Михайло Міллер

КАМ'ЯНІ СПОРУДИ БРОНЗОВОГО ВІКУ В ЗАПОРІЖЖІ

(I. Кромлехи)

В 1927-32 рр., в зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, в Надпоріжжі (від Кічкасу до Дніпропетровського), кожного року влітку, працювала там Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України. Ця експедиція була найбільшою для того часу, не тільки в УССР, але й на весь РСФСР. Експедиція працювала, з різних причин, нерівномірно: іноді затримувалася на одному місці на довший час, іноді відразу пересувалася далеко наперед, залишаючи значні простори недослідженими. Проте, при всіх недотягненнях у праці експедиції, її організації та керівництва, експедиція зібрала величезну кількість матеріалів різного часу, а також відкрила і дослідила силу стаціонарних пам'яток, починаючи від нижнього палеоліту аж до 18 ст. На жаль, матеріали експедиції не лише своєчасно не були камерально опрацьовані, а навіть загального звіту не складено й не опубліковано. З'явилося в різні часи коло двох десятків окремих статей на часткові теми і лише нещодавно я опублікував дуже коротке звідомлення про праці експедиції в цілому та про її наслідки.¹

Велика кількість пам'яток матеріальної культури в Надпоріжжі, по берегах та островах Дніпра, від Богомолівського острова проти Дніпропетровського і аж до Хортиці, була обумовлена сприятливими природними умовами цієї місцевості. Надпоріжжя являє собою прекрасну та своєрідну країну, що різко виділяється від степу, що її оточує. Це ніби якийсь оазіс серед пустелі. Скелясті, гранітові береги, скелясті острови, піскуваті та вкриті лісом пороги, забори та поодинокі великі

---

¹ M. Міллер. Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України (1927-1932). Науковий Збірник УВУ, VI. Мюнхен 1956.

камені, блукви та чорноземні луки притягали до себе велику силу риби, всяких слизняків, птахів, а давніше — і звірів: кабанів, коней-тарпанів, оленів, сайгаків, диких кіз, бобрів і т. і. Все це створювало надзвичайно сприятливі умови для життя людини, особливо на ранніх ступнях розвитку суспільства й господарства.

Саме цими умовами й пояснюється надзвичайна кількість пам'яток матеріальної культури всіх часів, якої ми не зустрічаемо вже ні нижче, ні вище Надпоріжжя по Дніпрові і якої може немає більше ніде в цілій Україні.

Отже й доба бронзи (2.000-800 до Хр.) залишила тут безліч усіх пам'яток: залишки селищ, тимчасових рибальських стоянок, величезну силу поховань здебільшого під могильними насипами, часто до 10 метр. заввишки, часто в формі родових цвинтаріш, багато бронзового знаряддя та зброї, а більш усього — керамічних виробів, часто з багатою орнаментацією. До цих пам'яток бронзової доби належать і різні кам'яні споруди, що досягають тут високого розвитку і розповсюдження. Ці різні споруди з каменя зустрічалися як у могилах, так і окремо, біля залишків тодішніх селищ. Різниці як у могильних насипах, (від ледве помітних аж до величезних), так і в розмірах могильних кам'яних споруд, — вони свідчать уже про економічну нерівність, що розвивається особливо в пізні часи бронзового віку.

Різні форми кам'яних споруд. В могилах кам'яні споруди пов'язані з похованнями. Тут маємо кам'яні скринькові гроби (цісти), кромлехи, лябіринти, менгіри, бруковані каменем майданчики — простокутні, або круглі і т. і. Всі кам'яні споруди так чи інакше мали культовий характер і були пов'язані з вірою в позагробове життя.

За матеріалами ДАЕНКУ можна виявити наступні основні форми кам'яних споруд у могилах: 1) весь могильний насип з каменю, який потім закидано землею, 2) Куполоподібна обкладка всього насипу, або до половини його височини, яка потім також закидана землею. 3) Каміння розкидане в усьому насипу. 4) Завал каменем могильної ями. 5) Менгіроподібний камінь на вершку могили, або в могилі в головах похованого. 6) Могильна яма вкрита великою кам'яною плахою. 7) Могильна яма пообставлювана по стінках кам'яними плахами. 8) Майданчики круглі або простокутні над похованням, щільно забруковані каменем. 9) Поховання в кам'яних скринях-цістах. 10) Кромлехи під насипом, з похованням у центрі. 11) Кільцева обкладка могили знадвору брилами каменю, або плахами, поставленими сторч.

Культові кромлехи, як і лябіринти, зустрічаються не в могилах, а біля селищ і лише один раз — у великій могилі з похованнями в цістах, виявлено теж і споруди, подібні до лябіринту (Розкопи Червоної могили, зроблені С. Тахтаем).

Кромлехи могильні. Кромлехами в європейській археологічній літературі звуться кола на поверхні землі, культового призначення (бронзової доби), створені з великих тесаних каменів понаставлюваних сторч з деякими інтервалами. Ці кромлехи з похованнями не пов'язані. За практикою ДАЕНКУ кромлехами почали звати всякі циркульноправильні кола, створені з великих або з малих каменів, що іноді лежать навіть плаズма. І це має рацію, бо всі ті кола, чи великі, чи малі, пов'язані з однією ідеєю — культу сонця.

В кам'яних погребних спорудах бронзової доби в Надпіріжжі найбільш розповсюджені та найбільш характеристичні огорожі з великих каменів або викладки з кам'яних брил циркульноправильної форми. Кам'яні кола звичайно знаходяться в середині могильного насипу, звичайно по його периферії, на рівні поверхні землі. Але кілька десятків років тому кам'яні кола дослідники знаходили часто і зовні насипу, а також і по його периферії. В центрі кромлеху знаходиться поховання, здебільш в кам'яній цілі, а іноді і по кілька поховань. Кам'яні могильні кромлехи різного розміру: від великих кіл з діаметром на кілька десятків метрів, створених повстаннями насторч і і впритул один до одного великими плахами каменю — до маленьких кіл, викладених невеличкими камінцями, покладеними пласко і з перервами. В багатьох випадках в кромлехах з великих плах виявлявся вихід, звернений завжди на схід сонця. Це явище давно відоме в європейських кромлехах і підкреслює зв'язок кромлехів з культом сонця.

З відомих досі в Наддніпров'ї кромлехів можна вказати такі: в 1860 р. І. Забелін розкопав т. зв. Товсту могилу біля с. Біленського недалеко від м. Никополя. В центрі могили, на рівні поверхні, виявилось поховання в кам'яній цілі. «Навколо гробища була постановлена огорожа з вапнякових білих плах різного розміру, від 90 см. завширшки і 54 см. заввишки, і менших. Вони стояли гострими кінцями вгору».²

В 1903 р. Д. Яворницький розкопав могилу між с. Військовим та Микільським. В насипу, на рівні поверхні, виявився кромлех з великих каменів, пласких та довгих з гострими вершками. Кромлех цей стояв ще в 1943 р. Він складався з 34 каменів, що стояли впритул один до одного, трохи похило до центру. Діаметр кромлеху коло 20 мтр. Камені були розміром 40 на 105 на 205 та 40 на 185 на 205 см. Вихід з кромлеху на схід завширшки був 5 мтр. В середині кромлеху, за словами Яворницького, були поховання скорочених кістяків, але подробиць він уже не пам'ятав, а записок ніяких не вів. Недалеко цієї могили була друга з таким же кромлехом; цю могилу також розкопано,

---

² И. Забелін. Древности Геродотовой Скифии, вып. II. СПБ 1872.

а каміння забрав на якісі господарчі потреби управитель маєтку пана Малами.³

В 1907 р. М. Макаренко розкопав кілька могил біля села Волоського. Могили 1, 2, 3 та 4 мали кромлехи в середині по периферії. В його ж розкопах біля с. Вороного кромлехи виявлено в могилах 8, 10 та 14.⁴

2 кромлехи було виявлено В. Гошкевичем в Царевій могилі біля Криворіжжя. Перший кромлех мав у діаметрі 6,2 мтр., а другий — 17,5 мтр. з каменів височиною 1,5 мтр. У першому знаходилося поховання в цісті, а сам кромлех знаходився в середині другого, більшого.⁵

Найбільша кількість поховальних кромлехів була виявлена ДАЕНКУ в Надпоріжжі, особливо в його південній частині, від Ненаситця до Хортиці. Всі кромлехи, про які мені повелось зібрати відомості, знаходилися на правому березі Дніпра. На лівому вони ніколи не були знайдені.

М. Рудинський в 1927 р., під час розвідкової подорожі на Дніпрельбуд, розкопав 4 могили біля Кічкасу. В четвертій з них виявлено невеличкий кромлех (діам. 2,8 мтр.). В середині — поруйнований дитячий кістяк, орієнтований на південний-схід.⁶

Один з найбільших кромлехів був виявлений ДАЕНКУ в 1928 р. також біля с. Кічкасу. Цей кромлех знаходиться в великій могилі, був побудований з великих одноманітних каменів, довгих над 1,5 мтр., пласких у нижній частині та гострих угорі. Кромлех складався з 89 каменів, з перервою-виходом на схід. В центрі кромлеху було поховання в кам'яній цісті з великих суцільних каменів, а навколо її — ще кілька скорочених поховань. На жаль, цей цікавий кромлех з похованнями не був опублікований.

Такий самий кромлех, дещо меншого розміру, був розкопаний біля с. Федорівки в насипу «Червона могила». Тут, всередині кромлеху, виявлено два поховання в кам'яних цістах, а ще кілька під кам'яними завалами, і всі кам'яні споруди нагадували лябіrint. (Також не був опублікований, лише згаданий в рукописному звіті).

В тому ж великому могильному цвинтаріщі, біля Кічкасу, А. Добровольський розкопав маленьку могилу (№ 11) з кромлехом на 3 мтр. в діаметрі. В центрі його виявлено поховання з фрагментами горщи-

³ На жаль, Д. Яворницький, що розкопав сотні могил у Дніпропетровщині, в археології був аматором і ганявся лише за речами, не записуючи ніяких спостережень.

⁴ Н. Макаренко. Археологические исследования 1907-1909 гг. в Екатеринославской губ. ИИМК, вып. 43. СПБ 1911.

⁵ I. Фабрициус. Tzareva mohyla. ESA, IV. Helsinki 1929.

⁶ М. Рудинський. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. Збірник Краєвого арх. музею. Дніпропетровськ, I, 1929, стор. 54.

ка. В могилі ч. 18 виявлено круглий майданчик, брукований каменем, діам. 5,8 мтр. Під кам'яним бруком — два скорчені поховання на лівому боці, орієнтовані на схід. Могила ч. 29 мала насип, обкладений каменем від підніжжя до половини височини. Під насипом — поховання — скорчений кістяк, орієнтований на південний схід. Дно могили посыпано червоною охрою. Могила ч. 35 височиною 3 мтр. мала в основі насипу кромлех. В середині — 4 кістяки, два з них скорчені на лівому боці, орієнтовані на південь. Біля одного кістяка — овальна кістяна платівка з отвором посередині. Третій на спині з ногами зігнутими убік, орієнтований на схід. Біля черепу — серцевидна крем'яна кінцівка стріли. Четверте поховання, найбільш поруйноване, хоронило кістяк, також горілиць, з ногами зігнутими вбік. А. Добровольський вважав, що 3-те та 4-те поховання давніші, а 1-е та 2-ге — пізніші, т. зв. «впускні».⁷

В 2-му Кічкаському могильному цвинтаріщі могила ч. 1 була частково поруйнована грабарями. Тут виявився великий кромлех з каменів, що в середньому були по 1,05 мтр. заввишки, а 30 см. завширшки та завгрубшки — 20 см. Камені стояли впритул і трохи похило до центру. В середині кромлеху в його північній частині були залишки кам'яної цісті, орієнтованої на південний схід, в якій знаходилося горнятко з наліпним прутиком під вінцями, що був ритмічно розчавлений пальцем. Посуд — пізньобронзовий. Близче до центру знаходилася друга ціста, орієнтована на південь. Вміст цісти був понижений грабарями. Кромлех видко було також у могилі ч. 7, в центрі якої виявлено, але не досліджено, велику цісту.

2 кромлехи з похованнями в центрі великої могили були розкопані в 1943 р. біля с. Новоолександровки (Гнатівки) німецькою археологічною експедицією. Подробиці невідомі.

Складні кромлехи. Могильні кромлехи зустрічалися і в формі складних кам'яних кіл, пов'язаних між собою простими лініями, викладеними також каменем. Так у тому ж Кічкаському могильнику П. Смолич розкопав могилу 4 мтр. заввишки. Під могильним насипом на рівні поверхні виявлено 3 кромлехи, розташовані по лінії схід-захід. Перший діаметром в 8 мтр., другий — упритул до першого, діаметром 3,25 мтр., третій дещо на відступі від перших діаметром 1,5 мтр. В середині першого — брукований каменем простокутний майданчик. Під майданчиком у ямі 0,5 мтр. завглибшки — кістяк горілиць, з зігнутими й розхиленими ногами, а з п'ятами вкупі. В другому колі, під ку-

⁷ А. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник т. I. Дніпропетровського Історико-археологічного музею. Дніпропетровськ 1929; стор. 70, 74, 87, 91.

пою каменя, на глибині 0,5 метр. — лише один людський череп. Третє коло (очевидно культовий кромлех) описане нижче в розділі «культурних кромлехів». Унікальним явищем було поховання в другому кромлеху самого черепа.

В могилі ч. 6 в тому ж могильнику, виявлено два кромлехи, розташовані концентрично. Зовнішній — з великих брил, внутрішній — з малих. В середині — кам'яний майданчик. В межах кромлеху виявлено одне поховання в дуже скорченому стані, головою на захід. Під кам'яним майданчиком — друге, вигляді поруйнованого кістяка. Третьє поховання — пізніше, впускне, яким поруйноване друге.⁸

Найскладнішу групу кромлехів зустрінуто в тому ж могильнику біля Кічкасу, в дослідженнях В. Грінченка. В двох могилах, розташованих недалеко одна від одної, в напрямку схід-захід, виявлено: в більшій — подвійний кромлех з концентричних кіл, в другій, менший — один кромлех з круглим кам'яним майданчиком в середині. Кромлехи в обох могилах мали виходи, звернені один до одного. Виходи з кромлехів були об'єднані під землею між могилами по простій лінії двома рядами каменів, що творили ніби коридор. Посередині того коридору виявлено невеличку кам'яну скриню, в якій знаходився горщик. В середині обох кромлехів були кам'яні скрині із скорченими кістяками. В більшій могилі при кістяку стояв череп'яний горщик. Ця цікава споруда не була опублікована.

Таке саме, щодо пляну, сполучення двох кромлехів підземним коридором було досліджено у могилі ч. 7 М. Болтенком в Усатові під Одесою.⁹

Під час дослідження пам'яток бронзової доби біля с. Волоського проф. П. Курінний в 1940 р. у відомому своїми археологічними пам'ятками урочищі Стрільча Скеля виявив поховання в подвійному кромлеху, розташованому на місці неолітичної стоянки.¹⁰

Значну кількість кромлехів знаходили археологи й на віддалі від Дніпра, в могилах у зональному степу. Так в 1904 р. Д. Яворницький розкопав могилу ч. 7 біля Михайлівки в 3 км. від Дніпра. Насип був положистий, коло 5 метр. заввишки. На рівні поверхні, ексцентрично до півночі, виявлено кромлех 6 метр. діаметром, зроблений з великих, щільно повстановлюваних сторч каменів. Були вони заввишки —

⁸ П. Смоліч. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі. Збірник т. I. Дніпропетр. Краєвого Історико-археологічного музею. Дніпропетровськ 1929, стор. 199.

⁹ Сповіщення І. Мещанинова в праці «Кромлехи», ГАІМК, Л. 1930.

¹⁰ Звіт опублікований не був. Лише на з'їзді Археологічного Ін-ту в Києві дав проф. П. Курінний у січні 1941 р. стислий доклад про свої дуже цікаві розвідки. Позатим конспект тієї доповіді був надрукований на ротаторі і розданий всім учасникам з'їзду.

1,7 мтр., завгрубшки — понад 20 см. Посередині кромлеху — велика кам'яна плаха, під плахою в ямі завглишки 35 см. — скорчений кістяк на лівому боці, головою на схід, із слідами червоної фарби на кістках. Біля черепа — поторощений посуд, ножевидний відсклеп кременю та крем'яна скалка. Поза кромлехом виявлено ще 3 могильні ями. Всі вони були по 35 см. завглишки. В кожній було по одному скорченому кістякові, при чому всі на лівому боці й орієнтовані на схід. При одному знайдено грубий посуд, орнаментований наліпним прутиком під вінцями з косими нарізками. Цю величезну могилу розкопано траншеєю, яка захопила лише середину могили, приполи ж залишилися нерушеними, а треба думати, що там знаходилися ще якісь поховання, бо могила була складна і насипана не одноразово, а кількома заходами в різні часи.¹¹

Біля с. Веселого близько р. Конки, Д. Яворницький розкопав могилу понад 4 мтр. заввишки, відому під назвою Лугової могили. Могила була складною, з низкою поховань різного часу. В північній частині траншеї на рівні горизонту виявлено частину кромлеху, а більша його частина залишилася під насипом, поза траншею. Камені кромлеху мали височину 1 мтр., а діаметр його мав близько 9-ти метрів. У центрі могили, також на рівні горизонту, виявлено другий кромлех, діаметром 5,5 мтр. Коли доведено траншеї до підґрунтя, то виявлено 5 могильних плям. Кожна позначала яму у 50-70 см. завглишки. В першій, в центрі і під кромлехом, виявлено два поховання скорчених кістяків, які лежали один на лівому боці, другий на правому, спинами впритул і обидва орієнтовані на схід. При першому, жіночому, в ділянці таза — кістяк ще ненародженої дитини. На кістках сліди червоної фарби. Біля голови зернотерка з пісківця, завдовжки 17 см. Тут доказ, що як помирав чоловік, то вбивали і ховали з ним і його жінку, яка в даному разі була в тяжі. Такі ж випадки зустрічалися і в дослідах ДАЕНКУ. В другій могильній ямі лежав кістяк на спині головою на схід, густо фарбований червоною охрою. При кістяку — кістяний циліндрик завд. 1,5 см., 2 смоляних палички і тригранчаста бронзова швайка 4,5 см. довжини. В третьій могильній ямі — скорчений кістяк, головою на схід, кістки крашені. Біля ніг — 3 посудини. 1-а яйцеподібна з коротким простим горлом, орнаментована городками, зробленими нарізкою. Друга — звичайний горщик з орнаментом у формі ромбів і рівнобіжних городків. Орнамент зроблено відтиском шнурка. Третій горщик орнаментовано ромбами, зробленими нарізкою. З одного боку окрім вирізано свастику. Біля ніг — кістяк дитини. В четвертій ямі — дитячий кістяк в скорченому стані, головою

¹¹ Звіт Д. Яворницького в Трудах ХІІІ АС, т. I. М. 1907.

на схід. Кістки пофарбовані. В п'ятій ямі також дитячий кістяк. Біля щелепів маленький посуд завв. 9 см., з дірочками під вінцем для підвішування. На посуді схематичний орнамент із простих та косих нарізок. При кістяку — чотири вовчих ікли, просвердлені біля основи. Розкопи Д. Яворницького не були науковими. Так у даному разі площа 1-го кромлеху не була досліджена. Вище кромлехів у насипу знаходилися залишки скитських поховань. При траншеїному розкопуванні значно більша частина могильного насипу залишилась не дослідженою.¹² Менші могили Д. Яворницького копав «колодязем» в центрі. Звичайно, при такому «скарбошукацькому» способі розкопів багато поховань та інших пам'яток залишалося в непорушених частинах насипу. Це видно хоча б із фотознімки, яку додав Д. Яворницький до свого звіту, де кромлех лише частково виявлений, а в більшій частині залишився під насипом. Таке дослідження було не лише неповним, а супроводилося псуванням та руйнуванням пам'яток. Це видно і з самого звіту.¹³

Кромлехи зовні могил. Зовнішні кромлехи вже на початку 1900-х рр. являли собою рідкість, тому що камені, які лежали на поверхні, і пани й селяни забирали собі на господарчі потреби. Проте зовнішніх кромлехів колись було очевидно дуже багато. Судячи по деяких описах та тих випадках, коли мені самому доводилося бачити, зовнішні кромлехи дещо відрізнялися від кромлехів внутрішніх. Вони звичайно складалися з великих брил граніту, що лежали з невеличкими перервами циркульноправильним колом по основі могили, що, можливо від часу, частинно вгрузало в землю.

Академік В. Зуев, описуючи свою подорож з Петербургу до Херсону у другій половині 18 ст., сповіщає, що в ті часи Чортомлицька і сусідня їй Довга могили були пообставлювані камінням.¹⁴

А. Уваров пише, що за сповіщенням інженерів, біля устя р. Сури, що впадає в Дніпро, стоять могили, обставлені каміннями.¹⁵

В 1863 р. О. Зосимович розкопав цікаву могилу біля с. Веселого Сурської волости, в 12-ть км. від правого берега Дніпра, на річковій долині. Могила була подовгаста, вис. 1,8 мтр., довжиною 16 мтр., а впоперек — 6,5 мтр. По основі могила була обкладена великим гранітовими брилами, що лежали з невеличкими перервами. В північнім

¹² Д. Яворницький. Праця наведена в примітці 11.

¹³ Д. Яворницький. Раскопки Луговой могилы в с. Веселом Мелитопольского уезда у Таврической губ.

¹⁴ В. Зуев. Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона в 1781-1782 гг. СПБ. 1787.

¹⁵ Гр. А. Уваров, Исследование о древностях Южной России и берегов Черного моря, вып. I. СПБ. 1881.

краю могили, на глибині 1 мтр. від вершка, знайдено фрагменти великого посуду, перемішані з вугіллям та попелом. Нижче, на рівні поверхні, було знайдено залишки кострища, в якому зола й вугілля були перемішані з кальцінованими тваринними кістками. В тій золі знайдено бронзовий цельт, а в другому її кінці знайдено поховану яму завглибшки на 1 мтр. На дні ями виявилася гранітова плаха 18 на 55 на 150 см. Стіни могильної ями теж були обстановлені кам'яними плахами. На великий пласі, на дні ями лежав кістяк у випростаному стані, головою на південь. На кістках лівої руки був бронзовий спіральний браслет, біля голови бронзовий дармовис у вигляді лопаточки з вушком, довж. 4,5 см. Біля стін ями два потрощені горщики з попелом.¹⁶

В 1883 р. Д. Самоквасов оглядав місцевість над р. Конкою, біля с. Новогригорівки. Тут він налічив кілька сот могильних насипів, з яких «багато по своїй основі навкруги були обкладені каменем».¹⁷

В 1912 р. проф. Ф. Браун розшукував в Надпоріжжі камені, що згадуються в рунічному написі XI ст. на острові Готлянді. Недалеко від порога Ненаситця він знайшов могилу, яка була обставлена величими каменями. На думку Ф. Брауна, це ті самі камені, що згадуються в рунічному написі.¹⁸

Могила з зовнішнім кромлехом була розкопана в кол. Верхньодніпровському повіті, на правому березі Дніпра, Д. Яворницьким. Могила була звиш 2 мтр. і обставлена по периферії каміннями, що стояли сторч. В могилі виявилось 5 поховань скорчених кістяків. В центрі, при пошкодженному кістяку, знайдено посуд, орнаментований трикутниками, між якими були зображені хрести. Орнамент зроблено відтиском шнурка. Там же в центрі, в неглибокій ямі — скорчений кістяк на лівому боці, головою на схід. На черепі сліди фарби, під кістяком залишки рослинного перегною, над кістяком шматочки перетлілого дерева. Очевидно під кістяком була в свій час підстілка з трави, а накритий він був гіллям. При інших похованнях ніякого реманенту не знайдено.¹⁹

Кромлехи в інших місцях України. Як видно з повищого, надзвичайна кількість кромлехів зосереджена в долині на правому березі Дніпра коло Кічкасу, в південній частині Надпоріжжя. Вище вгору кромлехи зустрічаються вже рідше і вище Ненаситця ніби й зовсім невідомі. Для Середнього Наддніпров'я маємо вже окремі, рідкісні ві-

¹⁶ Д. Яворницький. Публичные лекции по археологии России. СПБ. 1890.

¹⁷ Д. Самоквасов. Могильные древности Александровского уезда Екатеринославской губ. Труды VI АС в Одессе 1884 г. Одеса 1886.

¹⁸ Звіт Ф. Брауна в ОІАК за 1912. СПБ. 1916.

¹⁹ Праця Д. Яворницького згадана в прим. 16.

домості про кромлехи, що можливо в якійсь мірі пояснюється й тим, що тут не переводилося таких загальних досліджень та розкопів, як в Надпоріжжі, особливо в околицях Кічкасу. Так маємо відомість про кромлех біля с. Колодистого на Київщині, де О. Спіцин виявив у могилі кам'яне коло понад 7 мтр. діаметром, яке складалося з двох, а місцями з трьох рядів каменя-дикуна, покладених один на одного, по 30-50 см. заввишки. В південно-зах. частині огорожі виявлено велику гранітову плаху 1,8 х 2 мтр. Посередині кола на 20 см. углиб, виявлено два кістяки: один випростаний, другий скорчений на правому боці. Обое мали сліди пофарбування червоною охрою.²⁰

Далі на південь від Надпоріжжя, на Херсонщині, біля її межі з Київчиною, біля с. Торговиці, знайдено поле поховань у кам'яних колах, без насипів. Цей цвинтар існував протягом усієї бронзової доби. В давніших похованнях кістяки — в скорченому стані, в пізніших — у випростаному. Серед поховань у кам'яних колах були теж і трупоспалення в трипільських урнах.²¹

В басейні Нижнього Дніпра кромлехи розповсюджені значно більше і за своїм типом близькі до Надпорізьких.

Біля с. Оленівки Лисаветградського повіту у могилі виявлено кромлех діаметром 6 мтр. В ямі коло 90 см. завглибшки були два напівпопшкоджені кістяки, під головою кожного підкладено по плакному каменю.²²

Біля с. Пархан Тираспольського повіту в могилі ч. 90 на рівні горизонту виявлено коло з постановлених руба кам'яних плах. В середині кола — два кістяки: один на спині, головою на південний схід, другий на правому боці головою на схід. В могилі ч. 200 на глибині 20 см. в насипу виявлено коло з каменю, що оточувало всю могилу і мало в одному місці перерву. В середині кола — 8 кістяків. В центрі, на рівні поверхні, — пофарбований кістяк на спині з зігнутими ногами, головою на схід.²³

Біля м. Тирасполя в могилі ч. 79 на рівні поверхні виявлено коло з каменю, яке сточувало весь насип. В центрі — яма, в якій лежав кістяк на правому боці, головою на північ. Біля обличчя — маленький, прекрасно зроблений горщик, з жовтої глини. (Очевидно трипільської культури. М. М.).

²⁰ А. Спіцын. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевск. губ. ИИАК, вып. 12. СПБ. 1904.

²¹ В. Щербаківський. Кам'яна доба в Україні. Мюнхен 1947.

²² Розкопи А. Лукіна.

²³ Розкопи І. Степанківського.

Біля с. Терновки в могилі ч. 256 на 20 см. від поверхні — коло з каменю, що оточувало всю могилу. В центрі — кістяк у скорченому стані на лівому боці, головою на схід. Під цим похованням виявлено яму в ґрунті, з попереднім похованням, при якому знайдено кістяний кружок.²⁴

К. Мельник вказує кромлехи біля хут. Лещенкова на р. Інгульці та біля с. Спасівки на Херсонщині.²⁵

А. Шмідт укаzuє могилу, обставлену камінням, біля с. Ржева на р. Торговичці на Херсонщині.²⁶

М. Савицький знайшов кромлех у могилі біля с. Ковалівки на Херсонщині. Під насипом на горизонті «виявилося правильної форми коло діаметром 4 мтр. з насторч постановлених невеликих кам'яних плах». В центрі кола — поховання в кам'яній цісті.²⁷

Скорчені поховання, в кромлехах під могильними насипами, відомі також в околицях Одеси. При таких похованнях знаходять намиста з просвердлених вовчих ікол, мотики з оленячого рогу, кістки волів та розмальований посуд. Цю культуру відносять до Трипільської Усатівського типу.²⁸

Цікаві кромлехи описані Н. Бранденбургом в басейні р. Кальчика, близько м. Маріуполя. На лівому березі цієї річки біля с. Старий Крим він розкопав могилу ч. 197 височиною 3 мтр. В горішній частині насипу в центрі — залишки двох поруйнованих поховань, при одному з яких черепок горщика, прикрашений «грецьким грубо витисненим орнаментом». Очевидно тут ідеться про меандр, відтиснутий шнурком, добре відомий для пізньої бронзи. В західній частині насипу, на 70 см. вище горизонту виявлено кромлех, складений з дрібного каміння у вигляді стінки, завширшки коло 50 см. і заввишки від 50 до 70 см. Зовні кромлеху, впритул до нього, з північно-східнього та південно-східнього боку, були з того ж каменя складені простокутні виступи. Діаметр кромлеху — 6 мтр. В середині цього кромлеху концентрично знаходився другий кромлех, діаметром 2,3 мтр. В центрі — кістяк на правому боці, орієнтований на південний схід. Біля кістяка кілька великих тваринних кісток, на думку дослідника — конячих. Під цим похованням виявлено залишки другого, давнішого, в якому кістяк лежав упоперек вищого. Біля кістяка — черепок орнаментованого посуду. Зовні кромлеху — ще поховання в ґрутовій ямі. Кістяк на спині у

²⁴ В. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон 1903.

²⁵ К. Мельник. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях России. Труды VI АС в Одессе в 1884 р. т. I. Одеса 1886, стор. 107.

²⁶ А. Шмідт. Херсонская губерния, том II, стор. 807.

²⁷ ЗРАО, т. XI, вып. 1-2. СПБ. 1901, стор. 282.

²⁸ В. Семенов и Е. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г. СА, V. 1940.

випростаному стані, головою на схід. На кістках і на землі сліди червоної фарби. Біля правого ліктя — уламок маленького бронзового ножа і два шматочки дерева (держак до ножа?). З лівого боку кістяка — рештки дитячого кістячка, що лежав поруч і рівнолежко з кістяком дорослої людини. На кістках також сліди фарби. Analogічний кромлех, з двома бічними виступами, був досліджений П. Смолічем у Кічкасі.

В 6 км. від колонійки Кіршвальд і в 3 км. на захід від р. Кальчик є кілька могил; з них одну (ч. 200) розкопав Н. Бранденбург, була вона 1 метр. заввишки. Під насипом виявлено колову викладку з каменю по периферії могили. В могилі знайдено лише кілька фрагментів орнаментованого посуду, поховання не було.

В 2 км. від правого берега р. Кальчика знаходилася також група могил. Тут Н. Бранденбург розкопав одну ч. 202 висотою 1,7 метр. Під насипом також виявився кромлех з великих каменів. В межах кромлеху було, очевидно, кілька поховань, але всі вони поруйновані.²⁹

Той же Бранденбург розкопав могилу ч. 451 біля с. Оріхова Та-ганрозької округи. Тут також виявлено поховання в центрі кромлеха. Ця місцевість пов'язана вже з басейном р. Дону.³⁰

Збираючи матеріали до археології Донщини і Надозів'я, я зустрів в старій археологічній літературі багато вказівок на наявність кромлехів у басейні Дону, при чому тут, в степовій місцевості, у зв'язку з відсутністю грубого каменю, кромлехи часто ніби вироджуються в кола, позначені дрібними камінцями, покладеними на деякій відстані один від одного. Таким чином зберігається лише ідея кола навколо поховання.

Могила обкладена навкруги по периферії дрібним камінням була розкопана біля хут. Каменобродського, Черкаської округи. В могилі виявлено поховання в цісті.³¹

Могила, обкладена по основі каміннями в один ряд, (на відстані 50-70 см. один від одного), була розкопана В. Харламовим при впаді р. Бистрій в р. Донець. В могилі виявлено два поховання в цістах.³²

Кільцева викладка з каменю була виявлена також і в могилі біля хут. Хрящевського на пониззі р. Дінця.³³

²⁹ Н. Бранденбург. Дневник раскопок. СПБ. 1899.

³⁰ Н. Бранденбург. Раскопки в Области войска Донского. ОИАК за 1891 г. СПБ. 1893.

³¹ Каталог Донского музея. Новочеркасск 1905, стор. 211.

³² В. Харламов. Раскопки по берегам р. Калмиуса и в области войска Донского. Известия XII АС в Харькове в 1902 г. Харьков 1902.

³³ А. Стефанов. Раскопки по Северному Донцу. Записки СКОАИЭ, вып. 5-6, Р. н/Д. 1929, стор. 20.

Ще далі на схід кромлехи в могилах відомі в Астраханських степах. На майдані с. Ремонтного розкопано могилу, в якій знайдено кістяк, що лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на схід. Кістяк знаходився в еліпсі, складеній з каменів розміром 1,06 мтр. на 2,13 мтр. Еліпса у свою чергу містилася в колі діаметром 6,7 мтр., неохайно складеному з каменів заввишки 0,5 мтр.³⁴

Широке розповсюдження погребальних кромлехів для Чорноморського узбережжя і Закавказзя, для басейну р. Уралу, Минусинського краю, Карагандинського краю і для цілої степової частини Сибіру та Середньої Азії визначено в багатьох археологічних звідомленнях. Очевидно в розповсюджені кромлехів на схід немає перерви і вони простягаються смугою аж до Індії.

Е. Ресслер, описуючи могили з кромлехами в околицях Єлізаветполя, каже: «Тутешні могили різного розміру. В більшості по своїй основі вони обкладені вінцем з булижнику».³⁵

Про другий тип кромлехів на Закавказзі Е. Ресслер пише: «Могильні насипи числом 7 складалися з глини, піску та каменю. Горішню частину прикрашено короною або колом з ретельно складених великих каменів. В розкопаній могилі при похованні — бронзовий спис і горщики».³⁶

На широке розповсюдження кромлехів на Закавказзі вказує також І. Мещанинов.³⁷

В. Сизов з англійського видання наводить зображення великого могильного цвинтарища з надвірними кромлехами та менгірами на вершку насипів в Індії і звертає увагу на абсолютну подібність їх до закавказьких і надчорноморських могил з зовнішніми кромлехами.³⁸

Поховальні кромлехи Минусинського степу описує І. Кузнецов: «Могили пообстановлювані кам'яними плахами, вкопаними в землю сторч і поземно. В деяких випадках зроблено додаток у вигляді входу або воріт... Могили у вигляді невеличких насипів обкладено концентричними колами з булижнику».³⁹

³⁴ ОІАК за 1904 г. СПБ. 1907. стор. 133. Астраханс. губ.

³⁵ Розкопи Е. Ресслера в Елизаветпольск. губ. в 1901 г. в ОІАК за 1901 г. СПБ. 1903.

³⁶ Розкопи Е. Ресслера біля с. Кусул-Димарчи в 8 км. від р. Аракса Ериванської губ. в. 1903 г. ОІАК за 1903 г. СПБ. 1906, стор. 85.

³⁷ І. Мещанинов. Кромлехи. ГАІМК. Л. 1930.

³⁸ В. Сизов. Восточное побережье Черного моря. МАК, т. I. М. 1889, стор. 154. таб. VII.

³⁹ И. Кузнецов. Древние могилы Минусинского округа. Томск 1889. Таб. X, рис. 1, 2, 3, таб. II, III, IV, таб. VIII рис. 3.

Поховання в центрі кромлехів у могилах у Минусинському краї наводить також Теплоухов і відносить їх до Андронівської культури бронзи.⁴⁰

Поховання в кам'яних цістах у колових викладках з каменю в Минусинському краї описує також С. Кисилев.⁴¹

Про кромлехи в Курайському степу С. Кисилев подає такі відомості: «Дві могили у вигляді кам'яних кіл. Оба кола викладено на поверхні з великих уламків скелі. В середині кіл — невисокі овальні підвищення, кід якими виявилися ями викладені каменем. Кістяки лежали в трохи скорченому стані, голововою на захід.⁴²

Кромлехи в Середній Азії описано в дослідах П. Рикова та Б. Гракова.⁴³

Кромлехи на північ та захід від України. Кромлехи відомі також в околицях Ладозького озера, де могили звуться сопками. Н. Бранденбург пише: «Великі сопки... Деякі з них мали під насипом велике кругле кільце, складене з валунів».⁴⁴

На острові Готлянді відомі викладки в могилах у формі кіл простих, концентричних, і таких, що стикаються одне з одним, а також — круглі майданчики, бруковані каменем в центрі кромлеху над похованням. При розкопі цих могил знаходили вугілля, урни, зрідка бронзове знаряддя.⁴⁵

Кромлехи простягаються й далі на захід по всій Європі аж до Атлантичного океану. В Польщі кромлехи відомі в Долужицькій культурі, у Східній Прусії — поховання під могильними насипами в кам'яних цістах по середині кола з каменів. Такі ж самі поховання відомі в Скандинавії й Німеччині. Кромлехи відомі також у Фран-

⁴⁰ С. Теплоухов. Опыт классификации древних мегалитических культур Минусинского края. МАР, IV, вып. Л. 1929.

⁴¹ С. Кисилев. Карасукские могилы по раскопкам 1929, 1931 и 1933 гг. СА, III. М.-Л. 1937.

⁴² С. Кисилев. Курайская степь и Старо-Бардинский район, 1935 г. Археологические исследования в РСФСР в 1934-36 гг. ИИМК. М.-Л. 1941.

Кромлехи в Сибіри також у В. Радлова. Атлас древностей Монголии. СПБ. 1912.

И. Кастаньо. О кромлехах в Трудах Оренбургской УАК, вып. XXII.

Д. Клеменс. Древности Минусинского края. Томск 1886. Таб. XXI.

⁴³ П. Рыков. Работы в совхозе Гигант (Караганда), стор. 44, рис. 18. Курган Дын-Бай, стор. 43. рис. 25 і 26, стор. 58, рис. 95 і др.

Б. Граков. Работы в районе проектируемых гидроэлектрических станций (район Орска), стор. 104, рис. 74, стор. 105, рис. 116, стор. 115, рис. 90. Обидві наведені праці в Археолог. исслед. в РСФСР в 1934-36 гг. ИИМК. М.-Л. 1941.

⁴⁴ Н. Бранденбург. Курганы Южного Приладожья. МАР, 18. СПБ. 1895.

⁴⁵ С. Арсеньев. Древности острова Готланда. ЗРАО. СПБ. 1892, стор. 235.

ції, Англії, на Піренейському півострові, в Тунісі, Фінікії, Палестині, Сирії.⁴⁶

Українські, а в тому й Надпорізькі кромлехи, виникають разом з появою бронзової культури на початку 2-го тис. до Хр. і з розвитком бронзової культури також розвиваються, набуваючи найбільших розмірів і найбільшого розповсюдження та часто пов'язуються з похованнями в кам'яних скринях. Ідея поховальних кромлехів тримається у різних народів протягом тисячі років. В скитських могилах кромлехи набувають форму т. зв. крепід-колових обкладок могили тесаним каменем. В Західній Україні кромлехи найбільш відомі в ранньо-скитських могилах, у формі невисокої стінки, складеної з каменя.⁴⁷

А. Спіцин розкопав 7 могил біля с. Башмачки над Дніпром. Могила ч. 6 мала височину понад 7 метрів. «В основі могила була обведена кам'яною стінкою з валунів та колотого каміння. Діаметр кола був понад 38 метрів. В центрі — скитське поховання в камері». Другий такий же кромлех виявлено теж у могилі ч. 3. Поруйновані та пограбовані поховання виявилися пізньо-скитськими.⁴⁸

Цікаві вияви ідеї кромлеха спостерігав Г. Мартенс в 1931 р. біля Кічкасу. В одній поруйнованій грабарями могилі навколо кістяка було викладене правильне коло з грецьких амфор, що лежали шийками надвір. В другому випадку правильне коло навколо кістяка було створене зі стрілок з бронзовими кінцівками. Обоє поховання — скитської культури і відносились до 4-3 ст. до Хр.

В дальнішому кромлехи зустрічаються у східніх слов'ян. В деяких могилах Волині з слов'янськими похованнями під основою насипу зустрічалися кола з каменю. В південній частині Новгородського краю, над рікою Ловаттю, знаходяться т. зв. сопки-могили від 10 до 15 метрів заввишки. Майже всі вони мали в основі коло з одного або двох рядів валунів. Поховання — слов'янські, в формі трупоспалення. Найраніша дата — дірґем Хозрозя II (617 р.), найпізніша — дірґем 9-го ст.⁴⁹

⁴⁶ Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1929. В. VIII, Taf. 36, В. IX, Taf. 223, В. X, Taf. 64, 65, 68.

Бібліографію про дольмени і кромлехи в Західній Європі, Африці та Азії наведено в праці С. Семенова-Зусера «Таврійські мегаліти». Наукові записки Харківського Держ. Педагог. Ін-ту, т. V. Харків 1940, стор. 115.

⁴⁷ L. Kozłowski. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej. Lwów 1939 р. Str. 70, tab. 20,rys. 32 i 33.

⁴⁸ ОІАК за 1897. СПБ. 1900, також в ІІАК, вип. I-й. СПБ. 1901.

⁴⁹ А. Ивановский. Курганы С. Петербургской губ. МАР, № 20. СПБ. 1896. Материалы для изучения курганов и жальников на юго-западе Новгородской губ. Труды II АС в СПБ в 1871 г. СПБ 1876.

У слов'ян 9 ст. на горішньому Доні, кромлехи в могилах робили з дерев'яних колод або палів, вкопаних у землю по периферії насипу.⁵⁰

Ше пізніші кромлехи відомі у черкесів на Чорноморському узбережжі. В. Сизов описує могили з кромлехами черкесів-натухайців на південній від Новоросійського в Цемеській долині. Я сам досліджував у 1937 р. черкеські могили в околицях Геленджика. Ці кромлехи складалися з пласких каменів, що стояли сторч і впритул один до одного, трохи похило надвір. Кромлехи — зовнішні, по підніжжях могил. Цікаво, що поховання кістяків в випростаному стані містилися в трунах, складених з таких же пласких каменів і перекритих такими ж каменями. Ці поховання натухайців відносилися до 14-18 ст., аж до остаточно розповсюдження серед них мусульманства.⁵¹

Культові кромлехи. Крім великої кількості поховань кромлехів, виявлених ДАЕНКУ в Надпоріжжі і відомих в Україні, та сама археологічна експедиція знайшла також і культові кромлехи, що значно відрізняються від могильних. Культові кромлехи ніколи не пов'язуються ні з могилами, ні з похованнями. Вони знаходяться не в насипах, а на рівній поверхні і завжди біля становищ бронзової доби. Тому, що культові кромлехи не пов'язані з могилами, їх зустрічали доволі рідко, більш у зв'язку з дослідженням інших археологічних об'єктів. Очевидно у зв'язку з цим ці своєрідні пам'ятки зовсім мало відомі. В основному культові кромлехи відбивають ту ж саму ідею соняшного кола, проте мають інше призначення. Судячи по одному опису Бранденбурга, культові кромлехи знані були й раніше, але досить рідко зустрічалися і, при тодішньому рівні розвитку археології, викликали лише подив.

Надпорізькі культові кромлехи мали наступні риси: всі вони були середнього або малого розміру. Зустрічаються вони звичайно в долині надрічкової смуги. Вони завжди пов'язані зі стоянками бронзової доби і знаходяться в їхніх околицях.

Досліджений мною культовий кромлех на Ігренському півострові на стоянці ч. 11.⁵² Стоянка була в долині р. Шиянки і належала до тимчасових (сезонових) скотарських стоянок пізньобронзової доби. Очевидно вона виникла тут у найзасушливіші часи Ксеротермічного періоду, на початку 1-го тис. до Хр., коли гідростатичний рівень був

⁵⁰ П. Ефименко. Раннеславянские поселения на Дону. СГАИМК № 2, 1931, стор. 5, рис. на стор. 9.

И. Мещанинов. Кромлехи у славян. СГАИМК, 1931, № 7, стор. 14.

М. Худяков. К вопросу о кромлехах. СГАИМК, 1931, № 7.

⁵¹ Опис цих дослідів уміщено в статті В. Гольмстен з оглядом археологічних праць в РСФСР за 1937 р. СА. 1938.

⁵² М. Міллер. Памятники родового общества на Игрынском полуострове. ПІДО, 1935, № 9-10.

значно нижчий за нинішній. В наслідок того залишки стації, як і кромлех, зараз знаходяться в грязюці і в підґрутовій воді, що значно перешкоджало дослідам. В таких же умовах було виявлено станції 9, 12 та інші.

Кромлех виявився на північній околиці стації і складався з великих пласких, гострих вгорі брил граніту, постановлених сторч і впритул одна до однієї. Правильне коло з каменів мало діаметр 3,5 метр. Камені мали до 1 метр. заввишки і 55 см. завширшки. Стояли ледве похило до середини. Посередині кромлеха, на рівні його поверхні, виявилася велика гранітова плаха, 45 x 85 см., що лежала пласко. Як зворотили ту плаху з місця, то під її серединою знайшовся жмут червоної глини-окри, завбільші в кулак на якому були відтиски пальців. Червона глина символізує огонь, як прояву сонця на землі. Очевидно в культових кромлехах відбувалися якісь культові дії, пов'язані з культом сонця.

Такого ж типу два кромлехи було виявлено А. Добровольським на лівому березі Дніпра на площі Вовнізької стації. Обоє кромлехи були трохи більші за Огрінський і зроблені ретельно. Вони були побудовані з подібраних одноманітних каменів, довгих з острим вершком і одного розміру. В обох кромлехах посередині виявилися пласкі брили граніту, під якими також знаходилися грудки червоної фарби. На жаль докладнішого опису цих кромлехів не було опубліковано.

Очевидно культові кромлехи, дещо іншого типу, були виявлені А. Добровольським біля Кічкасу. Серед розкопаних там могил, в могилі ч. 2 наявності насипу не було, бо грабарі в цьому місці зняли вже кілька шарів землі і на поверхні виявилася верхня частина кромлеху. Він мав діаметр вгорі 1,9 метр. і в основі 2,8 метр. тому, що каміння було постановлено похило до центру. Всередині кромлеху була площа 55 на 75 см. брукована камінням. Під цим майданчиком — нічого не було.

В могилі ч. 3 наявність насипу також не була фіксована. Тут виявився кромлех овальний 5,8 на 7,2 метр. з невеликих плах, постановлених дещо похило на двір. В середині кромлеху, на рівні підґрунтового піску — купа каміння, під якою також нічого не було.

В могилі ч. 6 виявлено кромлех з похованням, але нижче виявився другий кромлех з 6-ти великих каменів, в центрі якого стояв горщик. Очевидно могилу було насунуто над горішнім кромлехом, а спідній з ним не був пов'язаний.⁵³

В розкопах П. Смоліча в цій же містині, в могилі ч. 5, знайшлося два поховальних кромлехи впритул один до одного, про які згаду-

---

⁵³ Праця А. Добровольського, наведена в прим. 7.

вали ми вище. Дещо осторонь від їх знаходився третій, менший, з діаметром 1,5 метр. В його середині лежав плаский камінь 46 на 68 см., під яким також нічого не було. Очевидно у свій час цей кромлех знаходився поза могилою і з поховальними кромлехами не був пов'язаний.⁵⁴ Очевидно варіант культового кромлеху зустрінув Н. Бранденбург над р. Кальчиком, близько м. Маріуполя. Цю пам'ятку він описує так: «В могилі ч. 203 заввишки 1,7 метр. біля піdnіжжя насипу в середині його виявилося коло, складене з великих каменів, що стояли впритул. Це коло обходило весь насип понад краєм його, перериваючись на північ і південь двома просміками, ніби вхід та вихід з загорожі, завширшки по 2 метр. кожний. Коло очевидно було складене на рівні поверхні. В центрі могили, від самого її вершка і до самого долу йшли камені, набиті щільно. Вони ж заповнювали і ґрунтову яму, що мала форму квадрата з боком коло 1 метр. і углиб коло 1,5 метр. На дні ями виявилася велика квадратова кам'яна плаха з боком 70 см. і завгрубшки 18 см. Після плахи, під нею, на диво, нічого не знайшлося, лише нерушений ґрунт».⁵⁵

Культові кромлехи, як і інші кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі, мають близькі аналогії в інших, віддалених від Надпоріжжя місцях. Так дослідник археологічних пам'яток в Алтаї, пише: «В деяких місцях досліджених мною районів, я зустрінув, разом з могильними спорудженнями — пам'ятки особливого типу, які я називаю кільцеобразними викладками». На рівній поверхні землі складено 7-8 валунів вагою від 1,5 до 3 цнт. Камені заглиблені в землю від 1/3 до половини. Діаметр від 2,13 до 3,55 метр. Ніяких поховань в їх не було. Випадкова знахідка в одному з цих кіл — речі бронзової культури.⁵⁶ Один археолог, не зрозумівши того, описує очевидно культовий кромлех на півночі біля Передольського погосту Лужського повіту СПБ губ.: «Теж як видно хотіли насипати сопку. Навезено великих каменів, які покладено в формі кола, діаметром 15-16 кроків. Камені мають до 1,5 метр. упоперек».⁵⁷

⁵⁴ Праця П. Смоліча, наведена в прим. 8.

⁵⁵ Н. Бранденбург. Праця наведена в прим. 29.

⁵⁶ А. Андрианов. К археологии Западного Алтая. ИИАК, вып. 62. СПБ. 1916.

⁵⁷ М. Быстров. Остатки старины близ Передольского погоста Лужского уезда СПБ губернии. Записки ИРАО, т. IX, вып. 4. СПБ. 1879.

ВИСНОВКИ

Так на підставі археологічних розшуків та дослідів в Україні, можемо виявити не тільки антропологічний тип наших віддалених предків, що з'явилися тут разом з культурою бронзи, але й їхній громадський устрій, господарство, техніку й навіть ідеологію.

До кінця неоліту в Європі та Середземномор'ї панувала лише одна раса, зовсім інша, що відзначалася деякими неандертальськими рисами (*Homo sapiens fossilis*). Перед початком 2-го тисячеліття до Р. Х. насуваються, судячи по археологічних пам'ятках, з Індії та східнього Середземномор'я нові племена нової раси. Це вже були люди, що за своїм антропологічним складом ніяк не відрізняються від сучасних європейських народів. Ці племена у всіх відношеннях стояли незрівняно вище неолітичної раси. Вони відтісняли неолітичні племена, частково нищили їх, частково змішувалися з ними. Більшість учених уважають, що нинішні баски в Піренейських горах являються віддаленими потомками неолітичних племен, що були відтиснуті сюди іndoевропейцями.

Іndoевропейські племена, що заняли незабаром всю Європу, в басейнах Лаби, Висли, Дунаю та Дніпра, стали предками сучасних слов'янських племен, а Наддніпрянські та Наддністрянські — предками українського народу.

Іndoевропейці принесли з собою нову, високу культуру — скотарство та хліборобство, вже з сохою, бронзовими та кремінними серпами і жорнами-зернотерками. Також високо була розвинена і їх металургія, і хоча ще вироблялися й масово вживалися, як дешевші, знаряддя з каменю, але були вони удосконаленого виробу. Люди топили вже бронзу, вирізували матриці з тальку і робили з бронзи різноманітні знаряддя, зброю та прикраси. Знали також прядіння та ткання, робили нитки та шнури, плели мережі й пересувалися по воді в довбаніх човнах.

Багато матеріалу до розуміння ідеологічних уявлень людей бронзового віку дають кам'яні спорудження — кромлехи, менгіри та лябіrintи, а також орнамент на кераміці.

Надпорізькі кромлехи заходять до широкої смуги кромлехів, що простягається від Індії через західню та передню Азію, Іран, Кавказ і всю Європу аж до Атлантического океану. В межах цієї смуги можна зважити ніби перерви, а місцями — скопичення кромлехів, що в значній мірі могло залежати від наявності або відсутності потрібного каменю. До місць з особливим накопиченням кромлехів належить Мінусинський степ, Закавказзя та Надпоріжжя. При наявності деяких дрібних місцевих особливостей, кромлехи на всьому величезному просторі свого розповсюдження мають основні спільні риси. Вони завжди

мають форму циркульноправильного кола, створеного насторч понастовлюваними каменями і здебільшого з виходом на схід. Камені пласкі, простокутні, з гострим вершком і пласким сподом. Найбільша височина каменів у кромлехах сягала понад мтр., а вагою кожен камінь мав понад півтони. Кромлехи в цілому різко поділяються на похованальні та культові. Похованальні знаходяться в могильних насипах, по їх периферії або зовні насипу, а культові не пов'язані з могилами і похованнями і знаходяться при селищах бронзової доби. Переважно в центрі поховання — кам'яна ціста, а в великих кромлехах — по кілька поховань. Поховання в скорченому стані, на боку, здебільшого пофарбовані червоною охрою. Біля черепу часто стоїть горщик з харчами на той світ або тваринні кістки. Дуже рідко трапляються знаряддя та кремінна або бронзова зброя. Зустрічаються поховання парні — чоловік із жінкою або жінка з дитиною.

Культові кромлехи завжди меншого розміру, і посередині кожного лежить велика кам'яна плаха, під якою знаходяться шматки червоної охри. Іноді замість плахи — забита камінням ямка.

Всі кромлехи пов'язані з культом сонця. Люди бронзового віку думали, що сонце удень обходить надземний світ, світить і гріє людям, тваринам і рослинам і дає початок всякому життю на землі. Увечорі ж, як сонце заходить, воно вночі обходить підземний світ і світить померлим. Отже похованальні кромлехи позначали той світ померлих, і сонце обходило кромлех. На світанку сонце виходило з кромлеху через ворота на сході і сходило знову над землею. Похованальні кромлехи зберегалися і були споруджувані у багатьох народів ще довгі століття, хоча їхня первісна ідея може була вже й забута, і пізніші кромлехи ставали просто обрядовими ремінісценціями.

Культові кромлехи також були присвячені сонцю і в них відбувався якийсь ритуал на честь сонця. Це були священні місця.

Огонь також обожувався і вважався проявою або часткою сонця на землі, чому огню надавалося особливе значення і сила. Червона фарба символізувала вогонь. Отже покійників посыпали розтертою в порох червоною охрою. Це був ритуал очищення через огонь людини, яка йшла на той світ. Як тіло зотлівало, охра осідала на кістках та на землі. Цей ритуал з'являється вже в верхньому палеоліті і протягається через неоліт і всю бронзову добу.

Скорчений стан покійників ще не має загально сприйнятого пояснення. Раніш думали, що покійникові, при переході його до підземного життя, надавали т. зв. утробний стан, тобто такий, у якому він народжувався на землі. Але пізніше почали доводити, що такий стан був наслідком того, що покійників зв'язували шнурями, щоб вони не могли виходити із того світу і жахати живих або шкодити їм.

До культу сонця відносилися також менгіри (гномони). Це були кам'яні стовпи, які ставили на вершку могили. Тінь від менгіра обходила могилу. Ставили менгіри теж і в насипах, в головах похованих, очевидно також для того, щоб підземне сонце обходило навколо покійника.

В бронзовому віці люди жили патріархальними родами, чим пояснюються парні, а іноді і з більшою кількістю кістяків, поховання. Як умирав чоловік, то вбивали і ховали разом з ним жінку. А як помирала жінка, що мала невелику дитину, яка ще не працювала разом з членами роду, а тому й не була ще членом роду, то вбивали дитину і ховали її разом з матір'ю.

При покійниках часто ставили горшки з харчами на той світ або тваринні кістки з м'ясом.

Порівнюючи високо розвинене хліборобство та скотарство у людей бронзового віку в значній мірі залежало від сил природи, насамперед від сонця. Тому у всіх стародавніх народів, що переходили до хліборобства, сонце вважалося за початок всякого життя на землі і обожувалося. Тому й індоєвропейці приносять з собою і плекають високо розвинений культ сонця. Крім кам'яних споруджень, цей культ виявляється також в орнаменті на кераміці бронзової доби у вигляді свастики, хреста, кругів простих, концентричних та спіральних, а також в зображеннях сонця у вигляді квадрата з рисками-проміннями по кутах та посередині. Всі ці елементи й орнаменти особливо яскраво відбиваються в ранньобронзовій кераміці з розкопів В. Городцова в Донеччині.⁵⁸ Цікаво, що ця сонячна орнаментика з тих же самих елементів збереглася до наших часів в геометричному орнаменті українських народних вишивок. В. Щербаківський вивчав основні елементи орнаменту на українських писанках і дійшов до висновку, що всі ці основні елементи походять від сонячної символіки.⁵⁹

Як бачимо з кам'яних споруджень та орнаменту на кераміці, наші віддалені предки вже знали елементи геометрії (пляніметрії) — коло просте, концентричне, спіральне, прості лінії, рівнобіжні, простокутники, квадрати, трикутники, ламану кутами лінію (городки), а також знали й уживали при побудові кам'яних споруд підйому та клини і креслили коло на землі за допомогою двох кілків та шнура.

Разом з тим знали вже прядиння і ткацтво, робили нитки, шнури, плели мережі і для пересування по воді вживали довбалальні човни.

---

⁵⁸ В. Городцов. Труды ХІІ АС в Екатеринославе в 1905 г. т. I. М., 1907. Кераміка, описана В. Городцовым, знаходилася в Дніпропетровському музеї.

⁵⁹ В. Щербаківський. Основні елементи орнаментації українських писанок. Прага 1925.

Де мовчить історія, там починає говорити археологія. Отже дальші дослідження пам'яток матеріальної культури бронзового віку в Україні можуть дати ще багато й багато нового матеріалу, який дасть нам змогу зрозуміти те, що не зовсім зрозуміле тепер, а також і нові відомості про життя, побут господарку, техніку та ідеологію найдавніших предків в Україні.

СКОРОЧЕННЯ

- АС — Археологічний з'їзд
ГАИМК — Государственная Академия Истории Материальной культуры
ДАЕНКУ — Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України
Дніпрельбуд — Будівництво Дніпрельстану
Дніпрельстан. — Дніпрівська Електрична Станція
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua
ЗРАО — Записки Русского Археологического Общества, СПБ
ИИАК — Известия Императорской Археологической Комиссии
ИИМК — Институт Истории Материальной Культуры Академии Наук СССР
Л — Ленінград
М — Москва
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
Наркомпрос — Народний Комісаріят Освіти
ОИАК — Отчет Императорской Археологической Комиссии
ПИДО — Проблемы Истории Докапиталистических Обществ
Р. н./Д. — Ростов на Дону
СА — Советская Археология
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры
СКОАИЭ — Северо-кавказкое Общество Археологии и Этнографии
СПБ — Петербург
УАК — Ученая Архивная Комиссия
УВУ — Український Вільний Університет

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ПРОФ. ДРА МИХАЙЛА МІЛЛЕРА

(Хронологічний показник головних праць)

1906 р.

1. Археологические раскопки у сл. Покровской. Таганрогский Вестник, № VIII.

1907 р.

2. О материалах Самарского музея. Самарский Вестник, № VII.

1909 р.

3. Археологические разведки по течению р. Бузулука. Древности. Труды Императорского Археолог. О-ва, вып. XII.

1912 р.

4. Некоторые курганные погребения Таганрогского округа. Записки Рост. О-ва Истории, Древностей и Природы, т. I.

5. Очерк крестьянских построек в Приазовье. Там же.

1926 р.

6. Некоторые данные по археологии Таганрогского округа. Бюллетень Северо-Кавказского Бюро Краеведения (СКБК), № 5-7. Ростов на Дону.

1927 р.

7. Обследование памятников материальной культуры северного побережья Азовского моря. Бюллетен СКБК, № 1-6.

1928 р.

8. Керамика древних поселений Приазовья. Записки Сев. Кавказского О-ва Археологии, Истории и Этнографии (СКОАИЭ), № 3-4. Ростов н/Д.

9. Самберское городище. Записки СКОАИЭ, № 5-6.

10. Опыт демографической экскурсии по г. Таганрогу. Известия СКБК, № 1.

1929 р.

11. К вопросу о местонахождении Пизанского порта. Записки СКОАИЭ, № 5-6.
12. Организация работ Таганрогского музея краеведения. Записки Рост. Обл. Бюро Краеведения, № 1.

1930 р.

13. Опыт работы Краеведческой Ассоциации в Таганроге. Бюллетень Центрального Бюро Краеведения, № 1-3. Москва.
14. Исторические экскурсии в Таганрогском округе. Записки Рост. Обл. Бюро Краеведения, № 1.
15. Некрополь у Беглицкой косы. Краеведение на Северном Кавказе, № 3. (Також окремою відбиткою).

1935 р.

16. К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества в бассейне Нижнего Дона. Советское Краеведение в Азово-Черноморском Крае, вып. 3. (Також окремою відбиткою).
17. Памятники родового общества на Игренском полуострове. Проблемы Истории Докапиталистических Обществ (ПИДО), № 9-10. Ленинград.

1936 р.

18. На под'еме. Советск. Краевед. в Азово-Черном. Крае, № 2, вып. 4. Ростов н/Д.

1938 р.

19. Танаїс. Окреме видання, Ростиздат. Ростов н/Д.

1940 р.

20. Сарматское поселение у стан. Нижне-Гниловской. Древности. Записки Рост. Обл. Музея, вып. 1.

1941 р.

21. Первобытный период в истории Дона. Ученые Записки Рост. Гос. Пед. Института, т. 1.
22. Древняя История Приазовья. Хрестоматия по истории Подонья-Приазовья, т. 1. Ростов н/Д.
23. Работы археологической экспедиции ГАИМК в 1934 г. на Волго-Доне. Археологические исследования в РСФСР за 1934-36 гг. Ленинград.
24. Работы археологической экспедиции ГАИМК в Моздоке в 1935 г. Археологические исследования в РСФСР в 1934-36 гг. Ленинград.
25. Сосуд с зерном в сарматском погребении. Древности. Записки Рост. Обл. Музея. Вып. 2.

1946 р.

26. До історії Танаїса. «Чорноморський Збірник», вип. 7. (Також окремою відбиткою). Ашаффенбург.
27. Антична колонізація Надозів'я. «Чорноморський збірник», вип. 8. (Також окремою відбиткою).

28. Бібліографія до питання античної колонізації Надозів'я. Там же.
29. Скільки було Танаїсів. «Чорноморський Збірник», вип. 9.
30. Досліди Нижньо-Гниловського городища. Український Морський Ін-тут, 46.
31. Могила князя Святослава. Український Морський Ін-тут, 46. Передрук в окремій виданні УВАН у Канаді.
32. Нові знахідки тризуба. «Чорноморський Збірник», вип. 7.
33. Нотатки до питання про тризуб. «Чорноморський Збірник», вип. 8.
34. Матеріали до історії тризуба. Рід та Знамено, 1.

1947 р.

35. Візантійська торгівля та культура на Приозів'ї. Український Морський Інститут, 50.
36. Рецензія на працю Я. Пастернака «Старий Галич». «Чорноморський Збірник», 10.
37. Відповідь проф. Курінному з приводу статті про могилу кн. Святослава. «Чорноморський Збірник», 10.
38. Матеріали до історії тризуба. «Рід та Знамено», 2.
39. Демографічний нарис сармато-алан. Укр. Морський Ін-тут, 53.
40. Генуезько-візантійська доба 13-15 ст. Укр. Морський Ін-тут, 54.
41. Старий город. Укр. Морський Ін-тут, 55.
42. Від давнього Танаїсу до сучасного Ростова. Там же.
43. Сарматська матеріяльна культура. «Чорноморський Збірник», 11.
44. Нова популярно-наукова книжка. Там же.
45. Матеріали до питання про тризуб. «Рід та Знамено», 3.
46. По сторінках часопису «Рід та Знамено». Там же.
47. Нова публікація д-ра Андрусяка про тризуб. Там же.
48. Потомство князя Готшалька. «Рід та Знамено», 4. (Також окремою відбиткою).
49. В. Арсеньев про «малороссийську шляхту». Рецензія. Там же.
50. Хрестаті знаки в знаменництві. «Український літопис», 5-6.

1948 р.

51. Матеріали до історії тризуба. «Рід та Знамено», 4.
52. Бортневі знаки на Україні. Там же.
53. З приводу однієї рецензії. «Свобода».
54. Палеоліт Надпоріжжя. Окреме видання УВАН.

1949 р.

55. Могила князя Святослава. «Свобода» за 22. V.
56. Ненаситецькі дзвони. «Свобода» (13. VIII.).
57. До питання про тризуб. «Українські Вісти» (16. X.).
58. Українські національні реліквії. «Свобода» (1. XI.).
59. Кічкаський перевіз. «Свобода» (25. XI.).

1950 р.

60. Цвінтар золотих рицарів. «Свобода» (10. I.).
61. Перещепинський скарб. «Свобода» (15. II.). Передрук в альманаху «Відродження» (Буенос Айрес).
62. Булава на Україні. «Свобода» (8. IV.). Передruk в «Українських Вістях» у «Новому Шляху» за 6. I. 1961 р.
63. Про змія Полоза та малого хлопця Гриця. «Свобода» (11. та 17. IV.).
64. Історія України в новому советському освітленні. «Україна» — Париж (7. IV.).
65. «Савур-могила». «Свобода» (7. VIII.).
66. Козацькі могили. «Свобода» (8. VIII.).
67. Тіяра скитського царя Сайтафарна. «Свобода» (28. VIII. та 5. IX.).

1951 р.

68. Над морем. «Свобода» (6. I.).
69. Скарб Донських отаманів. Календар УНС на 1951 р. (ЗДА).
70. Українське озброєння князівських часів. «Свобода» (14. та 17. IV.).
71. Статуйка з Ратцебургу. Аннали УВАН, т. I.
72. Українське військо князівських часів. «Свобода» (14., 15. та 16. VI.).
73. З археологічних пригод. «Новий Шлях» (25. VII.).
74. Боротьба на ідеологічному фронті. «Україна і світ», № 4. Ганновер. Передрук в «Америці».
75. Новий напис з Танаїсу. «Україна і світ», ч. 4.
76. Юнацьке братерство. «Голос Молоді», ч. 2. (Канада).
77. Найдавніші знаки державної влади на Україні. «Голос Молоді», ч. 4.

1952 р.

78. Дармовіси з виображенням тризуба. Календар «Нового Шляху» на 1952 р.
79. Найдавніший напис кириличним письмом. «Наша культура», ч. 3. Вінніпег.
80. Таємниці Десятинної церкви. «Українська культура», ч. 9. Вінніпег.
81. Про що говорить перстень з Галича. «Голос Молоді», ч. 2.
82. Девізи рицарські. «Голос Молоді», ч. 4.
83. Третій центр Русі Танія в світлі археологічних пам'яток. Науковий Збірник УВАН, I. (Нью-Йорк).
84. Руйнація більшовиками пам'яток історії, культури та мистецства на Україні. «Новий Шлях» (6. та 13. IX.).
85. Некоторые вопросы пропаганды по радио. «Воля», № 5 та 6. Мюнхен.
86. Разгром ГАИМК. «Воля», 7.
87. Уничтожение в СССР археологов, этнографов и антропологов. «Воля», 7.
88. Разгром большевиками Политехнического Ин-та в Новочеркасске. «Воля», 8.

1953 р.

89. Разрушение большевиками памятников истории, искусства и культуры в СССР. Вестник Института по изучению СССР, № 3. Мюнхен. Ця ж стаття в англомовному Бюллетені Ін-ту.

90. Историческая наука в СССР после войны. Труды конференции Ин-та по изучению СССР в августе 1953 г. (3). Ця ж сама праця в англійській версії в англомовному виданні праць Конференції.
91. Славяне и их соседи в новейшей советской интерпретации. Вестник Ин-та по изучению СССР, № 4.
92. Музеи в системе советской пропаганды. Вестник Ин-та..., № 5.

1954 р.

93. Приєднання Криму до України. «Український Самостійник» (28. III.). Мюнхен.
94. Запорожці в обороні Відня. Там же.
95. Археология в СССР. Монографія, видана Ин-том по изучении СССР.

1955 р.

96. Деякі моменти з історії Криму. «Нові Дні», чч. 60, 61 та 62. Торонто.
97. Кубань — частина України. «Нові Дні», ч. 67.
98. Забуте давнє огнище православної віри в Україні. «Віра і Культура», ч. 10. Вінніпег.
99. До історії чорних болгарів. «Нові Дні», ч. 69.
100. Оборонець рибалок. Українська хрестоматія «Золоті Ворота», Канада.
101. История Института по изучению СССР за 5 лет его работы. Осібний випуск російською та німецькими мовами.

1956 р.

102. Павлов и коммунисты. «Русская мысль» (16. II.). Париж.
103. Дніпропетровський музей. «На слідах», № I, V.
104. Archeology in USSR. Англійське — доповнене — видання твору під ч. 95, — у видавництві Ф. Прегера у Нью-Йорку.
105. Пам'ятки давнього християнства в Україні. «На слідах», № III.
106. Словянське місто Біла Вежа. «Київ», чч. 3 та 5.
107. Історико-археологічні музеї в Україні. «На слідах», № IV.
108. Дніпрельстанівська археологічна експедиція 1927-32 pp. Науковий Збірник УВУ, т. VI.

1957 р

109. Поганські боги в Україні. «Нові Дні», ч. 87. Торонто.
110. Старый город. «Казак», ч. 39. Париж.
111. К вопросу о Ермаке. Там же.
112. Знищення Української Церкви більшевиками. Український Збірник, т. 10. Видання Інституту по вивченю СССР. Передрук у «Християнськім Голосі», чч. 46, 47.
113. Нищення останніх національно-історичних пам'яток в Україні. «Музейні Вісті» за І-ий квартал. ЗДА.
114. Збручанський ідол. «Нові Дні».

1958 р.

115. Кам'яні баби. «Визвольний Шлях», ч. 52 (126). Лондон. Ця сама стаття (дещо поширенна) в місячнику «Нові Дні», чч. 102 та 103.
116. Рецензія на книгу А. Альмарика та А. Монгайта н. т. «Что такое археология» — у Вестнику Ин-та по изучении СССР, ч. 1 (26).

117. Дон и Приазовье в древности. I. Каменный и бронзовый века. Ин-тут по изучении СССР.
118. Еще о казачьем букваре Посохова. «Казак», № 46. Париж.
119. По подсоветскому Дону. «Родимый Край», № 22 та 23. Париж.
120. The Balkars some archeological notes. Kaukasian Review № 5. Munich.
121. Polska przedhistoryczna, t. I. J. Sulimirska. Sowjet-Studien, № 5. München.
122. The Russians. In: Genocide in the USSR. Munich.
123. Дон и Приазовье в древности. II. Античный период. Ин-тут по изуч. СССР.
124. Биография А. А. Миллера. Вестник Ин-та по изуч. СССР, № 3.
125. До питання про бунчук в Україні. «Музейні Вісті», квартал I-II.
126. Християнство в Україні-Русі до Володимира Великого. «Визвольний Шлях», кн. 7. Лондон.
127. Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine. Ukrainian Review, № 7. Munich.

1960 р.

128. Некоторые вопросы истории Дона и казаков. «Родимый Край». Париж.
129. Деякі моменти з історії Донських козаків. «Шлях Перемоги» (25. XII.). Мюнхен.
130. История Ин-та по изучении СССР за 10 лет его работы.

1961 р.

131. Деякі моменти з історії Донських козаків. «Шлях Перемоги» (7., 14. та 21. I. — продовження).
132. Ермак Тимофеевич. «Родимый Край», № 31.
133. По поводу ошибок в воспоминаниях. «Родимый Край», № 32.
134. Дон и Приазовье в древности. III. Раннее Средновековье. Ин-тут по изучении СССР.
135. Открытое письмо. «Родимый Край», № 33.
136. Цінна монографія. «Шлях Перемоги» (11. VI.).
137. Вступне слово до «Археології України» проф. Я. Пастернака. Торонто.
138. О казачьей трагедии. «Родимый Край», № 34.
139. «Археологія України». Рецензія на працю Я. Пастернака. «Свобода» (10. VIII.).
140. Вступительное слово к Ермаку Тимофеевичу Н. Мельникова.
141. «Савур-розбійник». Різдв'яне оповідання з надозівських легенд. «Шлях Перемоги» (25. XII., а також у «Новому Шляху» з 6. I. 1962 р.).

1962 р.

142. Тюркська археологія та історія в СССР. По турецьки в збірнику «Дергі», виданім Інститутом по вивченю СССР.
143. По поводу одной статьи. «Родимый Край», № 38.
144. Город Азов в его памятниках. «Родимый Край», № 40.
145. Письмо з приводу мініятурного портрету св. Димитрія Ростовського. «Віра і культура», чч. 10-11. Вінніпег.
146. Еще о семье проф. Богачева. «Родимый Край», № 42.

1963 р.

147. Скарб розбійника Савура. З надозівських легенд. «Шлях Перемоги» (7. I., теж у тижневику «Новий Шлях» з 5. I.).
148. Слов'яни на Дону і Кубані в 9-13 ст. ст. «Терем», ч. I.
149. Памяти нашого земляка (Н. Е. Ефремов). «Родимый Край», № 43.
150. До історії Балкарського народу. В турецькій мові у збірнику «Дерги», ч. I. Мюнхен.
151. Рецензія на новий журнал «Терем». «Шлях Перемоги» (17. I.).
152. Як я читав Біблію в советському Педінституті. «Віра і Культура», ч. 4.
153. Слов'янське місто над Доном Біла Вежа. Збірник на пошану З. Кузелі. Записки НТШ, т. 169.
154. Рецензія на книжку М. Пастернакової «Українська жінка в хореографії». «Шлях Перемоги» (31. III.).
155. По поводу виступлений г-на Чеботарева. «Казачие Единство», ч. 76. Париж, — також: «Казачия жизнь», № 129.
156. Памяти друга. Некролог В. С. Леванова. «Наша Страна» (24. XII.).
157. К характеристиці акад. И. П. Павлова. «Вестник первоходника», № 27.
158. К вопросу о происхождении Донских казаков. «Родимый Край», № 76.
159. Открытое письмо Е. Гетманову. «Казачие Единство», № 82.

1964 р.

160. К истории последнего атамана Запорожской Сечи, П. Калнишевского. «Казак» (январь-февраль).
161. Вынужденный ответ проф. Т. Чеботареву. Там же.

Олександр Оглоблин

НАТАЛЯ ДМИТРІВНА ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

(З нагоди 80-ліття)

80 років тому, на світанку но-
вітнього українства, у столиці Сло-
бідської України, народилася лю-
дина, якій судилося зайняти ви-
значне місце в історії української
науки і культури. Во вклад Профе-
сора Наталі Полонської-Василенко
в українську історіографію й роз-
виток українського академічного
життя, справді, великий. Від Хар-
кова до Золотoverхого Києва і
Львова, а далі в чужі, але рідні
нам своєю тисячолітньою культи-
рою світи пронесла ця мужня жін-
ка горде ім'я українського вченого
— історика й культурно-громад-
ського діяча. Перша жінка — про-
фесор Київського Університету,
бліскучий лектор і педагог, тала-
новитий дослідник історії Запоріжжя й Полудневої України, якій во-
на присвятила вже 55 років свого життя, взагалі людина високої, рафі-
нованої культури, успадкованої від кількох поколінь її предків, —
Наталя Дмитрівна завжди була чарівною і сердечною людиною й
щирим товарищем і другом тих, хто мав високу честь і щастя, як,
приміром, я, працювати з нею, протягом довгих і важких десятиліть
— і на батьківщині, і на чужині. Український Вільний Університет, який

має честь бачити у своїй професорській Колегії Проф. Полонську-Василенко, радий відзначити також 20-ліття її відданої, невтомної й плідної праці в УВУ, що почалася ще в Празі й без перерви триває й досі в Мюнхені. Цей потрійний ювілей — 80-ліття, 55-ліття й 20-ліття — нездоланого життя, творчої наснаги і правдивого молодечого запалу — це велике свято української громадськості, української науки й нашого університету.

Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 січня ст. ст. 1884 року, у Харкові, в родині, пов'язаній зі старими історичними фаміліями Слобожанщини. Батько її — Дмитро Петрович Меньшов, артилерійський генерал царської, а згодом української армії, відомий військовий історик Києва, де був одним з фундаторів Військово-Історичного Товариства й членом Історичного Товариства Нестора-Літописця. Ще дитиною переїздить Наталя Дмитрівна до Києва, де вчиться у Фундуклеївській гімназії й на Історично-Філологічному Факультеті Вищих Жіночих Курсів, а р. 1913 закінчує, з дипломом I ступня, Університет Св. Володимира.

Почавши з 1910 року, Наталя Дмитрівна викладає історію в київських гімназіях (до 1924 року) і скоро стає одним з найкращих педагогів м. Києва. Але основна її діяльність була пов'язана з високою школою. З 1912 року вона була асистентом при катедрі російської історії та методики історії на Вищих Жіночих Курсах, а р. 1915 склала магістерський іспит з російської історії в Університеті Св. Володимира, де р. 1916 була обрана приват-доцентом, з дорученням читати обов'язковий курс археології та завідувати університетським археологічним музеєм. Водночас Наталя Дмитрівна була професором інших київських високих шкіл: Вищих Жіночих Курсів А. Жекуліної, Інституту Географії й, головне, Археологічного Інституту (1918-1924), якого вона була одним з фундаторів і довголітнім ученим секретарем. Ім'я Проф. Полонської було вже остатічки відоме в академічних колах кол. Росії, що її обрано було (1920) на катедру археології Пермського Університету, а згодом (1922) на катедру історії мистецтва Азербайджанського університету. Але Наталя Дмитрівна воліла залишитись на Україні. В 1927-31 рр. вона була професором Київського Художнього Інституту, а з р. 1940 професором Київського Державного Університету. Ще ширше розгорнулася академічна діяльність Проф. Полонської-Василенко на еміграції. З 1944 р. вона стає професором Українського Вільного Університету в Празі, а з 1946 року професором Богословської Академії в Мюнхені.

Хоч як важлива була академічна діяльність Наталя Дмитрівни, якій вона присвятила не лише свій педагогічний хист і лекторський талант та свою величезну ерудицію, але й цілу душу свою й своє серце, а все ж головне місце Проф. Полонської-Василенко — в

історії української науки, зокрема в українській історіографії. Її наукова діяльність пов'язана була насамперед з Українською Академією Наук, де вона працювала при катедрі акад. Д. І. Багалія, спочатку як науковий співробітник зі спеціальним дорученням (з 1924 р.), потім як старший науковий співробітник і вчений секретар Комісії Соціально-Економічної Історії України (до 1933 р.) й нарешті як старший науковий співробітник Інституту Історії України (до 1943 р.), водночас беручи активну участь і в інших наукових установах ВУАН. Друга важлива ділянка наукової праці Наталі Дмитрівни — історично-архівна — зробила її науковим співробітником Київського Центрального Архіву Давніх Актів (1925-1927), а згодом, у 1942-1943 роках, директором цього архіву. Наталія Дмитрівна була дійсним членом багатьох наукових товариств, зокрема Історичного Товариства Нестора-Літописця (з 1912 р.), Таврійської Вченій Архівної Комісії (з 1916 р.), а на еміграції — Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі (з 1943 р.), Церковно-Археографічної Комісії у Львові (1944) і Мюнхені (з 1946 р.) тощо.

Вінцем наукової діяльності Проф. Полонської-Василенко було надання їй вченого ступня доктора історичних наук, за одноголосною ухвалою Вченої Ради Інституту Історії Академії Наук ССР, після прилюдної оборони дисертації в Москві, в листопаді 1940 року, та обрання її на дійсного члена Наукового Товариства ім. Шевченка (1947), Української Вільної Академії Наук (1948) й Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres у Парижі (1952).

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко має власне — й почесне — місце в українській історіографії. Вона — гідний репрезентант Київської історичної школи, яку створив Володимир Антонович. Її вчителем був один з визначніших учнів Антоновича — професор М. В. Довнар-Запольський, відомий історик Великого Князівства Литовського, Білорусі, України й Росії, дослідник соціально-економічної й культурно-політичної історії. Школа Антоновича вплинула й на сферу наукових інтересів Наталі Дмитрівни, і на методологію її наукових досліджень. Глибокий інтерес до археології й історії велиокняжої доби та її столичного града Києва, особлива увага до проблем соціально-економічної й культурно-політичної історії, замілування в пам'ятках культури минулих століть — це та ідейна спадщина, яку дістала Наталія Дмитрівна від своїх наукових попередників, від школи Антоновича й зокрема від проф. Довнар-Запольського.

Перші наукові досліди Наталі Дмитрівни були присвячені питанням соціально-економічної історії. В 1909 році — це початок її самостійної наукової діяльності — вона досліджує «вотчинні» архіви, зокрема архів кн. Куракіних і Чічеріних, який тоді тимчасово знаходився в Києві. Тоді ж розпочалася праця Наталі Дмитрівни в царині

української археології. Вона працює, під керівництвом відомого українського археолога В. В. Хвойки, в Київському Історичному Музей й на розкопах у княжому Білгороді коло Києва. Археологічні студії Наталія Дмитрівна продовжує в Москві, у славнозвісного російського археолога В. О. Городцова, який вважав її за одного з найкращих своїх учнів. Вона виступає з доповідями на археологічних з'їздах, зокрема на XV з'їзді в Новгороді. А в 1913-1914 р. р. виходить у світ її знаменитий «Культурно-Історический Атлас по русской истории», у 3-х томах, який великою мірою був присвячений історії України, за що й не був рекомендований російським Міністерством Освіти до шкільного вживання. Інтерес до археології залишився у Наталії Дмитрівні на ціле життя, і не дивно, що восени 1941 р. вона погодилася взяти на себе обов'язки директора Інституту Археології Української Академії Наук у Києві.

Та шукаючи і досліджуючи археологічні пам'ятки, Наталія Дмитрівна залишалась насамперед істориком. За речами далекого минулого вона завжди бачила людей, які їх створили; ті господарчі й соціальні відносини, що визначали і позначали історичні події; державно-політичні умовини, які формували чи руйнували громадські і людські витвори. Саме з археологією була пов'язана інша важлива ділянка наукових інтересів проф. Полонської-Василенко — історія великої України-Руси. Почавши з 1910 року, вона опублікувала чимало розвідок з історії Київської Держави й Києва, і серед них такі студії, як «К вопросу о христианстве на Руси до Владимира» (1917), «Київ часів Володимира та Ярослава» (1944), «Київська Держава і Захід» (1954), «Початок держави Руси-України» (1962) та інші. У 1930-х роках вона вивчає, на підставі архівних та мистецьких матеріалів, історію славнозвісної Києво-Межигірської фаянсової фабрики, так важливої в історії української економіки та культури. Можна дуже жалувати, що дві монографії Наталії Дмитрівні про історію цієї фабрики та її робітництва залишилися неопублікованими. Не випадково також, що довгі десятиліття праці присвятила вона студіям над історією Південної України й Запоріжжя, які увічнили ім'я Наталії Полонської-Василенко в українській історіографії.

50 років тому Наталія Дмитрівна обрала для своєї магістерської дисертації тему, яка мала офіційну назву «Потьомкін і його адміністративна діяльність у Новоросії» (лише така формула була можлива за царата). Але не лише сама постать Потьомкіна (безперечно, одного з найвидатніших державних діячів Російської імперії XVIII століття) цікавила українського дослідника. Свою увагу Наталія Дмитрівна відразу звернула на широкі проблеми колонізації, соціально-економічного та адміністративно-політичного розвитку Південної України, нової української території, яка створилася не лише на ґрунті держа-

ви Війська Запорозького Низового, а великою мірою і завдяки військово-політичній та культурно-господарчій діяльності Української Січової республіки. Рік за роком, архів за архівом і на Україні, і в центрах імперії — Москві і Петербурзі, і в Криму, документ за документом, сотні й тисячі дорогоцінних документів знаходить, визирає, систематизує й вивчає молода дослідниця, перед творчим зором якої поволі встає грандізна картина становлення Нової України, і в ній два особливо яскраві явища:

1.) Тривала й завзята боротьба Запорозької Січи, що переживала тоді складний процес перетворення на державу і суспільство модерного типу, проти російського імперіалізму та

2.) пов'язаний з тим зрист Південної України, як відродження колишньої частини великої княжої України-Русі.

Саме цими двома тематичними шляхами — боротьба Запоріжжя за своє існування та колонізація й загосподарення Південної України у другій половині XVIII століття — і пішла дальша наукова діяльність проф. Полонської-Василенко — діяльність, яка створила їй вже в 1920-х роках ім'я одного з найкращих знавців історії Полудневої України й дала підставу покійному Д. І. Багалієві, який і сам чимало працював у цій царині, сказати колись, що Наталя Дмитрівна — це правдива «Запорозька мати». Годі перелічити тут численні публікації її, присвячені цій тематиці. Назовемо лише найголовніші. Це низка документальних розвідок, опублікованих здебільшого у виданнях ВУАН 1920-х і початку 1930-х років, а також пізніше, вже на еміграції, зокрема: «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926), «Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей» (1927), «Історики Запоріжжя XVIII століття» (1927), «Південна Україна р. 1787» (1929), «Майно запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії Запоріжжя» (1931), «Из истории Южной Украины в XVIII веке» (1942), «До історії повстання на Запоріжжі в 1768 р.» (1952). «До історії першої Новоросійської губернії» (1956) тощо, а головне велика двотомова монографія, справжній opus magnum проф. Полонської-Василенко, закінчена ще перед війною, — «Заселення Південної України в XVIII ст.», з якої опублікований був щойно на еміграції I том (1734-1775 р. р.) англійською (1955) і українською (1960; циклостилеве видання УВУ) мовами, а доля II тому та трьох томів архівних матеріалів до цієї монографії, рукописи яких залишилися на Україні, й досі невідома.

Але Наталя Дмитрівна не лише історик Запоріжжя й Полудневої України. Вона ніколи не втрачала з поля свого наукового зору цілої України й усього українського історичного процесу. І як учений дослідник, і як професор-історик, Наталя Дмитрівна велику увагу присвячує й іншим теренам України і періодам української історії — зокрема Княжій та Гетьманській Україні (згадати хоч би цінну розвідку

«Палій та Мазепа» з 1949 р.), а також іншим проблемам історії України, та історії української Церкви, історії української культури тощо. Йі властива особлива сила історичної синтези, в дусі української державницької історіографії. Наслідком цієї синтези є її великий курс історії України, який тепер готується до друку. Це близькуче завершення понад півстолітньої наукової діяльності талановитого історика, і це буде гарний ювілейний дарунок Шановного Автора українській науці й українській громаді.

Як кожний правдивий історик, історик з Божої ласки, Наталя Дмитрівна має свою інтимну сферу творчості, де глибина наукової думки й історичного чуття органічно сполучена з любов'ю до того, що колись жило і творило, страждало і раділо. Це її численні мемуарні нариси, почавши з яскравих споминів і біографічних характеристик її сучасників, близьких і далеких, і кінчаючи власними, на жаль, ще не опублікованими спогадами, де дорогоцінний документ епохи вправлений у рамку близького літературного твору. І хоч її двотомова історія ВУАН (1955–1958), цей покищо єдиний правдивий нарис історії Української Академії Наук у Києві, далеко виходить за межі історично-мемуарної літератури, але ми легко побачимо в ньому обличчя самого автора, відчуємо біль, жаль і гнів його над трагічною долею української науки й української культури.

Великий і щедрий вклад зробила проф. Полонська-Василенко в науку історії України, в процес розвитку української національної культури, в українське академічне та громадське життя. Але життя далеко не було таке ласкаве до неї, і доля нашого історика була надто сурова й важка. Десятки її «духовних дітей» — її цінних наукових творів не були опубліковані, навіть рукописи багатьох з них загинули там, в умовах українського лихоліття, а інші роками і десятиліттями поневіряються тут, серед нашої безпорадності і байдужості. Цього не сміємо ніколи забувати.

Вступаючи в 9-е десятиліття свого справді геройчного життя, Наталя Дмитрівна зберегла весь запал діяльності, всю силу творчості, всю ясність думки. Вона й досі стоїть на передових позиціях української історичної науки й академічної діяльності. Стоїть мужньо, як вояк на стійці, і ставить чоло важким життевим втратам, фізичним недугам, матеріальним злидням і всякій злобі наших буднів.

Схилімо ж низько чоло перед цим жертвенним життям і цією великою працею й побажаймо Вельмишановній і Дорогій Наталі Дмитрівні подолати і напасті, і злидні, і недуги, і літа.

Наталя Полонська-Василенко

ПІВДЕННА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

ПЕРЕДМОВА

Стаття, що друкується нижче, є автореферат моєї великої праці — І-ої частини II-го тому «Історії заселення Південної України в II-й половині XVIII ст.». Доля цієї праці мені невідома. Року 1941 її вивезено з Києва разом з іншими рукописами Інституту Історії України Академії Наук УРСР. Разом із нею вивезено теж і три томи «Джерел до історії заселення Південної України в XVIII ст.», два томи докладної бібліографії історії Південної України XVIII ст. та велику кількість тек із копіями архівних матеріалів (біля 100 тек). Матеріали ці були здобуті мною під час архівних розшуків, що я їх провадила з 1914-го року в архівах Києва, Одеси, Дніпропетровського, Симферополя, Харкова і Москви. Чимало самих джерел загинуло під час революції (наприклад, була пожежа в Архіві Міністерства Державного майна в Симферополі). Праця мала охопити історію заселення Південної України від середини XVIII ст. (чужинецьких колоній — Нової Сербії та Слов'яносербії) до кінця XVIII ст., себто до перетворення Південної України на звичайну губернію Російської імперії. Двічі надрукований I-ий том: „The settlement of the Southern Ukraine (1750-1775). The Annals of the Ukrainian Academy, vol. IV-V, New York 1955, та «Заселення Південної України» — (УВУ, Мюнхен, 1960) — мав служити так би мовити вступом до основного, II-го тому. II-ий том поділявся на дві частини: 1-а — розподіл землі, колонізація, будування міст, а 2-га — промисловість та торгівля Південної України.

Я не маю тут нічого з II-го тому, крім кількох статей, на які покликуюся далі в примітках і які були фрагментами II-го тому: вони й допомогли мені написати цей автореферат.

Довгий час я була переконана, що праця 25-ти років моого життя загинула, але, останніми часами, коли серед советських істориків спостерігається пробудження інтересу до Південної України, у тво-

рах декого з них я помічаю ознаки знайомства їх з моїми працями (імени мої, із зрозумілих причин, не згадується), а також із моїми матеріалами. Не маючи жодної надії на те, що ці матеріали можуть опинитися в моїх руках, я мушу висловити щиру радість, що праця моя не пропала і що матеріали мої будуть використані для української історіографії.

*

Кучук-Кайнарджійський мир між Російською імперією та Туреччиною було складено літом 1774 року. Територіальні придбання Росії не були великі: трикутник між Дніпром та Богом на заході та другий трикутник між устям Дону та річкою Єя на сході. Проте ці придбання мали величезне значення для України. На підставі Кучук-Кайнарджійського договору, ворожий осередок, з яким вела боротьбу Україна, — Татарське ханство, оголошено незалежним від Туреччини. Таким чином припинилася загроза з півдня.

Наслідком Кучук-Кайнарджійського миру було те, що Запоріжжя втратило своє значення захисту від татарських нападів. У війні 1769-1774 рр. запорожці виявили багато сміливості, відваги і дістали від Російського уряду нагороди. Обіцяно було їм ще більше нагород по закінченні війни. Несподівано для запорожців, 4 червня 1775 року, на Зелені Свята, Запорозька Січ була оточена російськими військами: вони розташувалися по всьому Запоріжжі. Запорожці без спротиву здалися. Старшину було заарештовано й заслано: кошового Калнишевського — на Соловки, суддю Головатого та писаря Глобу — до сибірських монастирів. Арештовано теж і декого з інших старшин.¹ Саму Січ знищено, а архів та цінності з церкви — вивезено.² Майно старшини та заможних козаків конфісковано.³

Значна частина запорозької «сіроми» (козаків, що не мали господарства, ні будь-якої власності) близчими днями подалися на Тилигул, на риболовство і не повернулися, а перейшли до Туреччини. Тяжко сказати, скільки втекло запорожців. Значно більша частина запорожців залишилася на своїх землях. Рядові козаки були записані до скарбових поселян; запорозька старшина ввійшла до складу місцевих дідичів.⁴

¹ Н. Полонська-Василенко. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», кн. XII, 1927 року.

Її ж: Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. Калнишевський. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1954, ч. 2-3.

² Її ж: Зруйнування Запорізької Січі. Там же, 1955, ч. 7-8.

³ Її ж: Майно запорозької старшини як джерело соціально-економічної історії Запоріжжя. «Праці Комісії соц.-економ. історії України», т. I., Київ 1932.

⁴ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна 1787 р. «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», Київ 1930, кн. XXIV, стор. 304.

Запорозькі «вольності» були поділені між Новоросійською губернією та новою, Озівською, разом з новими придбаннями за Кучук-Кайнарджийським миром; була утворена адміністративна територія, що простягалася від Бога до Еї, і площа її була значно більша ніж колишня Гетьманщина: в ній було біля 15 мільйонів десятин. Територія Південної України — Новоросійської та Озівської губерній — перевищувала кожну з сьогоднішніх територій Єспанії, Франції або Італії.

На чолі цієї колосальної території стояв від 1774 року воєнний командир, пізніше генерал-губернатор, а з 1784 року — царський намісник Г. О. Потьомкин, згодом — найсвітліший князь Потьомкин-Таврійський. Це був один із яскравих представників другої половини XVIII ст. Походив він з родини незаможних дідичів Смоленщини, де населення було білоруське (кривичі-радимичі). Від початків своєї історії Смоленщина була тісно зв'язана з Україною. Це відбивалося на її культурі, літературі. Тільки Андрушівський договір року 1667 передав Смоленщину Москві, але й після того зв'язки її з Києвом не припинялися. Смоленська шляхта завжди була «під підозрою» в Москві і гетьманам наказувалося стежити, щоб не було шлюбів між українською старшиною та смоленською шляхтою. Потьомкин учився в Московському університеті і там привернув до себе увагу професорів своїми здібностями. Але університету він не скінчив і вступив до гвардії. Він брав участь зі своїм полком у палацовому перевороті, який дав Катерині II-ї російський трон і з того часу став відомий цариці. Після того він служив у Синоді, був секретарем Комісії для складання нових законів. Він був тоді добре освічений, мав ерудицію, користувався репутацією непересічного щодо освіти чоловіка. На початку 1770-их років він став генерал-адъютантом Катерини II-ої: цей титул мали її фаворити. «Фавор» тривав три роки, але Потьомкин зберіг на все життя пошану Катерини та її повне довір'я. Це забезпечило йому виняткове становище в державі. У 1774 році він був призначений на посаду Головного Командира Новоросійської губернії; під його владу перейшли Озівська губернія та Запоріжжя. Року 1784 було приєднано Кримське ханство і теж передано під управу Потьомкина. Під його управління перейшло Військо Донське. З 1774 року, до смерти, Потьомкин залишався єдиним, безконтрольним, необмеженим правителем території від Бога до Волги. Ігнорувати Потьомкина, розглядаючи історію Південної України, не можна, бо все життя, добре та зло, залежало тільки від його волі, і ніхто — ні сама цариця, ні органи центральної адміністрації (Сенат та Колегії) не втручався в те, що робилося в його «державі». В той же час безперечним був його вплив і в зовнішній політиці Росії.

Тільки з 30-их років XIX ст. в російській історіографії почали звертати увагу на діяльність Потьомкина в Південній Україні, або в «Ново-

росії», як у XIX ст. стали її називати. Цьому сприяла поява праць А. Скальковського⁵ та А. Ішимової,⁶ а головно — документи публіковані в «Записках Одесского Общества»⁷ та в інших виданнях.⁸

Ці документи — «ордера» (накази), підписані Потьомкином, а часто й власноручно ним написані — торкалися всіх питань управління та заселення Південної України. Поява їх викликалася тим, що Потьомкин часто бував у Петербурзі, а в адміністрованому ним краї перебував то в Кременчуці, то в Херсоні, Катеринославі, Миколаєві тощо. Він не мав постійної резиденції і все переїздив з місця на місце. Багато ордерів було написано під час Турецької війни з 1787 року до смерті Потьомкина в р. 1791.

Потьомкин не мав біля себе ради, а мав тільки технічну канцелярію та секретаря, яким багато років був В. П. Попов. На чолі губерній стояли губернатори, на чолі провінцій — віце-губернатори, повітів — земські «исправники». Це був той апарат, за допомогою якого правив Потьомкин. Головними помічниками його були: Т. Тутолмін, І. М. Синельников, В. В. Каховський, М. Л. Фалеев. Остання особа дуже цікава: гжатський купець, М. Л. Фалеев, приїхав до Південної України і захопився її будівництвом. Він став одним із близьких помічників Потьомкина. Фалеев був ініціатором розчистки Дніпрових порогів і проведення там каналу. М. Л. Фалеев дістав офіцерську рангу прем'єр-майора і шляхетство.

Всі ці помічники, з яких названо тут тільки небагатьох, мали спільну рису: вони належали до середнього шару суспільства, були старшинами російської армії чи запорозького війська і мали середні ранги. Було серед них чимало «різночинців» — людей нешляхетського походження, які вийшли з купецтва або духовенства. Представників вищого шару суспільства, старшин вищих рангів та аристократії тут не було. Це дуже характерне: син незаможного смоленського дідича був чужим при «дворі» Катерини II-ої серед високої аристократії; не брала ця аристократія участі в будуванні Південної України, з ненавистю дивилася на Потьомкина й різко засуджувала його за те, що він надавав шляхетство «демократам». Цю ненависть до Потьомкина, як

⁵ А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса, I-II, 1836-1838; Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I-II. Одесса, 1850-1853.

⁶ А. О. Ішимова. Князь Потемкин-Таврический. «Современник», 1838, т. X.

⁷ «Записки Одесского Общества истории и древностей», Одесса, тт. III-XX.

⁸ «Бумаги кн. Г. Потемкина-Таврического», СПБ., 1893. «Сборник военно-исторических материалов», т. VI.

«Летопись Екатериносл. уч. архив. ком.», вып. I-X.

«Сборник Императорского Исторического Общества», тт. 140-141, СПБ., та інші.

до «парвеню», як до «фаворита» Катерини ІІ-ої, перенесено на нього і як на адміністратора Південної України, і вона відбилася й на історичній літературі, пам'яттю чого залишилася безглузда легенда про «Потьомкинські села», яка, «разсудку вопреки», існує до наших часів. Середній інтелігент не знає і не хоче знати про казковий розвиток Південної України кінця XVIII ст., але знає про «Потьомкинські села», які нібіто будував, чи то малював Потьомкин, щоб дурити Катерину ІІ-гу під час її подорожі по Південній Україні, і читач — безкритично приймає злісний наклеп ворогів.

Після деяких змін, територія Південної України була поділена на дві губернії: на правому боці Дніпра була Новоросійська, на лівому — Озівська губернія. Запорозькі «вольності» поділено поміж ними. Осередком Новоросійської губернії був Кременчук; там були й загальні губернські установи; осередком Озівської — фортеця Білевська, згодом Константиноград. Обидві губернії поділялися на провінції: в Новоросійській були Єлисаветградська та Херсонська, а в Озівській — Слов'янська, Бахмутська та Озівська. Провінції поділялися на повіти. Року 1784 ці губернії були об'єднані в Катеринославське намісництво — з 15-ти повітами і центром у Катеринославі, над Дніпром. Року 1791, за Яським трактатом, до Російської імперії було приєднано смугу землі між Богом та Дністром; її приділено до Катеринославського намісництва.⁹

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У час формування Новоросійської та Озівської губерній населення було там дуже мало. Звичайно, дуже тяжко, навіть приблизно, встановити, скільки людей мешкало на Запорізьких вольностях. Ми маємо розбіжні цифри. Генерал Текелі, року 1776, склав реєстр людності, що мешкала в Запорізьких вольностях. Згідно з тим реєстром було 59.637 д. об. ст.¹⁰ А. Скальковський рахував 100.000 д. об. ст., припускаючи, що до реєстру Текелі не внесено селян.¹¹ В Новоросійській губернії в 1774 році, себто до приєднання Запоріжжя, було за відомостями А. Скальковського, 155.097 д. об. ст.¹² Сам Потьомкин, у рапорті Катерині ІІ-ї про наслідки заселення країни, показав, що в 1774 році

⁹ Н. Полонська. Заселення Південної України, ч. II. «Український Морський Інститут», Женева, 1947, стор. 36-38.

¹⁰ А. Богумил. Из истории управления Новороссиею. «Летопись Екатериносл. Уч. Ком.», в. II, стор. 117-134.

¹¹ А. Скальковский. Хронологич. обозр. Новорос. края. Одеса, ч. I, стор. 120.

¹² А. Скальковский. Там же, стор. 95-96.

застав 150.000 мешканців.¹³ Таким чином, в цілому можна вважати, що в 1775 році, після приєднання Запоріжжя, в Південній Україні було біля 250.000 мешканців об. ст., які заселявали площу понад 13.000.000 (13.914.270) десятин.¹⁴

Потьомкин хотів поставити раціонально роздачу земель. Він вирядив багато геодезистів, межовщиків, землемірів, які мали завданням дослідити природні властивості країни (грунт, багнища, річки) і складати мапи різних характерів: фізичні, геометричні, генеральні, повітові тощо. Із геодезистів найкращі були — майор Арапов та Ісленев. Мапи, складені в 1778-их роках, залишилися найкращими.¹⁵

Територія на повітових мапах була поділена на «дачі» — дільниці, що всі були понумеровані. З того часу, як були виготовлені ці мапи, Потьомкин сам роздавав земельні дільниці, зазначаючи номер дільниці.¹⁶

В основу роздачі землі Потьомкин поклав «План о заселении Новороссийской губернии» 1764 року. Цей План був єдиним діючим правом за весь час існування Катеринославського намісництва та був поширеній на всю територію його (спочатку він був призначений тільки для Єлисаветградської провінції). Вся територія, за Планом, поділялася на дільниці по 26 або 30 десятин, залежно від якості землі. Головна ознака цього Плану в тому, що дільниця залишається завжди неподільною. Це, за думкою авторів, забезпечувало назавжди відбування військової служби та оплату податків: власник дільниці забезпечений був від зубожіння, чого не було б, якщо вона ділилася б між братами. Дільниця в цілості переходила до одного спадкоємця. Вся територія поділялася на дві частини: одну призначалося поміщикам, другу — скарбовим селянам; в одних дільницях господарі несли військову службу, в інших платили податки з землі, по закінченні пільгових років. «Всякого звання люди» мали право одержати землю — не більше 1440 десятин — і заселити її так, щоб на кожну дільницю припадав один селянський двір. Ті, що не залюднятимуть землі за 3 роки, втрачають її. Ті, що засадять ліс, заснують завод, знайдуть копалини

¹³ «Записки Одес. Об-ва», т. VIII, стор. 113.

¹⁴ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна р. 1787. «Записки Істор. філ. Від. УВАН», кн. XXIV, 1930 р., стор. 305.

¹⁵ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна 1787 р., стор. 313.

¹⁶ Н. Полонська. Заселення Південної України. «Укр. Морськ. Ін-т.» стор. 36. (Мапу Новоросійської губернії надрукував Д. Єварницький: Вольності Запорожья, СПБ. 1890. Мапу Озівської губернії — В. Кордт: Матеріали до української картографії. Київ 1927).

¹⁷ Зразок такої мапи — Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна..., стор. 305.

тощо, дістають землю у власність. Стисло такими були умови «Пляну» 1764 року.¹⁷

Потьомкин цілком використав «Плян» 1764 року, але до нього були внесені істотні зміни: дільниця збільшена з 26 або 30 десятин до 60. Для поміщика введено норму не 1440 десятин, а мінімально 1500 і максимально 12.000. Бували випадки, коли давали й більше. Термін заселення збільшено до 10-ти років, з обов'язком оселити селянський двір на дільниці в 60 десятин. Той, що не спромігся заселити половини належної кількості поселян, мусів повернути землю скарбові. Власники млинів діставали 120 десятин землі та пільги. Дуже важливою була зміна пункту «Пляну», яким вимагалось, щоб дідич мешкав в межах губернії; тепер це не було обов'язковим; друга зміна полягала в тому, що в 1764 році дозволялося давати землю не дворянам; тепер це заборонялося.¹⁸ Таким чином, всі три новелі зроблені на користь дідичькому землеволодінню.

Збереглося кілька повітових мап, на яких було зазначено роздані землі, але найбільше значення має «Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и 15 уездных, с означением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения и купно 15 уездных, двух приписных и одного портового городов планов». «Сочинен в городе Кременчуге 1787 году».¹⁹ По всіх ознаках, досконалості виконання, красі оксамитової малинового кольору палітурки, з вишитою золотом назвою, можна вважати, що це є той самий атлас, що Потьомкин року 1787 підніс його цариці, під час подорожі її до Криму. Атлас, крім докладних мап, на яких зазначено під номером кожен клаптик землі, має докладні статистичні дані: хто володіє певною дільницею, скільки має землі, придатної та непридатної («удобной» і «неудобной»), скільки поселян, які господарські заклади: садок, ліс, млин, завод тощо. Таким чином, Ат-

---

¹⁷ Докладніше: Н. Полонська-Василенко. До історії першої Новоросійської губернії. «Науковий Збірник УВУ». Мюнхен 1956, т. VI.

¹⁸ Її ж: Заселення Південної України, II. Мюнхен 1960, стор. 25-53.

Н. Полонська. Заселення... «Український Морськ. Інститут», стор. 38-39.

Е. Н. Дружинина. Северное Причорноморье. Москва 1959, стор. 64.

¹⁹ Атлас переховувався в «Древнегранилице» в Москві, був занесений до каталогу «Военно-Ученого Архива Главного Штаба», в V, 1893, ч. 196. Року 1904 Атлас був на виставці XII Археологічного З'їзду в Харкові. Не зважаючи на це, до 1930-го року в історичній літературі не було використано Атласу (крім побіжної згадки у статті В. Дена «Население России по пятой ревизии». [«Уч. Зап. Моск. Університета, Юридич. Факульт.», вип. 21, М., 1902]). Року 1930 Атласові була присвячена розвідка Н. Василенкової-Полонської: «Південна Україна р. 1787». «Записки Істор.-Філ. Від. ВУАН», кн. XXIV. Року 1959 Е. И. Дружинина, в монографії «Северное Причорноморье в 1775-1800 гг.» (Акад. Наук ССР) у значній мірі використала Атлас.

лас 1787 року є першорядним, унікальним джерелом для історії заселення країни. Треба нагадати: 1787 р. почалася війна з Туреччиною, і природно, за час війни — до 1791 року — заселювання краю якщо не припинилося, то пішло іншими темпами. Треба було мати на увазі ще важливий факт: 1796 р. наказом Павла на Південну Україну поширено було кріпацтво, і тоді не тільки припинився приплів населення, а почалася втеча селян до Війська Донського, до Кубані. Таким чином, 1787-й рік можна вважати за кульмінаційний в історії заселення Південної України. Близько підходить до Атласу 1787-го року «Описані Екатеринославського наместничества» року 1793. В ньому не дано мап, але є докладний реєстр дільниць за нумерами Атласу 1787-го року.²⁰

Землі Катеринославського намісництва (а раніше — Новоросійської та Озівської губерній) роздавали по трьох категоріях: дідичам (48,2% всієї території), селянам різних найменувань (26,6%) та містам (2,0%).

а) Поміщицька колонізація

Поміщицьке землеволодіння, відповідно до Пляну 1764 року, поділялося на дві групи: тимчасове (рангове) та повне; рангові землі давали особам відповідно до їх рангів під умовою, що коли хто переходить на іншу посаду, або йде на димісію, то він утрачеє ту землю. У випадку, коли дана особа заселила свою дільницю належною кількістю селян, вона могла просити про передачу їй рангової землі у власність. Якщо особа діставала вищий ранг, тоді їй належала додаткова площа. Діти і вдови не мали права на рангові землі, якщо сини не мали ранги, рівної тій, яку мав батько, або, коли вдова чи доночка одружувалися з кимсь, хто не мав такого ж рангу. Ця система виявилася дуже ненадійною: люди не хотіли відмовлятися від рангових земель, коли втрачали права на них. Багато рангових земель перейшло у власність. Наслідком цього бувало часто так, що для нових урядовців не вистачало вільних рангових земель і що тоді вони мусили їх десь вишукувати.

Землі у власність давали в більших розмірах, ніж було означенено Пляном 1764 року: давали не менше 1500 і не більше 12.000 десятин на особу. Тому, що збільшено було селянську дільницю з 26 та 30 десятин до 60, то це відбивалося на обов'язках поміщиків щодо залюднення своїх земель: вони повинні були оселити на 1500 десятинах тільки 25 селянських дворів. Впроваджено полегшення в термінах заселення:

²⁰ Переходувалось в «Древнехранилище» в Москві. Використано частково: *Н. Василенкова-Полонська. Південно Україна в 1787 р., стор. 312.*
Е. Дружинина. Пор. нотка 18, стор. 12.

збільшено термін до 10-ти років; протягом 5-ти років поміщик повинен був оселити половину належної кількості дворів.²¹

Атлас 1787 року докладними реєстрами розмірів землеволодіння дає підстави для дуже цікавих висновків. Виявляється, що в цілому намісництві переважало дрібне (порівнюючи) землеволодіння: маєтків до 1000 десятин було 57,7%; такі маєтки були переважно в Олексопільському, Олександрійському, Бахмутському, Єлисаветградському та Новомиргородському повітах. Це ті повіти, де раніш були рангові землі, де раніш були поселені полки. Велике ж землеволодіння було мало поширене: лятифундії — понад встановлену міру (понад 12.000 десятин) — зайняли тільки 1,1% на все намісництво. Вони були переважно в Катеринославському, Херсонському та Донецькому повітах, які лежали на території запорозьких вольностей. Взагалі великі маєтки — понад 3.000 десятин — дали лише 10% загальної площі поміщицького землеволодіння, або 3,0% всієї площі ужиткованої землі намісництва.²² Таким чином, іменний список осіб, що дістали землі, спростовує легенду про те, що велике землеволодіння переважало в Південній Україні.

Персональні реєстри дають можливість встановити, з кого складалася поміщицька верства Південної України. На все намісництво було 2.143 дідичів. «Вельмож» — представників вищої аристократії — було на все намісництво 28 осіб, себто 1,3%. Російських військових старшин — 1461 особа, себто 68,2%. В цій групі переважали старшини середніх рангів — від «прaporщика» до «капітана». Вони переважали в повітах, де були поселені полки. Далі йшла група російських цивільних урядовців, серед яких теж переважали люди з середніми рангами. Їх було 286 осіб, себто 13,4%.²³

Окрему групу складають українські старшини і цивільні урядовці. Тут маємо — бунчукових та військових товаришів, полкових осавулів, хорунжих, сотників, суддів, возних, «райців». Вони були переважно в Полтавському, Олексопільському, Кременчуцькому повітах. Всього на все намісництво було українських старшин 224 особи, себто 10,5% всього числа дідичів.²⁴ Треба додати, що досить значною була кількість колишньої запорозької старшини, але вона здебільшого дістала вже російські ранги і її тяжко вирізнати.²⁵

²¹ Н. Полонська. «Заселення...» (Укр. Морськ. Ін-тут), стор. 38.

²² Н. Полонська. Південна Україна 1787 р., стор. 335.

²³ Н. Полонська. Там же, табл. ч. 13, стор. 336-337.

²⁴ Н. Полонська. Праця цит. в нотці 9, стор. 35-36.

²⁵ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізької старшини, як джерело до соц. ек. ист. Запоріжжя. «Праці Ком. соц.-екон. ист. України», т. I., Київ 1932.

Нарешті, треба згадати ще про дуже невеликі групи: 1) священиків — 47 на все намісництво, або 2,1%; тут ідеться тільки про тих, хто дістав землю, переважно по 100 десятин; 2) купців та міщан — ще менша група (35 осіб, себто 1,6%); 3) далі йде неясна своїм складом група осіб, що «не мають рангів» — 39 осіб, або 1,8%. Найцікавіша цифра чужинців: на все намісництво було 23 чужинці, себто 1,0%. Так розвіюється друга легенда — про маси чужинців, які дістали землі. Їх буде більше в іншому розділі — про селянську колонізацію.

Підводячи підсумки поміщицько-шляхетській колонізації, треба сказати: серед неї переважали росіяни — із 2143 поміщиків було тільки 224 українці, себто 10,5%, але з тієї кількості 164 були в українських повітах, штучно приєднаних до Катеринославського намісництва (Полтавському, Олексопільському, Кременчуцькому повітах). Знайомство з прізвищами нових дідичів виявляє цікаву рису: серед них багато імен колишніх сербських і болгарських старшин, а також службовців місцевих канцелярій. На це явище звернув увагу ще академік Д. Багалій, який писав, що «Новоросія стала якимсь золотим дном для всіх майорів, регистраторів, архіварів».²⁶

Проте оце «золоте дно» здавалося таким з точки погляду людини XIX століття, коли кожен клапоть землі можна було зробити таким «дном». В умовах XVIII ст. в Південній Україні великі маєтки давали мало прибутку. Умова — оселити один двір селян на 60-ти десятинах була дуже тяжка, бо селян було замало. На великих просторах хлібородних земель з великими труднощами селили людей. На 12.500 десятинах села Широкого, Катеринославського повіту, яким володів генерал-майор Сінельніков — правитель намісництва, найближчий помічник Потьомкина, було тільки 18 чоловіків та 14 жінок. У генерал-майора Архарова — в Херсонському повіті — на 11.400 десятинах було оселено 26 чоловіків та 11 жінок; у полковника Мерліна — там же — на 17.000 десятинах жили 32 чоловіки та 27 жінок.²⁷ Бувало і ще менше.

Поміщики зверталися до агентів-вербувальників, які закликали селян з Польщі, без обмеження приймали втікачів з України, охоче переманювали селян у сусідів, навіть силою перехоплювали селян, що іхали кудись, словом — вживали всіх засобів, дозволених і недозволених. Кожен селянин, що оселявся на поміщицькій землі, гарантував поміщиківі володіння 60-тою десятинами. А при першому незадоволенні цей селянин міг перейти кудів і знав, що там його охоче приймуть. Наслідком таких умов було багато випадків, коли землі залишалися незалюдненими і поверталися до скарбу. Ліпше було з малень-

²⁶ Д. Багалій. Заселення Південної України, Харків, 1900, стор. 72.

²⁷ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна..., стор. 354.

кими маєтками, де не треба було великої маси селян. Не задоволяючись вільними втікачами, поміщики купували «на вивід» кріпаків без землі; так — до Південної України переходили росіяни, головно з центральних губерній.²⁸ Але це не забезпечувало поміщиків робочою силою; дуже часто приведені з Росії кріпаки теж втікали й оселялися на землях іншого дідича. З другого боку нерідко бували випадки, коли дідичі намагалися закріпати вільних селян.²⁹

Ролю кріпаків та вільних поміщицьких «півладних» показують цифри року 1787: поміщицьких «підданих» було в намісництві 150.068 чоловіків; кріпаків —тільки 5.653 чоловіки.³⁰

б) Сільська колонізація

Основну масу населення намісництва давали вільні селяни. Вони були різних категорій: скарбові, державні, військові, економічні.³¹ До них можна долучити невелику групу відставних солдатів та «однодворців» (так називали в Росії групу людей особисто вільних, які були зобов'язані військовою службою; вони були нижчою групою шляхетства і мали право володіти кріпаками; здебільшого однодворці охороняли фортеці, кордони тощо; в Південній Україні їх оселили по Українській лінії біля фортець). В цілому селян було 200.323 д. чол. ст. Серед них було небагато росіян: «однодворці», відставні солдати — 23.158 д. Крім того бували переселення економічних та скарбових селян із різних губерній Росії, але безперечною є перевага українського селянства.

Це була та частина населення намісництва, на яку покладалося найбільше надій в справі залюднення країни. Оці казені та скарбові поселення, разом із підданими поміщиків, виключаючи росіян, складали біля 300.000 українського населення країни.

Запоріжжя завжди мало славу, що воно не видає кріпаків. Один із перших ордерів Потьомкина був таємний наказ 1776 року: «втікачів не повернати».³² Цей наказ зберегав свою силу до смерті Потьомкина, і в ньому була головна причина швидкого заселення Південної України.

²⁸ Ф. Щербина. Беглыe и крепостные в Черномории. «Киев. Стар.», 1883, кн. 6., стор. 233-248.

²⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 168-170.

³⁰ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 356, 357, 359.

³¹ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 356, 352.

Е. Дружинина. Там же, стор. 158.

³² Н. Полонська. Праця, цит. в нотці 9, стор. 41.

Втікачі йшли з різних частин України: з Гетьманщини та Слобожанщини, де процес закріпачення швидко розгортається і де танули лави вільних посполитих: в 1735 році тільки 35% посполитих залишилися вільними. Тікали й козаки, яких примушували тяжко працювати на каналах, при будуванні фортець тощо. На початку XVIII ст. було біля 100.000 зареєстрованого рядового козацтва; в 1735 році залишилося біля 20.000.³³ Значна частина козаків та посполитих тікала на Запоріжжя, і Потьомкін закріпив за втікачами «право азилю» в Південній Україні. Дійсно, люди сунули безперервною лявіною, поодинці, родинами, з худобою, майном; бувало чимало випадків, коли ціле село здіймалося і йшло на Південну Україну.

Архіви Катеринослава, Києва, Одеси зберігають сотні скарг поміщиків, які іноді висилали довірених людей до Потьомкина та губернаторів і вимагали повороту «їхніх» кріпаків; часто підкріпляли вони своєї домагання вказівками — де і хто з утікачів мешкає; часто бувало, що втікачі зміняли імена, навіть родинний стан: мінялися жінками, приймали чужих людей за синів, мали різні прізвища з рідними дітьми, щоб «замести сліди». Але охороняв їх таємний наказ Потьомкина, який твердо виконували губернатори. Цікаве мотивування заборони повергти втікачів: року 1787, мабуть, з приводу збільшення скарг та прохань про повернення селян, Потьомкін в листі до Катерини II-ої писав: «противно було б пользе государевої запретить принятие здесь беглецов. Тогда Польща всеми бы ими воспользовалась».³⁴

Ще цікавий такий випадок: Проф. В. В. Дубровський надруковував дуже цікаві скарги чернігівських дідичів, подані їх губерніяльному маршалкові, на переховування їхніх утеклих кріпаків, здається, в Херсонському повіті.³⁵ У збірці документів «Одеського Товариства історії» збереглася відповідь на ці домагання. Потьомкін подавав уже інший аргумент: «Чому, — питав він, — втекли ці люди? Тут вони стали корисними для суспільства та держави робітниками і нічого злого не роблять. Вина власників, які своєю жорстокістю примушують людей тікати, кидати свої хати, рідних».³⁶ Цей елемент гуманності відрізнив Потьомкина від кілької аристократії і, можливо, був причиною того, що Потьомкін був такий чужий в цих колах і всіма тут ненавидимий. Важливе те, що в часи зміщення кріпацтва високий адміністратор висловлював такі думки.

³³ І. Холмський. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 283, 284.

³⁴ Е. Дружиніна. Там же, стор. 156.

³⁵ Чернігів та Північне Лівобережжя, К., 1926.

³⁶ Н. Полонська-Василенко. Втікачі на Південній Україні. Полуднева Україна. «Збірник за ред. М. Грушевського». (Знищений).

Потьомкин вживав усіх заходів для притягнення до Південної України селян із Польщі. Ціла армія «закликувачів»-вербувальників їздила до Польщі й закликала селян; за це, як колишні осадчі, діставали вербувальники офіцерські ранги, шляхество та землі. Недалеко від польського кордону, проти польського села Нерубай, навіть засновано слободу «для вербування поселян». Не зважаючи на перешкоди з боку польського уряду, українці масами переходили до Південної України й оселялися в скарбових селах, або на поміщицьких землях.³⁷

Таким чином більша частина селян скарбових та поміщицьких підданих були українці. Не можна забувати, що до них влилося багато запорозьких козаків та посполитих; вони стали переважно скарбовими селянами, а менша частина їх опинилася на поміщицьких землях.

Крім українців у Південній Україні було чимало чужинців. Перше місце, звичайно, належить росіянам; це були, як зазначалося, «однодворці» зо своїми поселеннями — разом 23.158 д.; відставні солдати — 1.796 д.; економічні — приблизно 25.400 д. Року 1779 російський уряд наказав виселити з Криму християн; виселено було вірменів, для яких збудовано місто Нахічеван на Дону; року 1787 вірменів було 4.058 д. чол. ст. Це були переважно ремісники та купці. Поселення вірменів-католиків на р. Солоній було дуже невдале. Того ж року виселено греків і оселено їх в Маріуполі, при усті Калміюса. Крім того була досить значна грецька колонія в Єлисаветграді. В 1787 році греків було 5.870.³⁸ У степах Маріупольського повіту жили у своїх таборах кімлики (калмики), яких року 1787 було 459 душ. Була група грузинів: у 1787 році було їх 295. В 1782 році приїхала група шведів із Естляндії; оселено їх на березі Дніпра в Кизикермені, що був переіменований в 1784 році на Берислав. Вони були незадоволені умовами життя і група зменшувалася: з 880, як було на початку, в 1787 році залишилося 423 чол. ст.³⁹ Всього чужинців у 1787 році було, разом із кімликами, 11.103 д. чол. ст., себто 2,0% загальної людності. У відомості 1784 року зазначено більше чужинців: 726 циганів, 130 корсиканців, 125 євреїв, 81 албанець, 27 поляків. Всі вони зникли через три роки, може приєдналися до інших колоністів.⁴⁰

Більше значення мала німецька колонізація: в 1785 році російський уряд видав маніфест, в якому пропонував чужинцям переселятися до Росії: їм обіцяно великі пільги, допомогу, землю. На цю пропозицію в 1785 році прибуло 755 чоловіків німців з Гданську (Данцигу);

³⁷ Е. Дружинина. Там же, стор. 157.

³⁸ Н. Полонська. Заселення Півд. України. (Укр. Морськ. Ін-тут), стор. 43.

Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

³⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 68, 155, 159.

⁴⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 159.

оселено їх в Катеринославському намісництві та Таврійській області; це були переважно селяни. Року 1787 прибула друга партія німців — менонітів (анабаптистів). Німці так само діставали по 65 десятин землі на родину, інвентар та допомогу.⁴¹

Із цих коротких відомостей видно, що чужинців було небагато. У 1784 році зазначено було 11.826 д. чолов. ст., а в 1788 тільки 11.613, і вони творили тільки 2% загальної кількості населення. З того видно, що твердження про велике місце чужинців у заселенні Південної України — така ж легенда, як і оповідання про роздачу «аристократам», «російським вельможам» запорозьких земель. Як ми бачили — переважали українці.

Дуже важливим явищем в історії Південної України був документ — «Порядок», що його введено в скарбових селах в 1787 році: «Встановлення порядку в скарбових селах Катеринославського намісництва», що підлягали директорові «домоводства». Це була система виборного правління. У містах, містечках та селах вибирали старшину, старостів, «виборних» та збирачів податків. Перша мета була — стежити за сільським господарством, відзначати тих, хто добре працює і карати ледарів. Вищою карою була здача в рекрути. Повноваження цього виборного правління були великі: воно повинно було стежити за мораллю, за працею, вживати заходи проти пожеж, перешкоджати втечам тощо. Цей «порядок» дуже цікавий, це перша спроба ввести самоурядування в сільські поселення, і дуже цікаво, що найперше введено було такий порядок в Катеринославському намісництві. В 1790 році «порядок» стали вводити в інших губерніях.⁴²

в) Міста та міська колонізація

В історії заселення Південної України окреме місце належить містам. До 1774 року міст було дуже мало, і з заснуванням II-ої Новоросійської та Озівської губерній почалося швидке будування міст. Спочатку міста були пов'язані переважно з фортецями: ще під час війни в 1789 році було поновлене укріплення Озова та Таганрогу. У 1782 році в Таганрозі було засновано «верфь» (корабельню) та порт. На форштадті було біля 300 будинків; були ярмарки, засновано було дві мануфактури. Одночасно будували укріплення Керчі та Енікале; швидко збільшувалося населення цих міст; люди приїжджали з Кафи, з Архіpelagu, з Ніжена, з Росії; це були росіяни, греки, вірмени, албанці, грузини.

⁴¹ Е. Дружинина. Там же, стор. 158-160.

⁴² Е. Дружинина. Там же, стор. 171.

Для 21 повіту обох губерній потрібні були повітові міста; в Новоросійській губернії були старі міста: Кременчук, Крюків, Єлисаветград; в Озівській губернії — Бахмут, містечко Царичанка, яку зробили містом. Проектовано й нові міста: Інгульське, Саксагань, Кизикермен, Новопавловське, але ці міста не були засновані.⁴³ Проте деякі з нових міст швидко стали величними осередками адміністративними, а головне — торговельно-промисловими. Серед цих нових міст головне значення мав Катеринослав — на Дніпрі, на місці запорозької оселі Половиця. Катеринослав став адміністративним центром Новоросійської губернії, а після заснування намісництва — центром намісництва. З Катеринослава Потьомкин хотів зробити величний осередок не тільки Південної України, а навіть суперника Петербургу. Тут були запроектовані «пропілії», величезні адміністративні установи, палац Потьомкина, «торгові ряди» з крамницями, університет, консерваторія, величезний храм — базиліка на зразок Римської базиліки Св. Павла («поза стінами міста») — „fuori le mura“) — ще більша ніж римська.⁴⁴ Більша частина цих споруд не була здійснена й залишилася на папері, але самі проекти свідчать проте, яким грандіозним передбачав Потьомкин Катеринослав.⁴⁵

Дуже показова історія Херсону: місто було засноване в 1778 році, на лимані Дніпра, насупроти Олешок. Тут збудовано «верф» і, у зв'язку з цим, масу робітників різних фахів переселено з України та центральної Росії. У 1782 році в Херсоні працювало 7.000 робітників. У 1787 році в Херсоні мешкало 1588 д. об. ст. Головне значення Херсону полягало в тому, що він став головним осередком чорноморської торгівлі; російським господарям, продуцентам пшениці, потрібний був порт на Чорному морі. З перших років у Херсоні діє польська торговельна компанія з графом Протом Потоцьким на чолі. У 1781 році до Херсону прибув французький комерсант Антаун і організував у широкому маштабі торговельну компанію для експорту «руської» (української) пшениці до Марселі. У 1782 році налагоджував торговельні зв'язки Херсону з Австрією негоціант О. Віллесгофен.⁴⁶

З казковою швидкістю зростав Маріупіль, над устям Калміюса: засновано було це місто в 1779 році для греків, що їх виведено було з Криму; в 1782 році в ньому було вже 1149 ремісників. В околицях Маріуполя засновано села, яким дано кримські назви: Гурзуф, Алуш-

⁴³ Н. Полонська. Заселення Півд. України..., стор. 367.

⁴⁴ Н. Полонська-Василенко. Нездійснений архітектурний проект (до історії Катеринослава). «Записки Іст.-Філ. Від. ВУАН», кн. XXV, 1929, стор. 307-315.

⁴⁵ Н. Полонська. Праця, цит. в нотці 9, стор. 36-37.

⁴⁶ Е. Дружиніна. Там же, стор. 88-90.

та. Року 1787 в Маріуполі було вже 3.977 душ об. ст., і він став одним із більших міст Катеринославського намісництва.⁴⁷

Ще швидше розквітав Нахічеван, при гирлі Дону. До вірменів, яких було виведено з Криму, приєдналися вірмени з Кавказу. Року 1782 в Нахічевані було вже 1040 д. об. ст., а року 1787 Нахічеван стояв на першому місці серед Катеринославського намісництва: в Нахічевані було 9.974 д. об. ст., було 4 фабрики, багато крамниць⁴⁸

Реорганізація Південної України року 1783, перетворення її на Катеринославське намісництво відбилося на заснуванні міст.

Територія Намісництва, до якої приєднано територію Полтавщини з Хоролом і Миргородом до течії Сули та верхів'я річки Хорола та Голтви, була поділена на 15 повітів з новими кордонами. Деякі з повітів не мали міст-осередків: так було в повітах — Слов'янському (повітовим центром зробили Тор, а згодом змінили його назву на Слов'янське), в Олексопільському повіті — повітовий центр був у містечку Нефороща; в Олександрійському — в селі Беча; в повітах Олексопільському, Новомосковському збудовано нові повітові осередки.⁴⁹

Населення міст яке напочатку мало відрізнялося від сільського і головним заняттям якого було хліборобство, швидко міняло своє обличчя. Серед цього міського населення вже є чимало купців, міщан, ремісників, частина яких належить до цехів. У цілому намісництві купці, міщани й цехові 1784-го року складали 1,9% загальної кількості населення. За тих часів це був значний відсоток населення. Про населення міст Катеринославського намісництва та кількість будинків свідчить відомість 1787 року:

Назва міста	Мешканців об. стат.	Будинків казенних та приватних	Церков	Фабрик
1. Нахічеван	9.974	2.777	5	7
2. Полтава	8.863	1.622	7	—
3. Єлисаветград	4.746	1.062	5	3
4. Кременчук	4.567	737	2	3
5. Маріупіль	3.977	602	2	—
6. Бахмут	3.305	578	4	—
7. Слов'янське	3.137	550	2	—
8. Новомиргород	2.994	895	3	1
9. Олексопіль (кол. Нефороща)	2.675	450	3	—

⁴⁷ Н. Полонська. Там же, стор. 43.

⁴⁸ Н. Василенко-Полонська. Півд. Укр. 1787 р., стор. 321.

⁴⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 150.

10. Новомосковське	2.474	393	5	—
11. Павлоград (кол. Луганське)	1.906	414	—	—
12. Херсон	1.588	228	—	—
13. Олександрія	797	364	1	—
14. Донецьке	695	106	1	—
15. Берислав	627	120	1	—
16. Костянтиноград	623	127	2	—
17. Таганрог	596	374	5	—
18. Катеринослав (відомостей не подано).				

Відомості, з яких взято ці цифри, подають цікавий матеріал про характер цих міст. Будували їх за певним пляном, з рівними широкими вулицями, майданами; але здебільшого будинки були дерев'яні, іноді мазанки, вкриті соломою та очеретом. Тільки головні міста — Кременчук, Катеринослав, Херсон — мали гарні будинки, як от палаці Потьомкина, урядові будинки, церкви. Для будування їх приїжджали зі столиць відомі архітектори, серед яких був Старов.⁵⁰

Не все було вдале з новими містами. Катеринослав примушенні були перенести з започаткованого місця на р. Самарі, бо не передбачили весняних поводей, що заливали це місце. Херсон, як виявилось, також був заснований невдало: морські кораблі не могли доходити до порту, і тому доводилося перевантажувати крам на менші судна. Тому, з початком другої російсько-турецької війни, року 1787 спішно почали будувати місто Миколаїв, над устям Інгула. Там були «адміралтейство» та «верфі» для будування військової флотилії. Року 1790 вже були побудовані в Миколаєві нові кораблі.⁵¹

Цифра людності міст змінялася, але в цілому — зростала. За різними відомостями маємо таку картину міської людності:⁵²

	1774	1786	1787	1789
Купців	1.692	2.088	1.950	2.236
Цехових	2.054	14.008	14.718	16.149
Разом:	3.746	16.096	16.668	18.385

З цих відомостей видно, що за 15 років — з 1774 до 1789 року — людність міст збільшилася приблизно у п'ятеро. Точніший підрахунок тяжко зробити; у всякому разі цифри 1786 та 1789 років заслуговують на увагу, бо територія в той час майже не змінялася.

⁵⁰ Н. Василенкова-Полонська. Там же, стор. 319.

Її ж: Заселення Півд. України. «Україн. Морс. Инст.», стор. 44.

⁵¹ Н. Полонська. Там же, стор. 36, 37.

⁵² Н. Василенкова-Полонська. Півд. Україна..., стор. 359.

Великий інтерес викликає людність міст з іншого погляду: вище вже була мова про те, що сільське населення було переважно українське. Людність міст, навпаки, була дуже строката з національного погляду. Частина міст була заселена переважно українцями: Полтава, Кременчук, Олексопіль, Павлоград, Костянтиноград; але інші носили космополітичний характер. В Єлисаветграді переважали росіяни та греки; в Маріуполі та Таганрозі — греки, в Нахічевані — вірмени, в Херсоні, крім українців, були росіяни, французи, греки, італійці, поляки.⁵³ Цікаве й таке явище: В Катеринославському намісництві взагалі жінок було значно менше ніж чоловіків. Це пояснюється головним чином характером заселення: тікати було зручніше без родини, головно — без дітей. Тому дуже багато чоловіків приходили або самі, або сходилися з новими жінками. Це призвело до того, що Катеринославську та Херсонську губернії люди називали «невінчаними». В деяких містах диспропорція між обома статтями була дуже велика: в м. Станиславі, Херсонського повіту, було жінок 3,5%; у Херсоні — 4,0%, в Бериславі — 17%. Такі співвідношення виникали тому, що більша частина людності складалася з тимчасових робітників різних фахів, які приходили на заробітки, та з військових, чужинців і т. і.⁵⁴

ПІДСУМКИ ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1774-1792 РР.

Треба наперед зауважити, що статистичні дані XVIII ст. дуже неспільні і тому всі цифри мають тільки приблизний характер. Цифри ці приблизно такі — чоловіків було:⁵⁵

1774	1782	1786	1787	1792
107,108	278,901	388,896	390,232	419,849

Цифри ці, не зважаючи на неабсолютну правдивість їх, свідчать, що населення збільшувалося постійно. За 18 років — 1774-1792 — населення збільшилося бл. на 300.000 чоловік.

Людність розподілялася по окремих повітах намісництва неоднаково. У старих повітах було населення більше, в новоприєднаних — менше. В Полтавському повіті припадало на квадратову версту чоловіків та жінок 33,7; в Кременчуцькому — 27,2; у Слов'янському, Донецькому й Єлисаветградському — по 7,6, в Маріупольському — 1,2,

⁵³ Н. Полонська. Укр. Морськ. Ін-тут, стор. 45.

⁵⁴ Н. Василенкова-Полонська. Південна Україна. 1787 р., стор. 363.

⁵⁵ Там же, стор. 361.

а в Херсонському — 0,8.⁵⁶ Цим цифрами людності відповідала кількість залюднених пунктів: в Полтавському повіті було 284 залюднених пунктів — міст, сіл, містечок; в Олексопільському — 269, але в Катеринославському — тільки 166, в Херсонському — 105, в Павлоградському — 71, а в Маріупольському — 68.⁵⁷

Дуже цікава порівняльна картина залюднення міст Катеринославського намісництва 1787 року та 1797: населення Таганрогу збільшилося в 86,8 разів, Херсону — в 43,5 разів; таке зростання пояснюється тією торговельною ролею, яку відігравали ці міста; група міст — Єлисаветград, Кременчук, Олександрія, Берислав, Костянтиноград — зросли в 10-19 разів, що теж пояснюється промисловою та торговельною ролею цих міст; навпаки низка міст, як Нахічевань, Бахмут, Новомиргород, Новомосковське, Павлоград, Донецьке, збільшилися в 3-8 разів і залишилися маленькими провінційними містами, не зайнявши значного місця в економічному житті країни.⁵⁸

КОЗАЦТВО

Серед маси заишлого люду, переважно українців, залишилися в значній мірі старі господарі земель Південної України — запорожці. Частина їх покинула степи й подалася на Тилигул під претекстом рибальства, а звідти далі — за Дунай, до турецьких володінь. Не можна сказати, скільки саме козаків втекло; сучасники припускали, що було їх біля 5.000 душ, але більша частина залишилася: серед них було чимало козаків заможних, статечних, з високими рангами: полковники — Великий, Вірменко, Цабодрига, Яблуновський, Малий, Рубан, Гараджа, Розколупа, Рудь, Василенко, Яковлів, Перехрест та інші; отамани: Вершацький, Шиян, Чорний, Пекельний, Додаток та інші; полкові осавули: Оболонський та інші, — та десятки полкової старшини. Всі ці імена та багато інших, відомі з ордерів Потьомкина про роздачу земель: за особами з запорозької старшини залишали їхні землі з зимовниками й додавали «до норми», ще стільки, скільки треба було, щоб припадало по 1.500 десятин на особу. Чимало старшин дістали більші ділянки: полковник Стрєць на Токmakівці — 14.636 десятин; полковий осавул Пишмич — 12.490 десятин на Камишеватій Сурі; отаман Кирпак — 11.912 десятин на Токmakівці; старшина С. Білій — 9.000 на Інгульці; отаман Вершацький — 7.950 десятин на Дніпрі; полковник Красовський — 6.985 десятин на Токmakівці; полковий старши-

⁵⁶ Там же, стор. 343.

⁵⁷ Там же, стор. 314.

⁵⁸ Там же, стор. 321.

на Андрюска — 6.200 десятин на Дніпрі і т. д.; разом по одному реєстру дано було 120.068 десятин. Але цим реєстром не обмежувалася кількість запорозької старшини, яка дістала землю за нормами «Пляну» і злилася з новими поміщиками. У далішому, серед реєстрів дідичів, які відогравали ролю в житті країни, ми зустрічаемо багато запорожців, що мали ранги російської старшини й різні посади. Вони були не тільки урядовцями, але й обраними на різні пости в шляхетському самоурядуванні, як от повітові маршалки. Це свідчить про те, що вони асимілювалися з новим шляхетством. Дійсно, відомі факти посвоячення старої запорозької та нової еліти.⁵⁹

Треба мати на увазі, що запорозька старшина перед зруйнуванням Січі швидко перетворювалася на вищий шар суспільства, здобуваючи значні маєтки, провадячи великого розміру сільське господарство. Запорозька старшина мала табуни коней, отари овець. Кошовий отаман Калнишевський продав 14.000 овець по 2 карб. за кожну; крім того він мав у 1775 році 13.006 овець та кіз, 639 коней, 107 корів та волів. Писар Глоба мав 13.774 голови різної худоби; полковник Гараджа мав 2.910 голів худоби, старшина Нагай — 2.551, суддя Головатий — 1.601 голову худоби. У своїх маєтках старшина мала скири хліба. Писар Глоба в 1775 році продав 1.000 четверт. борошна. У зимовниках старшини працювали наймити-робітники, управителі, які діставали значну платню.⁶⁰ Старшина мала великі суми грошей різною валютою: у Калнишевського в 1775 році було конфісковано різних монет на 42.520 карб. та боргових розписок на суму понад 7.000 карб.; у Глоби було 27.648 карб. та боргових розписок на 5.618 карб., у полковника Колпака — 1.000 карб. і т. д.⁶¹ Старшина жила «по-панськи», мала в зимовниках будинки зо шклянimi вікнами, гарні речі та пишний одяг. Подібно до старшини Гетьманщини, запорозька старшина давала щедрі офіри та Церкву: Калнишевський на власні кошти поставив три церкви — в Лохвиці, в Межигір'ї під Києвом та в Ромнах. Крім того він надсилав коштовні пожертви до церкви в Єрусалимі. Глоба розпочав будувати церкви в с. Гупалівці, але заслання перешкодило закінчити її; Головатий подарував церкви в Батурині коштовну Євангелію в срібній шкатулці.⁶²

Зрозуміло, що коли запорозька старшина влилася в коло нових дідичів Південної України, вона з повним правом дістала поважне

⁵⁹ Н. Полонська-Василенко. Південна Україна..., стор. 304-305.

Її ж: Майно запорізької старшини.

⁶⁰ Н. Полонська-Василенко. Майно запорізької старшини..., стор. 77, 60-63.

⁶¹ Там же, стор. 105, 107, 108.

⁶² А. Богумил. К истории управления Новороссиею Потемкиным. «Летопись Екатерин. Учен. Архивн. Ком.», в. II, стор. 36.

Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України, Мюнхен, т. II, стор. 156-159.

місце серед нових поміщиків, всіх цих реєстраторів, архіваріосів, «прапорщиків» та поручників, які всіма засобами, правними чи неправними, намагалися заселити свої нові придбання, щоб не втратити їх.

Ще більше було рядових козаків, що залишилися на території «Вольностей». Кількість їх, можна рахувати тисячами. Були серед них заможні, що жили в паланках, а не в самій Січі, що мали свої господарства, худобу, гроші, заробляли добре чумакуванням та іншими професіями, ганяли гурти коней і т. п.⁶³ У 1775 році, коли було конфісковано майно також у «неблагонадійних» козаків, разом з старшиною потерпіли невисокі рангою козаки: у козака Смоли конфісковано 587 коней, у Куцого — 457, у Ялового — 225 і т. д. Козак Караванець позичив у кошового Калнишевського 2.400 карб. і дав йому вексель («облік»); козак Смола мав 2.000 карб. готівкою, Тягун — 550, Потапенко — 4.400; Великий, вирушаючи в похід в 1787 році, залишив попаді Акуліні 2.000 карб., щоб вона давала їх у позику під проценти.⁶⁴

Спочатку залишили запорожців жити в їхніх зимовниках, що розкинуті були далеко один від одного, в степу, але в 1776 році почали переселяти їх до великих слобід. Зроблено це було поперше, щоб полегшити догляд за ними, а подруге — для ліпшої організації господарства. У цих слободах засновано ярмарки. Для переселенців зроблено всякі полегші: їм на два роки давали пільги щодо податків та виконування повинностей; давали ліс для будування хат, хмиз тощо. Всі вони робилися вільними скарбовими селянами. Вони мали право приписатися до міщан, або до купецтва. Гірше було становище тих козаків, які опинилися на землях, що відведені були поміщикам; спочатку вони були їх «підданими», зобов'язаними лише виконувати певні роботи, але згодом втратили волю й були закріпачені. У 1776 році Потьомкін закликав запорожців записуватися добровільно до пікінерських полків, що розташовані були в Південній Україні. Ці полки організовано замість козацьких, і ця реформа викликала багато незадоволення серед козацтва і навіть ряд збройних повстань, як то було в Дніпровському та Донецькому полках в 1767-1770 роках.⁶⁵ До пікінерів козаки йшли неохоче.

Проте, Потьомкін не кидав думки поновити в якійсь формі Запорозьке військо, що вславилося своєю організацією та бойовими подвигами у війні з Туреччиною в 1769-1774 роках, але він хотів зробити

⁶³ М. Слабченко. Паланкова організація запорозьких вольностей. «Праці Комісії для вивчення Західно-руського та Українського права», в. VI, Київ 1929.

⁶⁴ Н. Полонська-Василенко. Майно запоріз. старшини..., стор. 77.

Її ж: Заселення Півд. України... II, стор. 159.

⁶⁵ Н. Полонська-Василенко. Заселення Півд. України..., II, стор. 130-132.

це військо покірним знаряддям у своїх руках. З цією метою в 1783 році розпочав Потьомкин переговори з запорозькою старшиною: Сидором Білим, Легкоступом та Чапігою про організацію нового Запорозького війська. Для нового війська, яке дістало назву «Військо Чорноморських козаків», відведене землю над р. Богом. Поновлюючи під новою назвою Запорозьке військо, Потьомкин мав на увазі дві мети: мати добре військо, обізнане з умовами війни в степу, і привабити до повороту на колишнє Запоріжжя тих запорожців, що перейшли були до Туреччини, на правий берег Дунаю.⁶⁶

Року 1787 почалася війна між Російською імперією та Туреччиною. Знову постало питання оборони Південної України на випадок нападу турків. Чорноморське військо дістало назву «Військо вірних Чорноморських козаків», а Потьомкин був призначений його Гетьманом. В районі Олешок, над Дніпром, заснований був новий «Кіш» Чорноморського війська. Там зібралося 12.000 козаків під командою кошового отамана Сидора Білого. Цей новий «Кіш» відрізнявся він старих запорозьких кошів тим, що в ньому всіх представників влади не обирали, а призначав їх Потьомкин; але за тих часів таке зреформоване козацьке військо все ж притягало багато бажаючих служити в ньому. Йшли колишні запорожці, українці з різних слобід та поміщицьких земель. Військо було організоване за зразком Донського війська і з Дону викликано інструкторів.⁶⁷

Були спроби приєднати до запорожців російських переселенців: «однодворців», заштатних церковників, міщан, греків, вірменів. Але ці спроби не дали добрих наслідків, бо ці люди не виявляли ні духу військового, ні завзяття. Більш ефективною була інша спроба Потьомкина скуповувати маєтки з кріпаками, звільнити їх і приєднувати до війська. Ще в 1788 році Потьомкин просив дозволу Катерини II-ої купувати у поміщиків Херсонського та Єлисаветградського повітів села по Бозі та Інгульцу і робити ці села військовими слободами. Потьомкин висловлював певність, що до таких слобід будуть охоче переходити селяни з Польщі. Діставши дозвіл цариці, Потьомкин продав і власні маєтки біля лісів Чути та Чорного, а селян записав у козаки.⁶⁸

Звичайно, головною масою, з якої формувалося козацьке військо, були селяни, переважно поміщицькі, які тікали з усіх частин України. Велике значення мало те, що в козацькому війську термін служби

⁶⁶ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», Берлін 1944, ч. 34.

Н. Полонська. Засел. Півд. України. Укр. Чорноморський Ін-тут, стор. 42.

⁶⁷ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», 1944, ч. 34.

⁶⁸ А. Скальковский. Хронологическое обозрение, I, стор. 202.

Е. Загоровский. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одеса, 1913, стор. 13-14.

був 15-літній у той час, як у регулярних військах служба тривала 25 років.⁶⁹ Козацьке військо під час війни 1787-1791 років складалося з Чорноморських вірних козаків, Катеринославських козаків та Албанського Грецького війська. В цілому в ньому було 42.000 чоловік.⁷⁰

Року 1790 почалося переселення Чорноморського війська на відведену йому територію між Дністром та Богом, що перейшла від Туреччини. Там протягом двох років було оселено 25 слобід та біля 9.500 чоловік — з жінками та дітьми; самих козаків було 5.068. Козаки мали орні поля, млини, пасовиська, пасіки. До нового коша охоче йшли колишні запорожці, а також селяни. Почалася боротьба з поміщиками, від яких повтікали селяни; вимоги повернати втікачів Потьомкин безапеляційно відкидав, а кошове начальство свідчило, що втікачі були раніш запорожцями. Становище змінилося після смерті Потьомкина в 1791 році: тоді збільшилася кількість вимог поміщиків повернати селян. Але традиція ще довгий час жила: ще в 1793 році Кіш відповідав, що в коші не мають часу розглядати такі вимоги.⁷¹

Смерть Потьомкина внесла багато змін у життя Південної України. Змінилися й пляни щодо Чорноморських козаків. Після смерті Потьомкина Чорноморських козаків було переміщено та Тамань, а після довгих їх клопотань, перемістили їх з Тамані на Кубань. Там Чорноморські козаки дістали назву «Кубанське козацьке Військо».

Козаки йшли під проводом старшин: Антона Головатого, Захара Чепиги, Сави Білого та інших. Всього перейшло 25.000 козаків. Вони заснували там 42 курені та місто Катеринодар; мали вони свою виборну старшину; царський уряд дозволив козакам взяти деякі запорозькі реліквії.⁷² Царський уряд, зацікавлений в заселенні земель на Кубані, дозволив вступати до Кубанського війська всім, хто служив раніш у війську Запорозькому. Наслідком цього дозволу було масове переселення на Кубань з Південної України селян, які ніколи запорожцями не були, але скористалися з цього дозволу й неможливості перевірити, чи справді вони були на Запоріжжі, чи ні. На початку XIX ст. на Кубань перейшло 500 запорожців із Задунайської Січі, що її засновано в 1775 році.

Кубанське Військо зберегало традиції Запоріжжя, українську мову, пісні, перекази, побут. Протягом XIX ст. Кубанські козаки залишилися правдивими спадкоємцями запорожців, хоч царський уряд вживав по-

⁶⁹ Е. Дружинина. Там же, стор. 189.

⁷⁰ Е. Дружинина. Там же, стор. 191.

⁷¹ Е. Загоровский. Там же, стор. 24.

⁷² Н. Полонська. Заселення Півд. України, (Укр. Морськ. Ін-т), стор. 42.

стійно заходів для русифікації їх. Час від часу до Кубанських козаків приєднувалися нові втікачі з України. В середині XIX ст. на Кубані було 3 міста та біля 3.000 хуторів.⁷³

ПІВДЕННА УКРАЇНА В 90-Х РОКАХ XVIII СТ.

Смерть Потьомкина в 1791 році змінила положення Катеринославського намісництва. Наступник Потьомкина граф Платон Зубов зробив 1795 року реформу: Катеринославське намісництво поділено, і до ново утвореного Вознесенського намісництва відійшли: територія Єлисаветградського, Новомиргородського та Херсонського повітів, ново приєднані від Туреччини землі між Богом та Дністром та значна частина земель, що їх дістала Росія після третього розбору Польщі (до лінії Черкас на півночі). Осередком намісництва став Вознесенськ, збудований на місці містечка Сокіл. Ця реформа була шкідлива для Південної України: вперше розривали її на дві частини і значну частину прив'язано було до Правобережної України.

Проте ця реформа не була тривка. Року 1796, 6 листопада померла Катерина II-га, а 12 грудня того ж року Павло I-й скасував намісництва і замінив їх губерніями. Засновано величезну Новоросійську губернію, до якої відійшли Катеринославське та Вознесенське намісництва та Таврійська область. У Новоросійській губернії було 12 повітів, а адміністративним осередком її знову став Катеринослав, перейменований на Новоросійськ. Так поволі штучна назва «Новоросія» поширилася на всю територію Південної України. У процесі творення нової губернії сталися значні зміни: Полтавський та Кременчуцький повіти та більша частина Слов'янського, Олексопільського й Костянтиноградського були приєднані до Чернігівської губернії, частини Слов'янського та Костянтиноградського повітів — до Харківської, а правобережні землі — до Київської.⁷⁴

Зміна кордонів Південної України робить майже неможливим встановити кількість людності. Всі підрахунки утруднюються тим, що тільки для центральної частини Південної України адміністративний поділ залишався майже той самий, що був і раніш, але й там межі нових повітів не відповідали старим, наприклад, до Єлисаветградського повіту приєднано Олександрійський.

У зв'язку з поширенням територій засновані були нові міста в Очаківській області: Нові Дубосари, Тираспіль, Овідіопіль та Григоріопіль.

⁷³ Н. Полонська-Василенко. Українське козацтво. «Українська дійсність», 1944, стор. 34.

⁷⁴ Е. Дружинина. Там же, стор. 201-202.

Тільки Григоріопіль, заселений вірменами, мав 4.052 д. об. ст. Решта міст у XVIII ст. мало відрізнялася від сіл. Залюднили їх греки, молдавани та вірмени, які переходили туди з Туреччини. Року 1793 за-проектоване було нове місто біля лиману Гаджібей, яке згодом дістало назву «Одеса». Місту приділено 30.700 десятин землі. Одеса в XIX ст. стала видатним торговельним містом з космополітичним населенням, одним із найбільших міст України. У XVIII ст. це було маленька оселя з 10 мешканцями (8 чоловіків та 2 жінки).⁷⁵

Останнє десятиліття XVIII ст. має величезне значення для історії Південної України. Не раз зверталося увагу на значення для Південної України таємного наказу Потьомкина року 1775, яким заборонялося повернати втікачів. Цей наказ зберігав свою силу протягом всього правління Потьомкина. Жодних домагань дідичів не брано до уваги, і втікачі залишалися в Південній Україні. Після смерті Потьомкина збільшилася кількість скарг поміщиків, але деякий час вони не давали наслідків. Тоді дідичі різних губерній почали подавати колективні прохання своїм маршалкам та губернаторам, домагаючись, щоб російський уряд заборонив Війську Чорноморському, Катеринославському намісництву, Війську Донському та Таврійській області приймати селян-втікачів. Прохання ці спрямовувано до центральних установ — до Сенату та до адміністрації країн, про які йшла мова.

Можливо, що в наслідок цих прохань новий цар, Павло I-й, дав 12 грудня 1796 року наказ, який започаткував нову добу в історії Південної України.⁷⁶ Наказ цей такий важливий, що я хочу привести його зміст: він забороняв селянам переходити самовільно з місця на місце в Катеринославській та Вознесенській губерніях, у Таврійській області, на Дону і на Таманському півострові. Разом із тим наказ цей забороняв селянам інших губерній переходити до згаданих вище тому, що завдяки їх утечам багато дідичів позбавлялося всіх селян. Кожен дідич, що знайде своїх селян на землях іншого дідича, мав право дістати за кожну душу чолов. ст. по 50 карб., або мав право вимагати повернення втікача. Поміщицькі селяни, які були знайдені в скарбових селах, не поверталися, а заразовувалось їх поміщикам за рекрутів (кожен дідич повинен був давати державі певну кількість рекрутів для армії). Якщо селянин утік ще перед оголошенням наказу, але знайдено його після оголошення, його не повертали.

Наказ 12 грудня 1796 року викликав різні тлумачення дослідників: одні вважали його за поширення кріпацтва на Південну Україну, інші — за свого роду компроміс між вимогами панів повертати втіка-

⁷⁵ Е. Дружинина. Там же, стор. 200-201.

⁷⁶ П. С. З., т. XXIV, ч. 17.638.

чів та побажанням дідичів Південної України не виконувати ці вимоги. Звичайно, повного закріпачення втікачів не було, бо особа селянина ще не робилася власністю дідича: він не міг ні продати селянина, ні заставити його; не застерігав наказ і права суду дідича над селянином. Проте наказ цей поклав початок кріпацтву. Так зрозуміли наказ цей і селяни різних найменувань. З 1796 року починається стихійний «відплів» населення з поміщицьких та скарбових слобід. Втеча селян набувала стихійного характеру: як раніш нестримною хвилюю з України, з Польщі йшли втікачі до Запоріжжя, до Катеринославського намісництва, так, після наказу 12 грудня 1796 року, такі ж лави селян кидали «другу батьківщину» і йшли шукати щастя світ-заочі, йшли на Дін, на Кубань, на Кавказ, до Туреччини. Не питали вони правників, чи повне закріпачення жде їх, чи не повне; для них було ясно, що те, що у свій час почала Катерина II-га, руйнуючи Запоріжжя, закінчив її син, Павло I-й: «степ широкий, край веселий та й занапостили» ...

Втеча селян викликала велику тривогу серед дідичів та адміністрації Новоросійської губернії. На шляхах до Дону були поставлені військові загони, які мусіли арештовувати втікачів. Але надто широкий був кордон, і патрулі не могли зупинити всіх. Місцева адміністрація визнала свою безпомічність, вона стала скаржитись до Сенату. З Петербургу приїздили ревізори, сенатори, робили ревізії і визнавали факт втечі.⁷⁷

Проте, констатаций сенатських ревізій було замало, а боротися проти втеч селян у Південній Україні було ще тяжче, ніж у Гетьманщині чи Слобожанщині, бо, як показано вище, селян було мало, а реальних можливостей поставити варту по всіх кордонах не було. У кінці XVIII ст., наприклад, у великих маєтках не вистачало сільських робітників: з 1345 десятин землі с. Андріївки, поручника Байдака, орали тільки 30; в с. Івангороді, генерал-майора Іжицького, орали 150 — з 5.574 десятин; у с. Аврамівці, секунд-майора Коростовцева, з 3.183 десятин орали 160. Було ще показове явище: тоді, як в інших місцях України селяни здебільшого орали на пана приблизно стільки ж, як на себе, в Південній Україні орали більше на себе. В с. Івангороді, з 150 десятин, на поміщика селяни орали тільки 50, а 100 десятин — на себе; в с. Аврамівці, з 160 десятин, на поміщика селяни орали 30, а 130 — на себе; в с. Тритузному, сенатора І. А. Безбород'ка, на поміщика селяни обробляли лише $\frac{1}{11}$ частину орної землі.⁷⁸ Всі ці при-

---

⁷⁷ Рукописний Відділ Бібліотеки ВУАН, Київ, Фонд Судієнка.

⁷⁸ Е. Дружинина. Там же, стор. 205-206.

клади показують, якою страшною катастрофою для поміщиків була втеча селян. Щоб припинити її, адміністрація почала вживати заходів: не так рішуче виконувати наказ 12 грудня 1796 року, а допускати компроміс між вимогами дідичів поза Південною Україною та інтересами дідичів Південної України. Але все це носило тимчасовий характер, і загроза кріпацтва стояла перед селянами.

Так у XVIII столітті, з 1750-1800 Україна пережила величезну еволюцію в галузі соціальній, економічній, політичній. Країна, що була Запорозькими Вольностями, де в широких безкраїх ланах дійсно знаходили «вольності» втікачі, в останнє десятиліття XVIII століття перетворена була на звичайну російську губернію, з її кріпацтвом. І знову спостерігаємо явище, яке характеризувало історію України з XVI-го століття: Український свободолюбний народ, який свою волю цінив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто — родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював Запорозькі степи. Прагнучи волі, залюднював тисячі «слобід» Південної України. І знову — прагнучи волі — кидав ці степи, що перестали бути «вольностями». Замкнулося коло, і запорозькі «вольності» перетворилися на свою противіність . . .

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ПРАЦЬ ПРОФ. Д-Р НАТАЛІ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

(Тематично-хронологічний показник головних праць)

I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВА

a. Оригінальні студії й праці

- 1 1911 р. Церковные древности Киева. Сборник «Вестника Знания». Петербург.
- 2 Археологические раскопки В. Хвойка в Белгородке. «Труды Предварительного Комитета по организации XV Археологического С'езда». Москва.
- 3 1912 р. Великий Новгород и XV Археологический С'езд. «Военно-Исторический Вестник Киевск. Отд. Военно-Истор. Об-ва»; кн. I. Київ.
- 4 1913 р. Культурно-Исторический Атлас по Русской Истории. Тт. I-III. Київ. (120 таблиць; 100 стор. тексту; бл. половины таблиць присвячено Україні).
- 5 1921 р. Первобытная Археология. Курс лекций в Киевск. Археологич. Институте. Гектограф. изд. 100 стор.

6. *Рецензії*
- 6 1928 р. «Известия Таврического Об-ва Истории, Археологии и Этнографии», т. I. «Записки Исторично-Філологічного Відділу ВУАН»; кн. XV. Київ.
- 7 1929 р. «Известия Таврического Об-ва Ист., Археол. и Этногр.»; т. II. Там же, кн. XXV.

ІІ. ІСТОРІЯ

A. Княжа доба України-Руси

a. Оригінальні студії та праці

- 1 /8/ 1910 р. Происхождение, источники и состав «Русской Правды». «Русская История в Очерках и Статьях» под ред. проф. М. Довнар-Запольского; т. I. Москва.
- 2 /9/ Степняки. Там же.
- 3 /10/ Городское и сельское население древней Руси. Там же.
- 4 /11/ 1917 р. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «Журнал Минист. Народ. Просвещ.»; кн. IX. Петроград.
- 5 /12/ 1944 р. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага. 64 стор.
- 6 /13/ 1946 р. Церква й культура велиkokнязівської України. «Бюллетень Богословсько-Педагогічної Академії»; ч. 2 (стор. 18-22). Мюнхен.
- 7 /14/ 1948 р. Митрополит Київський Іларіон. Там же, ч. 3. (стор. 24-27).
- 8 /15/ Велика княгиня Ольга. Циклостильне видання Ор-ції Українських Жінок у Німеччині. Авгсбург. 16 стор.
- 9 /16/ 1950 р. Княжа доба. ЕУ/І; т. II. (стор. 411-430). Мюнхен-Нью-Йорк.
- 10 /17/ 1951 р. Перша державницька праця з давньої історії України (С. Томашівський). «Державницька Думка»; ч. 4 (стор. 4-16). Філадельфія.
- 11 /18/ 1952 р. Велика українська княгиня св. Ольга. «Наша Культура»; ч. 3 (стор. 16-23) та ч. 4 (стор. 18-23). Вінніпег.
- 12 /19/ Київський князь Аскольд і перше хрещення Руси. Там же, ч. 8 (стор. 25-30).
- 13 /20/ 1953 р. Клим Смолятич. «Віра й Культура»; ч. 1 (стор. 39-47) та ч. 2 (стор. 13-16). Вінніпег.
- 14 /21/ 1954 р. Київська Держава й Захід. «Визвольний Шлях»; ч. 1 (стор. 22-26). Лондон.
- 15 /22/ Мати короля Данила. «Наше Життя»; ч. 4 (стор. 3-4). Філадельфія.
- 16 /23/ Свята Рівноапостольна Українська княгиня Ольга. «Рідна Церква»; ч. 4 (стор. 45-51). Карлсруге.
- 17 /24/ Ярослав Мудрий. Там же, ч. 6 (стор. 9-10).
- 18 /25/ 900-річний ювілей історії Київського Князівства. «Сучасна Україна», чч. 5 та 6. Мюнхен.
- 19 /26/ Княгиня Романовай Анна. «Визвольний Шлях»; ч. 3 (стор. 57-64). Лондон.
- 20 /27/ Король Данило на тлі історичної доби. Там же, ч. 9 (стор. 77-88).
- 21 /28/ 1955 р. Ольга, Велика княгиня України-Руси. «Вісник ООЧСУ»; ч. 10 (стор. 16-21) та 11 (стор. 18-22). Нью-Йорк.

- 22 /29/ Володимир Святий, Великий князь України-Руси. «Рідна Церква»; ч. 18 (стор. 3-5). Карльсруге.
- 23 /30/ Велика Українська княгиня Ольга. «Гомін України»; ч. 32. Торонто.
- 24 /31/ Saint Olha — Princess of Ukraine. „Women's International Exposition — Ukrainian Section“ (pp. 9-13). New York.
- 25 /32/ The Princess Olha — First Christian Ruler of Ukraine c. 945-964. „The Ukrainian Review“; № IV (pp. 1-11). London.
- 26 /33/ 1956 р. Митрополит Іларіон Київський. «Рідна Церква», ч. 21 (стор. 7-8). Карльсруге.
- 27 /34/ 1959 р. Евпраксія-Адельгейда, князівна Київська й цісарева Німецька. «Наше Життя; ч. 8, (стор. 3-4). Філадельфія.
- 28 /35/ 1960 р. Культура України-Руси за дохристиянської доби. «Самостійна Україна», за вересень-жовтень (стор. 14-17). Чікаго.
- 29 /36/ 1961 р. Дочка Володимира Мономаха королева угорська. «Наше Життя»; ч. 5 (стор. 3-4). Філадельфія.
- 30 /37/ 1962 р. Початок держави Руси-України. «Визвольний Шлях»; ч. 4-5 (стор. 404-413) та ч. 6 (стор. 584-592). Лондон.
- 31 /38/ 1963 р. The beginnings of the State of Ukrainian-Rus. „The Ukrainian Review“; № II (pp. 33-58). London.
- 32 /39/ 1964 р. Дві концепції історії Росії та України. Видання УВУ. 52 стор. Мюнхен.

6. Рецензії

- 33 /40/ 1962 р. Д-р С. Парамонов: «Звідки ми, чиї ми діти?» «Вільна Думка»; ч. 6. Сідней.

Б. Гетманщина

a. Оригінальні студії й праці

- 1 /41/ 1940 р. Розділ: «Лівобережна Україна та Запоріжжя в 1720-1760 рр.» в підручнику: «Історія України» — Короткий курс Інституту Історії Академії Наук (стор. 119-193). Київ.
- 2 /42/ 1944 р. Українське Козацтво. «Українська Дійсність», чч. 32, 33, 34. Берлін.
- 3 /43/ 1947 р. Хмельниччина. Календар-Альманах за ред. Т. Курпіти (стор. 36-48). Мюнхен-Авгсбург.
- 4 /44/ 1948 р. Хмельниччина. «Українські Вісті»; чч. 38-43. Новий Ульм.
- 5 /45/ 1949 р. Палій та Мазепа. Видання УВАН; стор. 10. Авгсбург.
- 6 /46/ Розділ «Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби» в ЕУ/І; том II (стор. 431-442). Мюнхен-Нью-Йорк.

- 7 /47/ 1951 р. Хмельниччина і ідея державності. «Український Робітник»; чч. 40-46. Торонто.
- 8 /48/ 1954 р. Переяславський договір. «За єдність нації»; ч. IV (стор. 6-10), а продовження у р. 1955 чч. I (стор. 12) і II (стор. 4-6). Лондон.
- 9 /49/ 1955 р. Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури. «Вісник ООЧСУ»; ч. 2 (стор. 13-19). Нью-Йорк.
- 10 /50/ Переяславський договір в 1954 р. в очах його сучасників. «Визвольний Шлях»; чч. IV (стор. 40-46) і V (стор. 35-42). Лондон.
- 11 /51/ 1959 р. Гетьман Іван Мазепа та його доба. «Український Самостійник»; ч. 26 (стор. 31-38). Мюнхен.
- 12 /52/ Палій і Мазепа. «Вісник ООЧСУ»; ч. 7-8 (стор. 7-12). Нью-Йорк.

б. Рецензії

- 13 /53/ 1954 р. Проф. О. Оглоблин: «Українсько-московська угода в 1654 р. (Нью-Йорк, 1954). «Український Літопис»; ч. 2 (стор. 45-51). Авгсбург.
- 14 /54/ 1956 р. O. Ohloblyn: „Treaty of Pereyaslaw 1654. (Canadian League for Ukraine's Liberation). „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A.”; vol. V, № 16-17 (pp. 1224-1226). New York.
- 15 /55/ 1961 р. О. Оглоблин: «Люди старої України». «Український Самостійник»; ч. 43 (стор. 38-44). Мюнхен.
- 16 /56/ 1963 р. Л. Винар: «Андрей Войнаровський». «Свобода» за 23 січня. Джерзей-Сіті.

В. Запоріжжя та Південна Україна XVIII ст.

а. Оригінальні студії та праці

- 1 /57/ 1926 р. З історії останніх часів Запоріжжя. «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН»; кн. IX. Київ.
- 2 /58/ 1927 р. Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей. Там же, кн. XII.
- 3 /59/ Історики Запоріжжя XVIII ст. «Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Багалія». Київ.
- 4 /60/ 1929 р. Історики Запоріжжя. «Вісник Одеського Краєзнавчого Т-ва». Одеса.
- 5 /61/ Південна Україна р. 1787 (Зі студій з історії колонізації). «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН»; кн. XXIV (стор. 303-366). Київ.

- 6 /62/ Нездійснений архітектурний проект (до історії Катеринослава). Там же, кн. XXV (стор. 300-315).
- 7 /63/ Перші кроки єврейської колонізації Південної України. «Праці Єврейської Археографічної Комісії ВУАН»; т. II, стор. 33. Київ.
- 8 /64/ 1931 р. Перша бібліотека Південної України. «Бібліологічні Вісті ВУАН»; ч. 4. Київ.
- 9 /65/ Майно запорізької старшини, як джерело соціально-економічної історії Запоріжжя. «Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України»; т. I. Київ. 60 стор.
- 10 /66/ Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу. Там же.
- 11 /67/ 1940 р. До історіографії Запоріжжя: Леклерк і Болтин. «Записки Історично-Філологічного Факультету Львівського Університету»; т. I (стор. 73-87). Львів.
- 12 /68/ 1941 р. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. «Историк-Марксист»; ч. 5 (стор. 30-46). Москва.
- 13 /69/ Из истории Южной Украины в XVIII. веке. «Исторические Записки Института Истории АН СССР»; ч. XII. (стор. 130-174). Москва.
- 14 /70/ 1944 р. Залюднення Південної України в XVIII ст. (частина I). «Чорноморський Збірник». 40 стор. Варшава.
- 15 /71/ 1947 р. Заселення Південної України (частина II). «Український Морський Інститут» (стор. 34-46). Женева.
- 16 /72/ 1952 р. До історії повстання на Запоріжжі 1768 р. «Науковий Збірник Української Вільної Академії Наук»; ч. 1 (стор. 85-108). Нью-Йорк.
- 17 /73/ 1954 р. Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. Калнишевський. «Вісник ООЧСУ»; ч. 2-3 (стор. 16-18). Нью-Йорк.
- 18 /74/ 1955 р. The Settlement of the Southern Ukraine (1750-75). „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.“; Vol. IV-V, p. 350. New York.
- 19 /75/ Зруйнування Запорізької Січі. «Вісник ООЧСУ»; ч. 7-8 (стор. 7-10). Нью-Йорк.
- 20 /76/ 1956 р. До історії першої Новоросійської губернії (1764-74). «Науковий Збірник Українського Вільного Університету»; т. VI (стор. 198-218). Мюнхен.
- 21 /77/ 1957 р. Zur Geschichte des Aufstandes im Zaporoger Gebiet im J. 1768. „Proceedings of Shevchenko Scientific Society — Historical-Philosophical Section“; vol. II (pp. 40-43). Paris-New York-Toronto.
- 22 /78/ 1960 р. Заселення Південної України в середині XVIII ст. Т. I стор. 222 (циклост.) і т. II, стор. 187 (циклост.). Видання УВУ. Мюнхен.

6. Рецензії

- 23 /79/ 1928 р. В. Біднов: «Атакування Запорізької Січі». «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН»; кн. XV. Київ.
- 24 /80/ В. Біднов: «Устное повествование Никити Коржа». Там же.
- 25 /81/ М. Слабченко: «Соціально-правова організація Січі Запорізької». Там же, кн. XVI.
- 26 /82/ 1931 р. Дмитро Іванович Яворницький. «Матеріали, підготовлені ВУАН для виборів дійсних членів Академії Наук». Київ.

Г. Історія Церкви

a. Оригінальні студії та праці

- 1 /83/ 1946 р. Братства на Україні. Минуле й сучасне. Стор. 13. Мюнхен.
- 2 /84/ 1948 р. Історія Української Православної Церкви. Лекції в Богословсько-Педагогічній Академії. Стор. 34. Мюнхен.
- 3 /85/ 1949 р. Історія Церкви (спільно з проф. д-ром М. Чубатим). ЕУ/І; т. II (стор. 601-621). Мюнхен-Нью-Йорк.
- 4 /86/ 1952 р. Митрополит Антоній Храповицький й українська мова. «Наша Культура»; ч. 10-11 (стор. 31). Вінніпег.
- 5 /87/ 1955 р. Денікін і Церква. «Віра й Культура»; ч. 9 (стор. 11-14). Вінніпег.
- 6 /88/ Братства на Україні. «Рідна Церква»; ч. 17 (стор. 7-8). Карльсруе.
- 7 /89/ 1958 р. Особливості Української Православної Церкви. «Український Збірник»; ч. 14 (стор. 58-95). Видання Інституту для Вивчення Історії та Культури СССР. Мюнхен.
- 8 /90/ 1959 р. Воля й закон. (З приводу книжки О. Шульгина). «Віра й Культура»; ч. 8 (стор. 7-10). Вінніпег.
- 9 /91/ The Distinguishing Characteristics of the Ukrainian Church. „Ukrainian Review“; № 8 (pp. 78-94). Institute for the Study of the History and Culture of the USSR. Munich.
- 10 /92/ 1960 р. De oekraïns Orthodoxe Kerk. Geschiedkundige en liturgische bijsonderheden. „Het Christelijk Oosten en Hereniging“; № 3 (pp. 149-185). Nijmegen.
- 11 /93/ 1963 р. Перші віки християнства в Україні. «Інформативний Листок Зв'язку УХР»; ч. 12 (стор. 2-7; циклостиль). Сарсель. Передруки: «Шлях» в чч. за 27 жовтня та 3, 10 і 17 листопада. Філадельфія. «Українське Слово» в чч. за 22 і 29 вересня. Буенос Айрес.
- 12 /94/ 1964 р. Історичні підвальнини УАПЦ. Стор. 127. Мюнхен.

б. Рецензii

- 13 /95/ 1955 р. о. І. Нагаєвський: «Кирило-Методіївське християнство на Русі-Україні». «Америка», ч. 63. Філадельфія.
- 14 /96/ 1956 р. М. Ззыкин: «Тайна імператора Александра I.» «Annalecta Ordinis Sancti Basilii Magni»; vol. II (VIII), fasc. 3-4 (pp. 555-558). Romaе.
- 15 /97/ 1962 р. Труди ї дні митрополита Ніканора. (З нагоди книжки о. А. Дублянського: «Тернистим шляхом» — Життя митрополита Ніканора. Лондон 1962). «Український Самостійник»; ч. 58 (стор. 39-41). Мюнхен.

Г. Українська Академія Наук та її діячi

a. Оригінальнi студiї та працi

- 1 /98/ 1948 р. Академік М. П. Василенко. «Голос Державника»; ч. 6 (стор. 3-26). Мюнхен.
- 2 /99/ 1949 р. (Н. Д.) Агатангел Кримський. «Україна»; ч. 2 (стор. 121-128). Париж.
- 3 /100/ 1950 р. (Н. Данилевська) Згублений рiд (Людмила Старицька-Черняхівська). «Визначнi жiнки України» (стор. 36-64). Новий Ульм.
- 4 /101/ 1951 р. (Н. Д.) М. П. Василенко i ВУАН.. «Україна»; ч. 5 (стор. 337-345). Париж.
- 5 /102/ 1952 р. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві знищеннi большевиками. «Українськi Бiблiологiчнi Вiстi»; вип. 1 (стор. 51-53). Видання УВАН. Авгсбург.
- 6 /103/ 1953 р. До бiографiї акад. А. Кримського. «Наша Культура»; ч. 7 (стор. 7-10). Вiннiпег.
- 7 /104/ З моїх спогадiв про М. Грушевського. «Україна»; ч. 9 (стор. 744-747). Париж.
- 8 /105/ 1954 р. Гетьман Павло Скоропадський. «Наша Держава»; ч. 8. Торонто.
- 9 /106/ 1955 р. Українська Академія Наук. Т. I, стор. 148. Т. II, стор. 211. (з'явився в 1958 р.) Видання Інституту для Вивчення Історiї та Культури СССР. Мюнхен.
- 10 /107/ 1956 р. Академік М. П. Василенко (1866-1935). «Вiра й Культура»; чч. 2 (стор. 5-7), 3 (стор. 13-15) та 4 (стор. 13-15). Вiннiпег.
- 11 /108/ Процес Центра Дiй 1924 р. Видання УВАН. 24 стор. Мюнхен.
- 12 /109/ Свiтлiй пам'ятi М. С. та К. М. Грушевських. «Наше Життя»; ч. 4 (стор. 9-10). Фiлядельфiя.
- 13 /110/ 1958 р. Київ часiв М. К. Зерова та П. П. Филиповича. «Український Самостiйник»; чч. 16 (стор. 23-28) i 17 (за 1959 р., стор. 28-34). Мюнхен.

- 14 /111/ 1959 р. Нове фальшування історії (З приводу 40-ліття ВУАН). «Вісник ООЧСУ»; ч. 3 (стор. 20-24). Нью-Йорк.
- 15 /112/ 1960 р. До 30-ліття процесу СВУ (акад. М. Слабченко). «Український Самостійник»; ч. 32 (стор. 29-35). Мюнхен.
- 16 /113/ М. М. Могилянський. «Українська Літературна Газета»; ч. 3. Мюнхен.
- 17 /114/ СВУ та ВУАН. Там же, ч. 4.
- 18 /115/ Л. М. Старицька-Черняхівська. Там же, чч. 6 і 7.
- 19 /116/ С. О. Єфремов. «Свобода»; чч. 49-54. Джерзей Сіті.
- 20 /117/ Великдень 1930 р. в Україні (про процес СВУ). «Самостійна Україна» в ч. за червень (стор. 3-6). Чікаґо.
- 21 /118/ Про нечисленних серед незчисленних. «Український Самостійник»; ч. 37 (стор. 21-25) та ч. 38 (стор. 28-34). Мюнхен.
- 22 /119/ Нове фальшування історії України. «Український Збірник»; кн. 17 (стор. 46-51). Видання Інституту для Вивчення Історії й Культури ССР. Мюнхен.
- 23 /120/ 1961 р. Жінки — вчені України. «Наше Життя»; чч. 10 (стор. 3-4) і 11 (стор. 3-4). Філадельфія.
- 24 /121/ 1962 р. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Записки НТШ, т. 173. (стор. 7-111). Париж-Чікаґо.
- 25 /122/ 1963 р. Акад. В. І. Вернадський. «Листи до Приятелів»; ч. 7-8 (стор. 18-23) та 9-10 (стор. 10-15). Нью-Йорк-Торонто.
- 26 /123/ Київ часів М. Зерова та П. Филиповича. «Безсмертні» — Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. (Стор. 231-252). Мюнхен.

б. Рецензії

- 27 /124/ 1959 р. Збірник Академії Наук УРСР: «Розвиток Науки в Українській РСР за 40 років. «Український Збірник»; кн. 16 (стор. 95-132). Видання Інституту для вивчення ССР. Мюнхен.

Д. Біографії наукових та громадських діячів

- 1 /125/ 1951 р. Д. Дорошенко, як історик-державник. «Ранок»; ч. 14. Гайденав.
- 2 /126/ 1952 р. Шевченко. «Наша Культура»; чч. 1 (стор. 11-15), 2 (стор. 11-18) та 4 за 1953 р. (стор. 22-26).
- 3 /127/ 1953 р. М. Даунар-Запольські. Зацемкі до біографії. «Запіси Белар. Інституту Науки і Мастецтва»; т. I (стор. 14-28). Нью-Йорк.
- 4 /128/ Д. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність. «Український Літопис»; ч. 1 (стор. 35-44). Авгсбург.
- 5 /129/ Д. Дорошенко: «Мої спомини про недавнє минуле.» Там же, стор. 81-88.

- 6 /130/ Д. Дорошенко: Історик-Державник. Там же, стор. 115-118.
- 7 /131/ Alexandra Efimenko a historian of Ukraine. «Наше Життя»; ч. 11 (стор. 22). Філадельфія.
- 8 /132/ 1954 р. Українська різьбарка — Є. Скоропадська. Там же, ч. 2.
- 9 /133/ Світлій пам'яті Т. Панченко. Там же, ч. 9 (стор. 10).
- 10 /134/ Проф. П. П. Курінний. «Шлях Перемоги», чч. 15-18. Мюнхен.
- 11 /135/ Проф. Б. Д. Крупницький. Там же, за 23 вересня.
- 12 /136/ 1955 р. Проф. О. П. Отгоблин. «Вісник ООЧСУ»; ч. 5 (стор. 25-29). Нью-Йорк.
- 13 /137/ Пам'яті співачки К. Воронець. «Наше Життя»; ч. 10 (стор. 10). Філадельфія.
- 14 /138/ 1957 р. Пам'яті вченої (В. Козловської). Там же, ч. 2 (стор. 10-11).
- 15 /139/ Пам'яті піяністки (М. Жаботинської). Там же, ч. 5 (стор. 10).
- 16 /140/ Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя й наукова праця (1894-1956). Вступне слово (стор. I-XXXI) (до посмертно виданої книжки проф. Крупницького: Українська історична наука під советами. Циклостильне видання Інституту для Вивчення СССР, ч. 58. Мюнхен.
- 17 /141/ Professor Dr. Borys Krupnyckyj's Wissenschaftliche Laufbahn. „Sowjetstudien“ № 3. (Ss. 112-130). Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR. München.
- 18 /142/ Prof. B. D. Krupnytsky. „Ukrainian Review“; № 5. (Pp. 1-18). Institute for the Study of the History and Culture of the USSR. Munich.
- 19 /143/ 1958 р. Євген Андрійович Колодяжний (1881-1958). Некролог. «Віра й Культура»; ч. 7 (стор. 21-22). Вінніпег.
- 20 /144/ 1959 р. Єлісавета Кужім-Скоропадська. «Америка», Філадельфія, передрук «Батьківщина», Торонто.
- 21 /145/ 1960 р. Професор Олександер Якович Шульгин. «Наукові Записки УВУ»; ч. 3 (стор. 57-62). Мюнхен.
- 22 /146/ Prof. M. Vetuchiv. „Sowjetstudien“; № 9 (стор. 112-116). Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR. München.
- 23 /147/ 1961 р. Професор Олександер Михайлович Моргун. Некролог. «Віра й Культура»; ч. 6 (стор. 22-24). Вінніпег.
- 24 /148/ Професор Олександер Моргун. «Вільна Думка», чч. 18, 19. Сідней.

ІІІ. СПОГАДИ

- 1 /149/ 1954 р. У Києві в 1918 р. «Шлях Перемоги» за 28 лютого. Мюнхен.
- 2 /150/ Великий ісход (спогади про 1 жовтня 1919 р.). Там же, в березневому числі.
- 3 /151/ 1957 р. Старий Київ. «Українські Вісти»; ч. 71. Новий Ульм.
- 4 /152/ 1960 р. Три дні відвідин у Владики Ніканора. «Рідна Церква»; ч. 41. Карльсруge.

- 5 /153/ 1963 р. Братство ім. Андрея Шептицького 1945 р. (Карльсфельд). «Православний Українець»; ч. 91. Чікаго.
- 6 /154/ Київ 1918 р. (Стаття друкується в Збірнику на пошану полк. Е. Коновалця).

IV. VARIA

- 1 /155/ 1944 р. В. Короленко, автор думи про Барабашенка. «Наші Дні»; ч. 3. Львів.
- 2 /156/ 1949 р. Розділ «Україна в складі Російської імперії XIX- поч. XX ст.» в ЕУ/І, том II (стор. 466-479). Мюнхен-Нью Йорк.
- 3 /157/ 1952 р. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст. «Праці Церковно-Археографічної Комісії». (Стор. 1-48). Мюнхен.
- 4 /158/ Цenzурні утиски на Україні. «Україна»; ч. 7 (стор. 511-517). Париж.
- 5 /159/ Остання п'еса Л. Старицької-Черняхівської. Там же, ч. 8. (Стор. 645-648).
- 6 /160/ 1956 р. До ідеології «Історії Русів». «Вісник ООЧСУ»; ч. 12 (стор. 12-17), а закінчення в ч. 1 за 1957 р. (стор. 14-22). Нью-Йорк.
- 7 /161/ 1960 р. 1905 рік в Україні. «Український Самостійник»; ч. 30 (стор. 26-30). Мюнхен.
- 8 /162/ Сорочинська трагедія. Там же, ч. 31 (стор. 21-25).
- 9 /163/ 1962 р. Сорочинська трагедія та українська дума В. Короленка. «Збірник на пошану З. Кузелі». Записки НТШ т. 169 (стор. 449-456). Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней.
- 10 /164/ 1963 р. At the Dawn of the modern age: Ukraine under Lituanian and Polish domination. Ukraine a Concise Encyclopaedia; vol. 1 (Pp. 618-634).

V. РЕЦЕНЗІЇ НА ТВОРИ З РІЗНИХ ДІЛЯНОК

- 1 /165/ 1955 р. А. Москаленко: В обороні правди й діла гетьмана Павла Скоропадського. «За єдність нації»; ч. V (стор. 17-18). Лондон.
- 2 /166/ 1956 р. Д. Дорошенко: «По рідному Краю». «Батьківщина»; ч. I. Торонто.
- 3 /167/ 1957 р. «Історія Русів» — видання за редакцією О. Оглоблина, переклад В. Давиденка. «Наукові Записки УВУ»; ч. 1 (стор. 63-69). Мюнхен.
- 4 /168/ 1958 р. О. Шульгин: „L'histoire et la vie“. «Українська Літературна Газета»; ч. 12 (стор. 5-8). Мюнхен.
- 5 /169/ 1959 р. О. Шульгин: „L'histoire et la vie“. «Наукові Записки УВУ»; ч. 2 (стор. 74-78). Мюнхен.
- 6 /168/ Зауваги до біографічного словника „Kleine slavistische Biographie“ (Otto Harassowitz-Verlag; Wiesbaden 1958). «Український Самостійник»; ч. 24 (стор. 41-45). Мюнхен.

Олекса Горбач

АРГО УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ

Дослідів над арготизмами вояків-українців у нас не ведено. Наша популярно-інформативна стаття «Арго («жаргон») українських вояків» (в журналі «Вісті Братства колишніх вояків 1 Укр. дивізії Укр. Національної Армії», чч. 5-6, Мюнхен 1956, і окрема відбитка) мала за ціль допомогти зібрати відповідний матеріал. Це нам вдалося в деякій мірі; у випадку арготизмів вояцтва російської армії з-перед і під час 1-ої світової війни, крім наших записів, покористувалися ми й винотовуваннями з відповідних оповідань В. Винниченка та зі спогадів О. Кобця «Записки полоненого». Таких літературних і мемуарних матеріалів і тут, подібно як при інших групах наших вояцьких арготизмів, напевно знайдеться більше, але через недоступність на чужині того роду публікацій нам не було можливо не те, що переглянути їх, але навіть назвати. За таким арготичним матеріалом слід було б шукати в першу чергу по недоступних нам сьогодні різних гумористичних одноднівках і періодиках. Це головно стосується арготизмів вояцтва австрійської армії, УГА й Дійової армії УНР.

Наши власні нотатки цеї лексики — записи арготизмів, пригадуваних сьогодні з пам'яті, а зачутих (для австрійської армії, УГА та польської армії) від ветеранів у Романові (Бобреччина, обл. Львів) й у Львові між обома світовими війнами, а теж у формі відповідей на наш квестіонарник від живих ще учасників, — не повні. Записи арготизмів з червоної армії це частково наші власні помічення, а здебільша — відповіді комбатантів на еміграції на наш квестіонарник (головно, якщо мова про арготизми, вживані червоноармійцями-українцями по частинах, розташованих на Україні); небагато матеріалу й тут винотовано з білетистики й спогадів. Арготизми, вживані нашими морцями, вповні зачерпнуті з літературних творів. Арготична лексика, вживана серед вояцтва 1 УД УНА (Дивізія «Галичина») зачерпнута і з літературних творів і з наших власних помічень. Подібно на відповідях комбатантів на наш квестіонарник і на нотатках із відповідної мемуаристики полягають наші матеріали про арго вояцтва УПА. Не вдалося нам зібрати даних про таку ж лексику українців у румунській, чехословацькій та угорській арміях.

Чіткої межі поміж арготизмами вояків та інших суспільних груп нема. Своєрідна осмоза існує зокрема поміж арготизмами вояків та

сленгом міської вулиці, а далі — в'язнів, підпільників, злодіїв. Тимто й виникають територіяльні різниці поміж арготизмами вояцтва з Галичини-Буковини та центрально-східніх областей України, спричинені і різними армійськими системами і їхніми територіяльними пов'язаннями (українців австрійської й польської армій з арготизмами польських земель; українців російської й червоної армій з арготизмами російських міст); знову ж і в межах ніби «понадтериторіяльної» червоної армії українці з гарнізонів УРСР вживали й деяких інших арготизмів, ніж напр. такі ж українці гарнізонів Башкірії, — головно з-поза вузько-військової ділянки (напр. мандрі «хліб», ходули «ноги»). Здебільша носіями й популяризаторами арготичної лексики в армії були завжди вищокільники підстаршини й вояки виходці з міських соціальних низів: звідси зрозуміле й проникання вуличних арготизмів у вояцьке арго. В дальшому ж військова служба дуже причинюється до проникання арготизмів у широкі маси населення. Існує теж тісний зв'язок поміж арготизмами вояцтва УПА та тюремно-підпільними західніх областей України*); він випливає не лише із тісних персональних пов'язань поміж носіями обох арготичних систем, але й з подібних зовнішніх умов дотичних груп мовців.

Як виявляється, окрім наші вояцькі арготизми перетривали аж до найновіших часів (напр. біб «кулі, набої», мама «бунчужний»), хоч особливістю арготизмів є їх коротка живучість: емоційно яскравий арготизм в наслідок частого вживання блідне, стирається, втрачає свою досадну експресивність, а на його місце створюється інший. Тому в арго так багато синонімів для найчастіші уживаних та для пов'язаних із хвилюванням понять (напр. для таких понять і дій, як смерть-кінець, вбити-застрелити, вкрасти, попастися, втекти).

З уваги на невиразні межі поміж арготизмами вояцтва й інших соціальних груп типово-вояцькими арготизмами прийшлося визнати в першу чергу лише ті, що стосуються вояцького побуту. Хоч і тут не обійтися без зазублювань, бо ж окрім ділянки цього побуту в'яжуться з такими ж ділянками побуту носіїв інших арготичних систем (як напр. назви частин тіла, їжі, тюремного побуту тощо).

Для кращої речової пов'язаності й проглядності арготизмів ми трималися при їх переліку не азбучного порядку, але їх ділянкової принадлежності, розподіляючи їх за такими групами: а) назви частин тіла й їх функцій, б) назви військових ступенів, в) назви родів зброї, г) назви національностей, г) назви спорядження (уніформа, особиста зброя, спеціальна зброя), д) назви зв'язані з вишколом і бойовою тактикою, е) назви зв'язані з адміністрацією, судівництвом, шпиталем, є) інше. Помітки при окремих арготизмах дозволяють льокалізувати їх з часово-територіяльного погляду.

Арготизми з російської армії. Популярні серед вояцтва російської армії сленгові вирази часів 1-ої революції відображені в

*) Про наше тюремно-підпільницьке арго готовимо окрему розвідку.

оповіданнях Вол. Винниченка (Мнімий господін, Боротьба, Честь і ін.*); їх небагато: харя, мордасія, храп «обличчя» (I, 19, 23; II, 286); шкура «підстаршина ціпов'яз» (I, 257), у вуличному арго це «повія»; батько «ротний старшина, сотенний» (I, 24); фараони «дніювальні санітари в військовій божевільні» (II, 280), у вуличному арго це «поліцаї», вираз занесений з бурсацько-семінарського арго, де халдеями й фараонами називано учителів і настоятелів-«мучителів» відповідно до церковних утренних канонів, де фараон це мучитель ізраїльтян (пісня 1 ірмосу), а халдей — цар-мучитель отроків-юнаків (пісня 7 ірмосу); підтягувати «переслідувати, чіплятися» (I, 238); нагорить «буде біда, лих» (I, 35); чистая «письмове звільнення з божевільні» (II, 286), еліпса з якогось первісного «чиста бумаажка», себто без поміток; валять ваньку «вдавати божевільного, щоб звільнили від військової служби» (II, 276), де ванька (здрібніле від Іван) в вуличному арго синонім селянина, дурня, простака; харківське ванько «візник, дорожкар»; масалка «дурень, простак» (II, 286), в одеському арго масъбл «дурак; салдат» (з румун. *mazil* «звільнений зі служби боярин; член кавалерійського корпусу, складеного з таких бояр», осман.-араб. *ma'zûl* «звільнений, відставний», контаміноване з незасвідченим арготичним маслом як перекладом-калькою німець. арготичного *Butter*, Schmiede «вартовий, стійковий»; росій. арготичне бутырь „*Schutzmann*“ як позначення з нім. *Butter* приводить у рецензії на В. Ф. Трахтенберга «Блатная музика», 1908, W. Christiani, JA 1910, 262—69); циганська калька-переклад того виразу дзет «масло» збереглася в сх.-укр. арго зі значенням «увага! небезпека! алярм!» Цей вигук адідеовано згодом до німецького *sechs* «шість» (з чого й львівське тюремне зекс! «увага! небезпека! ключник іде!») і перекладено в сх.-укр. арго на: шестя (одесь.-харків. щұхер-шестя! «небезпека!»).

Куди більше таких арготизмів російської армії з напередодні 1-ої світової війни та таки з фронтів (у Сх. Прусії та в Карпатах) і австро-угорського полону наводить Ол. Кобець-Варавва у спогадах «Записки полоненого» (1. вид. Київ-Харків 1931; 4. вид. Мюнхен 1959, яким користуємося):

новобранець — серий, сéренъкій, баклажка, нестройова команда; ефрейтор-вишкільник чоти новобранців — дядька; надтерміновий підстаршина — шкура, унтер (як скорочення з унтерофіцер); полковий шпиталь — околодок, мабуть із росій. околоток «поліційна станція; околиця»; охранщик, член охранки (таємної поліції) — горохове пальто; биття відтягнутої шкіри на животі рубом долоні — банка, вибить банку, — порівняння однозначне тюремне дніпропетр. і одесь. з 1930-их років вибить, одрубати банку або вибить бубну — взяте з картярської термінології, де подібно картою б'ют об стіл, а банк, банка це «зібрані із грошових ставок гроші», бубна ж це «бубенчики, треф, кройц, хрести», а в багатьох графах бубновий туз — найвища карта; могло заважити при фразі вибить банку теж ставлення баньок на животі хворому на

---

*) Цитуємо за виданням В. Винниченко: Твори, тт. I-XI, В-во Дзвін, Київ-Віден, 1919.

простуду: після таких баньок теж залишаються синці; військовий капелян — батя (від батюшка «священик, парох»); не поцілити в мішень — пустити (набої) по молоко; гірська гармата — плювалка; набій важкої гармати — чемодан (дослівно «валіза»; порівн. зах.-укр. вояцьке куфірок «бомба; гарматень»); підслухова застава перед окопами — сепарат; вояк, що сам себе зумисне зранює — самостріл; воші — біла сарана; нічний горщик — генерал; лаяти, клясти — крити (з мови картярів, де крити це «бити картою», і звідси нове сленгове значення «давать відповідь на закиди»); обман, несерйозне говорення — липа (як і сьогоднішнє арготичне липа, липовий «підроблений, фальшивий», виводиться з народньої анекдоти про липову паску, що підкрашена виглядала куди гарніше, ніж справжня); налякатися, втекти — здрефіти (як і сьогоднішнє сх.-укр. арготичне дрефіти «боятися», взяте з моряцького арго, бо морське дрейф, дрейфити «бути гнаним водою, зійти з наміченого курсу», голланд. *drijf, drijven* «гнати, плисти»); увага! небезпека! — перебор! (переосмислення тюремного арготизму двадцять-два «жандарм», порівн. В. Винниченко «Темна сила», II, 173, який виводиться з газардної картової гри в «двадцять одне» очко, і дезайве двадцять друге очко на витягненій карті, себто «перебор», означає вже програш); горілка — гардиман (арготизм, знаний ще з чернігівських прошацьких, новоропських шапoval'ських гарда, гардиман та подільських лірницьких гартиха, артиха «горілка», й виник із циганського тхáрдзыімол «горілка», з італ. *acqua arzente* «горілка», дослівно «горюча вода»).

Декілька арготизмів подає О. Кобець теж із тaborів російських полонених на Угорщині:

цурек «готовий підстаршина австрійської армії» (з німець. *zurück* «назад», бо на фронті, мовляв, вміли лише відступати; до речі, цуріки — про австроугорське військо говорять у М. Черемшини й гуцульські дядьки, опов. «Перші стріли», Твори, Київ 1960, стор. 132); гімелзупа «ріденька юшка для полонених» (з якогось німець. *Himmelsuppe* — ніби від її водяної синяви); золото «людські екскременти (в лятрині)» (порів. сьогоднішнє запорізьке арготичне золотар «працівник асенизаційного відділу міста; працівник комунального господарства»); загнати «продати щось із одягу» (і сьогоднішнє сх.-укр. арготичне); здавати «втрачати надію щасливо пережити полон»; навались! налітай! «до мене! купуйте, люди!»; нагріти «обманути»; насобачитися «доробитися»; присобачити собі «присвоїти собі» (сх.-укр. сленгізм із якогось білоруського розмовного прысябечыць «присвоїти собі» від прысвойваць сябё).

Наці власні записи арготизмів українського вояцтва царської армії стосуються частин її південно-західного фронту в 1916-17 рр.; дотичні інформації завдячуємо май. Павлові Сумарокову. Вони підтверджують дані В. Винниченка й О. Кобця. Багато чого тут перетривало донині в арго советської армії та в вуличному (башка, плюватильница, пешка, оселедець-сельодка, крючик, лягавий — вже у значенні «міліціонер», а не «шабля», «пістоль», «патруля», — марина-маруся, плювачка, підчепить тощо).

- а) башкá «голова», бáньки «очі», нюхало «ніс», мóрда, плювáтельниця «рот», хáря, хрáпа «обличчя», лáпи «руки», цýркулі «ноги»; давáть хропакá «спати»;
- б) сéрий, сéренъкий, баклáжка «рекрут», дáдько «ефрейтор вишкíльник рекрутíв», шкúра «поверхтермíновий пídstаршина професíйник», спéчений «прапорщик», рótна шкúра «бунчужний», бáтько «командир роти, полка», грозá «генерал», пробóй «вимогливий пídstаршина», сíромáшка «резервíст; селюх», п'éшка «рядовий; пíхотинець»;
- в) душогúби «артилерíя», задерихвóсти «кавалерíя», пльоткáр, брехуnéць «зв'язíст»;
- г) хахóл «українець», кацáп «росіянин», áнтик «поляк», карапéт «кавказець» (від вíрмен. іmени Карапет — Предтеча), прусák «німець», музикáнт «румун», хóдя «китаець», банзái «японець» (від штурмового клича японцíв), большакý, шантрапá «большевики, червонí» (первісно «наволоч», мабуть, з румун. şandramá «пíddaщia, будa; níkuдишня людина», осман. şundurma «пíddaщia, будa», контамíноване з шандrák, шандráвий, цунdrávий «обірванець, негодай», румун. şontorog «каліка», угор. csomtorag, csonka «каліка» з італ. cionco «каліка» та карпат. цундра, -ря, угор. condra «лахман», нім. Zunder «губка, чир»);
- і) гармóшки «чоботи» (від зморщок халяви), магазíн «наплечник», чепáха «каска», оселéдець «шабля», крючóк «пíстоль», марýна «рушниця», шíло «штик», дýра «куля», картóшка «яйцева ґраната», бутýлка «ґраната з ручкою», цíбуля «медаля», максýм, горкýй «станковий кулемет» (як калямбурне твориво від марки «Максім» до іmени й прíзвища рос. письменника), бáбушка, бáба «важка гармата», чемодáн «набíй важкої гармати», плювáчка «легка гармата», душогúбка «міномет», шкáпа «кінь»;
- д) зали́ть пíд шкúру «допекти», крить, хрестýть «кричати на кого», плювáть «ляятися», шпíлька в жóпу «догана», лягáві «патруля в гарнíзоні», дíбóля «марш», могýла «окопи», чорна дорóжка «колоючи дroti, засíки», нюхачí «висунена застава, секрет», пíдтягáть побáса «йти вперед», пíдбирáть штанí «відступати», здрéфить «злякатися»;
- е) халýй «джура», бáтя «військовий духовник», корýто «польова кухня», заправíло «кухар», шáмать «їсти», поплóха, каньдьюр «зупа, юшка», шрапнéль «горох», цéгла, кирпíч «хлíб», пíдбирач «санітар» (бо пíдбирає ранених), околóдок «шпиталь», живорíз «лíкар, хíрург», комбінáтор «симулянт», кынський лýкар «ветеринар», лáзык, дíзык «дезертир», злазювáти «здезертирувати», пíдчepíть, цапнúть «заарештувати, зловити», сидýть на дармовíй кáші «сидіти в тюрмí», набýть по мордáсам «по лицí», фараóни «поліція», перебóр! «увага! бережись!», сплáвить, розколóть «застрелити», зарýть «похоронити», дать дýба «померти»;
- є) мýмочки, мáйки, пíшохóди «воші», дýбрнуть, царапнúть «вкraсти», загнáть «продати», нагрítъ «обманути», францúз «венерична недуга», бíла, сivýха «горíлка».

Систематичного запису арго українців вояків з австрійської армії з 19 в. немає. Окремі вирази зустрічаються лише принагідно, використані в мемуаристиці чи в літературних творах. Про розташуваннях в Галичині й Буковині піхотинців австрійської залоги 1846 р. каже польський східно-галицький повістяр Зигмунт Качковський у повісті „Święta Klara“, що їх звано szłapaki (цитуємо за книжкою Р. Chmielowski: Z. Kaczkowski, Petersburg 1898, стор. 23); наддністриян. шлапакі «сходжені старі черевики, пантофлі». Деякі сленгізми галицького вояцтва використано в комедіях Івана Наумовича «Знімчений Юрко» (пізніше видання: Львів 1922), в мельодрамі Мидловського «Тимко капраль» (Львів-Тернопіль 1928), а теж у гуморесках із вояцького життя, вміщуваних у видаваних Антоном Ганяком у Львові календарях «Приятель жовніра» (інформація дир. Ст. Шаха); на жаль, ці публікації мені не доступні (подібно як і називані С. Шахом у листі до мене: комедія Григорія Гануляка «Пропав бефердерунок» та водевіль Івана Наумовича з 1880-их рр. «Гриць Мазниця»).

Часів 1-ої світової війни стосується ліста вояцьких сленгізмів, подана нам листовно дир. С. Шахом; тут багато ґерманізмів і польонізмів, в тому й сленгового характеру:

- а) лепета «голова» (з поль. *łeb* «лоб» і лепетати «незрозуміло говорити»); слыпак, візірклáпа «око» (нім. Visierklappe ніби «клапан візіру в давньому шоломі»); променáда на вúши «проділ у волоссі голови» (ніби «корзо для вошей»); копýта, гákси «ноги» (нім. Hachse «колінковий опук задньої ноги у ссавців», аргот. «нога»); шперклáпа, лóфа «задниця» (нім. Sperrklappe «затикальний клапан»);
- б) цивільбáнда «резервіст; цивіліст» (нім. вояцьке Zivilbande «цивілісти» ніби «цивільна банда»); макогін, раніш бундзик «рекрут» (від обстриженої коротко, «на макогін» голови); дупák, зупák «професійний вояк і підстаршина» (ніби такий, що служить лише за «зупу», харчі; дупák це адідеація до поль. вульгарного dura «задниця»); айн'éрига «однорічник із середньошкільним освітнім цензусом» (нім. Einjähriger «однорічний», бо мав служити лише рік); мýченік, цісáрська дитíна «рядовий» (від натяку на гірку долю і іронія на пропаганду, мовляв ціsar це «тато», а вояки це його «діти»); вánца, плю́сква «десяtnик, капрал» (нім. Wanze, поль. pluskwa «блощиця», через традиційну придиркуватість підстаршин, порівняй львів. аргот. плю́сква «придиркувата людина; зачіпка»); мацьбóра «бунчужний, сотенний фельдфебель» (поль. maciora «льоха», як кепкування над традиційним у війську фаміліярним називанням сотенного «батьком сотні», а — здебільша несимпатичного — бунчужного «матір'ю, мамою сотні»);
- в) лапсердакí «піхота» (зах.-укр. лапсердák «волоцюга, безштанько», первісно, мабуть, із значення «злодій, стягни — чи украдь-сердак»); панí «кіннота» (через легшу службу й кольоритніше обмундирування порівняно з піхотою); аристокráти «артилерія» (через легшу службу й вимагану вищу пересічну інтелігентність вояка-артилериста); когутí

«військова жандармерія» (через когутячі пера на капелюсі, що їх ношено в мирний час); фінанц, теребилолька «пограничник» (бо в прикордонних місцевостях — Сокальщини, Бірдичини — особливо слідковано за пачкарями дешевого тютюну з-за російського кордону); смаровіз «обозник» (зах.-укр. розмовне «нехлюйник», дослівно «той, що підмазує осі коліс у возі»); лапайдух «санітар» (у львівському арго це «караваняр, погребник»); лопатенцуг «саперна чота» (утворення від укр. лопата й нім. Zug «чота», бо на фронті вживано їх головно копати окопи), раніш бундзик «рекрут» (наддністр. «калачик»);

г) рутéна, крайн (зах.-укр. «земляк»), rýsin, Івáн «українець»; йонтик «поляк» (з поль. діалектного Jantek від Antek, Antoni — Антін); іцик (жидів. Iсаак), айвай «жид» (жидів. вигук із нім. o Weh! «ой, горе!»); руманéшті, туманéшті «румун» (румун. românește «по-румунськи», теж адідеоване до зах.-укр. туман, туманіще «дурак»); нémтудум «угорець» (угор. nem tudom «не розумію»); пéпічек, кнéдлічек «чех» (чесь. Pepík — здрібніле від Josef; чесь. knedlíček «галушечка», розмовне knedlík «нездара, незарадний»); францува́тий «француз» (адідеація до зах.-укр. «заражений сифілісом, францю»); макарóні «італієць» (італ. maccarone «макарон; дурак»); шваб «німець»; а́нгльік «англієць» (поль. Anglik те саме);

г) гóзи, панталóни «штани» (нім. Hose те саме; під отаким вояцьким впливом виникло й наддністр. цвільгóзи «штани з саморобного білого полотна», нім. Zivilhose ніби «цивільні штани»); необісрáйка «сорочка» (через короткий подолок військових сорочок порівняно з народними селянськими); комісіяни, комóдштуги «черевики» (нім. вояцьке Kommiß «військова служба, військо», kommod «вигідний», Schuhe «черевики»); шуфéца «онучка» (нім. Schuhfetzen «онучка для черевика»); повія́ки «обмотки» (поль. powijak «повивач для пеленок дитини»); бляшка «медаля», бронзák «бронзова медаля за хоробрість»; штéрно, фасóля «зірка на ковнірі» (нім. Stern «зірка», зах.-укр. фасоля «квасоля»); яéшниця «жовта борта на ковнірі»; гвер, манлýхъер, костомаха, корóмисло, лóшня «рушниця» (нім. Gewehr те саме; Mannlicher винахідник удосконаленої рушниці); осá «куля», сухá слíвка «куля при розстрілі», плювати «стріляти», стріляти Богові в вікна «не попасти в цíль»; пálка «шабля у фельдфебеля піхотинця» (себто «цілок»), косá «шабля кіннотника»; закатрúпити «вбити» (з рідким приrostком ка- як у ка-довб); жолóбити «бомбити»; фéльдшpáта, заграбáчка «польова лопатка» (нім. Feldspaten те саме); бróцак «хлібна сумка» (нім. Brotsack те саме); рýцак, рýбзак «наплечник» (нім. Rucksack те саме); кóльки «колючий дріт»; фельдгúзыця «гавбіця» (нім. Feldhaubitze те саме, з адідеацією до наддністрян.-покутського вульгаризму гузíця, вузíця «задниця»); дурний Івáн «важка російська гавбіця 220 мм»; шíфа «корабель» (нім. Schiff те саме);

д) обрихтúнок «страйовий вишкіл» (нім. Abrichtung «рекрутський вишкіл»), зицíрка «муштра» (нім. Exerzieren те саме), зицирувати «муштрувати»; стягнúти копíта, вдáрити в копíта, стáти гапtáх «стати на

струнко» (нім.-австрійська команда *Habt acht!* «Струнко!»); бýти в дах, салютувати «здоровити по-військовому» (дах «козирок», отже «вдягти пальцями до козирка»; нім. salutieren «здоровити по-військовому»); махáти, кýвати ногáми «маршувати»; крипíрувати, швіцувати «важко бідти» (нім. krepieren «здихати», schwitzen «пріти»); давáти шпрайса, бráти до гальбpu, досолýти, доіхати «допікати, докучити» (нім. Spreißen «кілок, колючка; кусок дерева затискати закрутом у петельці відтягнути горішню губу коневi, щоб спричиненим отак болем усмирить зноровленого»; від іншого значення «колючка; острога» пiшло spreißen «гальопувати»); давáти шпáни, авсбiндувати «пiдвiщувати за кару iз зv'язаними позаду руками, щоб пальцi нiг ледве дотикали землi» (нім. Spange «пряжка», ausbinden «вив'язувати» — в австрійськiй вояцькiй мовi з повищим значенням); штрафéунг «карна муштра» (нім. Strafübung te same); шімфuvати «лаятися» (нім. schimpfen te same); зафасувати «отримати, бути покараним, побитим» (нім. fassen «отримувати») i звiдси: не фасувати з кимсь разом камашiв «не бути комусь рiвня»; уфérма, офérма штабóва «нездара» (нім. unförmig «без формi»); фáйгель «боягуз» (нім. Feigling te same); штрамáк(a) «дбалий за свiй зсвнiшнiй вигляд вояк» (нім. stramm «стрункий, натягнутий»); заведýя, зух «вiдважний, очайдух» (iз: завадiяка «скорий до бiйки»; поль. zuch «очайдух» iз zuchwały, давнe zupwały, вiд ufać «довiряти», давнe upwać «надiятися, уповати»); старá вóйна «бувалець, фронтовик»; ретré, áб-цляt «вiдбiй, вечiрня зоря» (нім.-франц. Retraite te same; нім. Abschlag «вiдбiй» особливо при закiнченнi маневрiв); манéбра (множ.), вивчáси «маневри» (поль. wyczasy «вiдпочинок»); форикувáти, шукáти шpáрги «наступати» (нім. vorrücken «просуватися вперед»; латин. sparganum «звiй»); ríkzug, давáй назáд «вiдступ» (нім. Rückzug te same); цофáтися, шлюсувати копýта «тiкати» (зах.-укр. цофатися, пiвд.-нiмець. zaufen «йти назад»; зах.-укр. вояцьке дошлюсувати «стати в лаву, долучити, дiйти» з нім. anschließen «долучити»); айнцигúвати «йти твердою вояцькою хodoю» (з нім. viinskílnого вiдчисловання «на темпо» першого маршового кроку Eins! «раз!»);

е) кивайнóга «посильний» (поль. вояцьке kiwajnoga te same); пýцер, пýцфлек, файфендéкель «джура» (нім. Putzer «чистiй», putzen «чи-стити», Fleck «пляма»; Pfeifendeckel «вiчко люльки» — вiд подавання лакеем пановi люльки); вáха «варт» (нім. Wache te same), вахцíмбра «вартiвня» (нім. Wachzímmere te same); шмírák «кухар» (зах.-укр. шмíр «коломазь» з нім. Schmiere «мазь»), гúляшканóна «польова кухня» (нім. вояць. Gulaschkanone te same, нiби «гармата для гуляшу»), менáжа «iжа» (нім.-франц. Menage te same), менáжка «iдунка, казанок»; фрýгати, менажувáти «їсти» (львiв. аргот. фрýгати «їсти» з франц. fricasser «схаласувати, швидко з'їсти; прoїсти»); комiснáк «хлiб» (нім. Kommißbrot «вiйськовий хлiб, бохонець цеглинкової формi»); сухáрки «сухий харч»; цюпák «каша» (мабуть, вiд розговiрного цюпати «бити, опихати», отже йдеться про первiнne «опиханi крупи, пшено»); польський

риж «логаза, крупи з ячменю»; гіберуватися «належатися» (нім. es gehört sich «належиться»); фурдигарня «тюрма» (з франц. corps de garde «вартівня»); організувати «красти»; шпіцель «донощик» (нім. Spitzel те саме); післати на гімелькомандо «розстріляти» (нім. вояць. Himmekommando «розстріл, кара смерти», дослівно «небесне відрядження»); завалити кіти «померти, згинути» (з поль. ловець. мови, де kita «китиця» це первісно «лисячий хвіст»); дати лопатою по сраці «поховати»; риційнус «військовий лікар» (бо на всякі недомагання приписував з-часта рицину, щоб відстрашити симулянтів); мародр «хворий (нім. marode «виснажений» з франц. maraude «лайдак», maraudeur «мародер» і malade «хворий»), мародцімбра «станціонар» (нім. Marodenzimmer te same); лазар «шпиталь» (нім. Lazarett «військовий шпиталь», італ. lazzaretto); милосердна, поцешниця «медсестра» (із: сестра милосердя й поль. pocieszycielka «потішувачка»); маркирувати «симулювати хворобу; тікати від роботи» (нім. markieren «маркувати, символізувати» себто «вдавати (недугу)»), маркирант «симулянт; легкун»; штудирувати «хитрувати» (нім. studieren «студіювати, вивчати щось»);
 е) кымати «спати» (давнє лірницьке і львів. арготичне із новогрець. κιμότε «лежу, сплю»); кыми, маржина, худібка «воші» (львів. аргот. кіми з нім. аргот. Kinnen,*) жидів. kinnim «воші»; гуцуль. маржина «худібка» з угор. marha «товар»); саранчá «блохи»; водиця «горілка» (зах.-укр. «свячена вода»); хырний «п'яний», хырити «п'яничити» (з нім. аргот. і жидів. schickern «пити», з пропуском ші- як ніби якогось за-секречувального приrostка); чіхране «бійка»; клявий «добрий, як слід» (з львів. арготичного клявий «добрий», що остаточно виводиться, ма-бути, із новогрець. kalá «добре»); вирихтувати «обманути» (мабуть, із abrichten «вишколити»); підштифтuvати «під'юдити» (нім. anstiften te same); голка, мамка «дівчина» (з чесь. holka te same; мамка «нянька», бо йшлося звичайно про дівчат-служниць, що няньчили дітей); римунда «дівчина або жінка легких обичаїв» (нім.-франц. Remonte «молодий, ще не в'їжджений верхівець»); патронташі «жіночі груди»; єкстравуршт «людина з претенсіями» (нім. розмовне Extrawurst te same, дослівно «спеціяльна ковбаса»); крісколеґа «ровесник, товариш» (нім. Kriegskollege «товариш з війни»).

Около 250 (переважно термінологічних) германізмів у мові галицьких та буковинських вояків називає у своїй праці про німецькі позиції в укр. мові Р. Смаль-Стоцький (Die germanisch-deutschen Kulturgeinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Ляйпциг 1942, стор. 203-10); вояцьких сленгізмів там однак мало. Зрідка трапляються вони в оповіданнях Ю. Федьковича, Ст. Ковалєва (Добрий заробок, Дезертир) та О. Маковея (Оферма).

Варт згадати ще декілька арготизмів, що стосуються війська, із передрукованого К. Студинським («Зоря», Львів 1894, ч. 18, стор. 425) рукописного словничка «босанської гварі» львівських злодіїв, зладже-

* Німецькі арготизми цитуємо за S. A. Wolf: Wörterbuch des Rotwelschen, Deutsche Gaunersprache, Mannheim 1956.

ного Генриком Фельштинським: szulanka «одвах», szulan «жовнір» (з нім. argo, де Schule «тюрма, поліційна тюрма»), chatramka «патруля, ревізія» (теперішнє хатранка «ревізія», хáтрак «поліційний агент» із чесь. arprot. chybrák те саме, а це з chytrák «хитрунець»), brzdékacz «поручник піхоти» (мабуть, від ношеної шаблі), zwierzchowy «поручник кінноти» (ніби «вершник»), czajka, rajak «поліцист», chmura «поліційний ревізор». Подібні львівські злодійські арготизми зустрічаемо пізніше у словничку місцевого поліційного урядника (Ant. Kurka: Słownik mowy złodziejskiej, Львів 1896, 1899, 1907): jancio, mente «вояк» (від імені Jan; від угор. mente «рід плаща»); kogut «поліцист» (від пір'я за капелюхом), rajak, księżyca «військовий жандарм» (від завішеної на грудях бляхи в формі півмісяця), rukawka «пістоль», bujka «зірка на ковнірі уніформи», bośnia «шпиталь». Дещо з того повторяється згодом у зах.-укр. вояцькому арго.

Українська Галицька Армія (УГА) передняла сленгізми українців з австрійської армії. З нових утворень слід згадати ще дальшу нову називу для поляків-вояків: ягельбни, магельбни (мабуть, через відклик польської сторони, головно післудчиків, в своїй політичній програмі до ідеї спільної польсько-білорусько-литовської держави Ягайловичів-Jagiellonów; ягельонами звуть селяни-українці поляків у львівських Бригідках ще 1940 р., порівн. Ів. Шкварко: Проклинаю! З щоденника укр. політв'язня, Мюнхен 1953, стор. 61). Жидів-вояків УГА називано ще ерихоні (ніби натякаючи на біблійне оповідання про здобуття Єрихону, Книга Ієуса Навина, 6).

Понад 40 арготизмів з Армії УНР 1917-21 рр. уживає Юрій Липа в оповіданнях «Рубан», «Кіннотчик», «Бляшанки», «Гринів», «Номер 28-ий», «Малий» (Нотатник, тт. 1-3, Львів 1936-37); деколи це одеські вуличні за походженням: старий «сотенний; полковник» (I, 142), крупа «піхота» (III, 114), сметанники «кіннота» (III, 115); зелені «повстанці» (I, 43), чрезвичайник (I, 47), гепчик (III, 93) «член ЧК, ГПУ», червонець «большевик» (I, 32), кислоїд (I, 14), радімий (I, 75) «росіянин», лапотник «румунський прикордонник» (III, 86); пацан «хлопчак» (III, 124, може з нім. arig. Puze(n)junge) «пасивний педераст»), мішочник «спекулянт» (I, 30), розбазарювати «розкрадати» (I, 49); винт «рушниця» (I, 73, скороочене з гвинтівка), горняшка «гірська гармата» (II, 95), колътик, максимка «роди кулеметів» (I, 46), кукушка «ранжуval'na льокомотива» (III, 127, з рос. «зозуля»), солом'яний бронепоїзд «малий тимчасовий панцерний поїзд» (I, 25), гатити «стріляти» (III, 35), промазати «не поцілити» (I, 46), кобилка «верхівець» (I, 59), іжак «самооборонне становище групи піхотинців проти кавалерійської атаки» (II, 100, від найжених штиків), укоськати (III, 32, дослівно «вдобрюхати коня»), порішти (II, 32), зажать (I, 29), прикалапуцнути (II, 97) «вбити, розгромити», розмінити «розстріляти» (I, 49), полоскотати «мучити на допитах» (I, 133), піти на льогкім катері «загинути» (III, 34), контрамін «кінець, смерть», попасті на контрміну «зазнати невдачі» (III, 63); катавасія «заколот» (I, 131, від назви антифонного співу, коли оба клироси сходилися серед церкви, а що видно викликало враження замішання); розкомарюватися

«розманіжитися» (ІІ, 40, може, первісно «розлягатися вигідно», бо комарник «шалаш»); котись «йди геть» (І, 49), намотуватися «тікати» (ІІІ, 116), втіковий «трусливий» (ІІІ, 114), духовитий «відважний» (І, 47), жлобня «поганці» (І, 51, з поль. арг. żłób «селянин; простак», дослівно «жоліб»), габелко «лайдак; дурак» (ІІІ, 119, від габелок, г- «шкіра з теляти», контамінованого з румун. hăbăuć «йолоп»), заговорювати зуби «крутити, викручуватися» (І, 34), ноль трава «ніщо» (ІІІ, 118, може, від нолевих установок апаратури), гниле діло «погано» (І, 51), лафа «чудово» (ІІ, 102, а осман.-араб. alafa «жалування послові, жолд»), батько «буття зі спиртом» (ІІІ, 121).

Наши дані про вояцьке арго українців червоної армії завдачуємо відповідям, зібраним на наш квестіонар Андр. Микулином, (арготизми київського (К), вінницького (В), севастопільського (С), рибінського (Р) гарнізонів між війнами та фронтових частин на Україні 1941-44 рр. (Ф) та відповідям д-ра Вол. Стефаника (Київська округа 1929-32 (Ко); частину арготизмів зібрано нами серед українців по гарнізонах Башкірії 1940-41 рр. (Б), то записано від українців із гарнізонів північного Криму й Запоріжчини 1940-41 рр. (З). Багато тут хіба рідких, ситуаційних творив, що мабуть, уже зникли. Є однак немало, що перетривало з давнішого. Багато тут перенесено з вуличного й тюремного арго.

- а) голова — башкá (турк. baş «голова»). (З, Ф, Б) кўмпол (Ко, З), казанóк (З), макітра (З), дбвбня, чердák, кебéта (мабуть, з осман.-араб. tabiat «природа, натура, характер», румун. tablet «замилування, звичка», укр. кебéта «здібність») (К); очі — глядéлки (Ко), хвинарі (З; сх.-укр. фонár «ліхтарня»), фáри (З), прожéктори (З), вікна, бúркали (себто «витрíшки»), (К); ніс — нюхальниця (З), капщúк (З), сáпало (З), клапанý, вентíлятор (З), сіфóн (К, З); рот — ротáра, хáвка, плювáтельница (З), говорýльник (З), зевáлка (З), зáїзд, ворóта (К), хáвало (Б); зуби — молотаркý, жерновá, кликý, ікли, кабачкý, боронá (К); вуха — слíшки (Ко), слухавкý, телефони, мікрофони, ганчíкý, халáви (К); руки — хватачký (Ко), хапálки, крýла, вéсла, скráклы, макарóни, гергéки (мабуть, із тюркського: порівн. каракалп. gürek «дерев'яна лопата», осман. kürek »те саме; весло») (К); пальцí — штрикáлки, ковирáлки, патикý, прýтики (В), граблы́ (К); ноги — ходúлы (З), крéнделі («обарінки», нім. Krügel «кружечок; прецель»; тут, мабуть, із розмовного: виробляти кренделі «заточуватися на підпитку») (К), жéрдь, одинáдцятий нόмер трамвáю (Р); говорити — заливáть, забавлáть, трепáться, заправлять áрапа (Ф);йти — пливтý, хапáть кілóметри, мíрять зéмлю (К); тікати — мотáть ýдочки, рвать кóхты (Ф), нарезáть вíнта, змóтуваться (З), втеча — драп (Ф, З); спати — давíти комарá, дрихнýти (К);
- б) рядовий — кобýлка (дослівно «саарч»; в давньому сибірсько-тюремному арго це «círi арештанти»), п'ёшка (З; рос. «пішак у шахах»), гúдзик, м'елкотá (рос. «дрібнота»), тóлька («анчуга-анчовс, хамса, дрібна рибка чорноморська й озівська») (К); професіонал-вояк (підстаршина) — безпросвéтная жизнъ, сельбóдка (З; «оселедецъ», одеське аргот. «міліціонер»), болвáн (Р); підстаршина-сержант — грéчка (від трикутної відзнаки на ковнірі, яку теж так звали), секíль (Б, З) (теж назва

трикутної відзнаки; порівн. одесь. аргот. секіль „clitoris“, осман. *sigil* «бородавка»); сотенний — папа (Ко); політрук — око, настáвник (Ко); резервіст — маму́ня, спідніця, гражданы́н (К); однорічник — волиньщик (рос. волынка «дуда», сленгове волынить «нарікати»), марноїд,* кухня, готова́льня, ре́йсфедер («кresляське перо», нім. *Reißfeder*; натяк на штабну працю цих упривілейованих) (К); лейтенант — кубár (К), кубік (З, Б) (від квадратових відзнак «кубів» на ковнірі), задрі́га (в одесь. і харк. вуличнім арго це «повія»), пілка (мабуть, від пилувати «надоїдати вговорюванням»), суй-но́с (себто «такий, що скрізь впхає свій ніс, вміщується») (К); капітан — лакіровані голени́ща (рос. лакированные голенища «ляковані халяви») (В), шпáла (від назви прямокутної відзнаки «шпали» на ковнірі) (З), не сюдí не тудí (через його проміжне становище між середнім і вищим командним складом) (В); полковник — кирпічки (рос. кирпичики «цеглинки»; через прямокутні відзнаки на ковнірі), шпáли («пороги на залізничному торі», так називано прямокутні відзнаки на ковнірі), вінти́к (рос. винтик «гвинтик», у сленгу «хлопчак»), сковорóдка (мабуть, від круглої військової шапки) (В); політкомісар — ромб (Б), рóмба (З) (від ромбової відзнаки на ковнірі); генерал — ворбона, побéг за нáмі (натяк на неуспіхи на фронті 1941-42 рр., при чому перекрученено злобно тодішній пропагандивний сло́ган: «Враг буде разбит, победа будет за нами!») (Ф);

в) піхота — пішодрáли, крупá (Ко), сéрая кобýлка, смердюхý, рибйóшка, тóлька, піхотáшка, скоты́нка для бойни, царýця цвінтарíв (іронічне перекручення відомого вислову про піхоту як «королеву боїв») (Ф); артилерія — дурноплóї, плювакý, гавкунý, бусóльщики (від бусолі, потрібної для скерування закритої вогневої позиції) (Ф); кавалерія — хвостокrúти, хвостопокáжчики, задерихвости, пустодзвóни, сметáники (Ф); зv'язист — катúшечник, павúк (від розсновування телефонних дротів із «катушок», цвóк), брехун (мабуть, натяк на передавані підретушовано звідомлення) (Ф); сапери — гробóщики, кротý, свинорýйщики (Ф); летун, авіяція — ізвóбщик (рос. «ф'якер»), шофéр, грак, ворбона, — гракý, вороньо, драбина (Ф); моряк — кльош (від форми штанів у кльош, франц. *clôche* «дзвін») (С); пограничник — собáчка (Ко), стовб, замóк (мабуть, із штампової фрази про добре бережений кордон СССР «граница на замке») (С); енкаведист — сínій (від синьої околиці шапок), потýличний сnáйпер (Б); військова жандармерія — нюхарí, заграділовцы (з рос. заградительные отряды), розмéнщики (з арготич. розмінять «розстріляти»), вперъóд з зáду (Ф);

г) німець — нýмчúра (Ко), фріц (нім. *Fritz* від *Friedrich*), прусák, тара́кáн, нýмáка, кáйзергорох, дубóвая башкá (Ф); вермахтівець — фріц, хляш (від *Fleisch* «м'ясо»), хлыбáк (мабуть, переклад вояць. нім. *Brotbeutel*, те саме), кóмпанянка (мабуть, від зачутого звертання до повій „комм‘, Panienka!“ принесеного з часу окупації Польщі), верблóд (мабуть, від великих наплечників — порівняно з червоноармійськими) (Ф);

*) Тут і в дальншому знак наголосу над ї замінено півтовстим шрифтом.

есесман — сýкин син (від жартівливого «розшифрування» абревіятури SS), гітлерівець, курохвáт, ібердúрень (перекручення нім. Übermensch «надлюдина»), шварцман (від чорних уніформ, нім. schwarz «чорний», Mann «людина»; теж нім. вояцьке арго називало есесівців die Schwarzen «чорні») (Ф); румун — румунéшту, тітулéско (жартівливе утворення з частим румуським прізвищевим наростком -escu), мамалýга («куліш; нездара»), кару́ца (рум. căruță «віз»), (Ф); угорець — цýган, чардáш, живоглóт (рос. «ненажора») (Ф); італієць — італýйшка, мінáйло, торбéшник (італійські вояки на східньому фронті інколи вимінювали за харчі зброю чи спорядження), макаронщик (Ф); поляк — пшýшкало, бжи-бжи, пýшко-пан, дзынъкальщик, матка-бóска (від наслідування незвичних польських звукових груп prz, brz — напр. przez, dobrze, — поздоровлення Dzień dobry! та вигуку переляку O Matko Boska!), лях, пілсéдчик (ніби «прихильник маршу. Пілсудського», спопуляризованого міжвоенною советською пропагандою) (Ф); чех — швейк (від прізвища героя гумористичної повісті Я. Гашека „Osudy dobrého vojáka Švejka“, 1921), шармáнщик («катеринкар»), дудáр (мабуть, задля слави добрих музикантів, що нею втішалися чехи й на Україні) (Ф); кавказець — душá лубéзний (Ко), чорножóпий (вульгарне жóпа «задниця»), (Б, Ф), куна́к (туркське qonaq «гість; друг»), ішák (турк. äšák «осел»), духáнщик (рос.-кавказьке «шинкар, крамар» від осман.-араб. dūkkān «крамниця»), кахетíнщик (від назви східно-грузинського племени кахетини) (К); українець — хахóл, мазни́ця (Ко); росіянин — кацáп, лáпотник (Ко); г) мундир — мішóк, рóба (одесь. аргот. рóба «одяг» із франц robe «сукня»), халамúта (мабуть, перекручене хомýт) (С); відзнаки: грéчка, секýль «підстаршинський трикутник на ковнірі», кúбік «лейтенантський квадрат», шpáла, квíрпíч «вищокомандний прямокутник», рóмбик, рóмба «політкоміsarський ромб» (Б, З); військові відзначення — бляшкí (Ко), мішурá (рос. «позлітка»), задавачкí, собáчий ошýйник (Ф), цáцька, побрякúшка (Р, З), іконостáс «багато навішаних нагрудних медаль» (Ф); шинеля — побstíль (К), хамýт (скручена в скатку) (К); сорочка — тельняшкá (з рос. нательная рубашка «спідня сорочка»), мутýка, базáвка (з рос. бязь «рід перської бавовняної матерії», осман.-араб. bez «полотно») (К); блюза — футлár, камзóл, фрак, мурмúрка (хіба перекручене ярмурка «жидівська шапка»?) (К); штани — куцíвкí (від кúцій «короткий»), бúфали (може від франц. bouffer «набухнатити матерію»), парусá («вітрила»), галýфéшки (галіфе «рід райтузів», від прізвища франц. генерала Galifet G.A.A., 1830-1909), кльош (первісно «матрозвíкі штани», бо з кльошуватою формою штани) (К); чоботи — ходíлки (Ко), чмóцькí (може перекручене дитяче чобóць «чобіткі», або якесь звуконаподібне для жv'якання по болоті?), дудочкí, рипúхи, ботфорди (ботфорти «кавалерійські чоботи», з франц. bottes fortes дослівно «міцні чоботи»), колéса (сх.-укр. аргот. «черевики») (В), прохорá (сх.-укр. аргот. «чоботи») (З); черевики — кáпцы, лапцайдракý, лáпты, човгунý, напівколéса (К), колéса, кальóса (З); онучí — портоянки (перекручене портянки), носовикý, загортáлки, конвéрти (К, Ф); обмотки — кишкí, ковбáси, мотáлки, поворóзки, перечíпáлки (К); пояс — швóрка,

лі́ко, шкы́рка, лéнта, зáшморг, прáжка (К); протигаз — намóрдник (Ко); каска — тарíлка (Ко); хлібна сумка — кошельóк, тóрба, хлыбáк, сáкva, сýдір (в тюремному й вулич. арго «клунок») (К); ідунка, казанок — корýто, нóчви, бани́к, жрательная посúдина, барабáн (К); нíж — (кишеневий) — товáриш, полóска (від полоснúти «ріzonути»), мólныя (рос. «бліскавка»), чíркалка (від черкнути ножем «різнути»), перó (сх.-укр. вуличне арго «ніж») (К); кулемет — стокáтка (Ко); стріляти — сýяти, шýти, прошивáти, косýти (Ко); рушниця — бердáна (Б), марýся (З), жónка, любóвница, кўрва, свíчка (сх.-укр. вуличне арго «рушница») (К); штик — гólка (Ко); пістоль — машýнка, шарабáнка (мабуть, сплутання із: шарабан «бричка з лавками», франц. char à bancs, барабан (у нагані) та шарманка «катеринка» — за награною піснею Scharmantte Katharine), братýшка, плювáлка (калька з нім. аргот. Speier, львів. аргот. сплюв «револьвер») (С), шпáлер (З) (сх.-укр. аргот. із нім. аргот. Speier); граната — грúша (Ко), яблучко, шáрик, гостýнчик (Ф); куля — поцылóнок, шýло (Ф); танк — корóбка (Ф); літак — птáшка (Ко), кукурудзяник (бо нíби лиш попри поля з кукурудзою ховався перед ворожою авіацією), горобéць, кíбéць, я́струб (мабуть, адідеація з рос. истребитель «вiniщувач») (Ф); гармата — плювáчка (Ко), кашліóчка, бухíкало, пíч, телескóп, проститútка, áня, мáша (від пестливих жíночих імен Ганя — Ганна, Маша — Марія) (Ф); гарматний набíй — гólка, телегráма (Ф); кíнь — шкáпа, алóра (З; від алóр «хода коня», франц. allure «хода»); сíдло — сириця, сракобíй (Ф); телефонний апáрат — хýтра скрýнка (К); зумер (дзвíнок) — чóртове калáтало, комáр, жужжáлка, шмелъ (рос. «джмíль») (Ф): проведена телефонна лíнія — павутíна, шнурíвка, сítка, в'ýтыр (К); звíй телефонного кабеля — бýблик, бýхта, пérстень, бýнта (нар. «в'ýзка гонтів») (К); польова радіostанція — бундíвка, шатró, кибítка (Ф); радіомашта — карандáш («олíвець»), сóсна, шпýчка, iglá (К); наплíчна радіostанція — ráція (абревіáтурна форма) (Б, Ф); корабель — посúдина (Ко); казарма — льох (Ко); колючий дріт — колючка (Ко);

д) політзаняття — політнакáчка (розмовне накачувати «напомповува-ти») (Б); рапорт —трепálка, кáзочка (К); рапортuvати — втиráть очкý (рос. очки «окуляри»; рос. сленгове «крутити в віdpovídx»); говорити промову — присиплáть, оповідáть баўки, теревéны, товктý вóду в стýпі, реzать речý (С): марш — пíшадрálка, прáця ходулям (К); маневри — грálki (Ко), сметáна, бабцí, картóшка, яйця (В); фронт — м'ясорúбка, бойнá, ковбásная машýнка, весылля, таньцóльки, забáва (Ф); окопи — норá, могýла, розráда, жилплóщадь (рос. «житловий простíр») (Ф); наступ — гроб, вперýбд зарé навстрéчу (іронічний натяк на рос. штампóвий заклик) (Ф); віdstуп — драп (Ф) тыкáчка (Ко), віdstупati — реzать вíнта, катáть гýси (Ф); здоровити по-вýйськовому — козирýти, прикладáти граблý до дашká, бóвкати, дудáрити, юсти (із фрази: юсти очима «вдивлятися») (К); стати на струнко — ковтнúти мéтра, ковтнúти патикá, вýправити горбá, подтягнúть кréнделы, глáнуть баранóм, затягтý язы́к в зáдницю (К, В);

- е) гавптвахта, вартівня — курóрт (Ко), губá (з рос. давнього губá «округа карного суду, окружний суд») (Б, З); засудити — закатать (Б, З); арештувати — підчепítъ (К), зааркáнiti (Ко), попутáть (З), посадíть на воронíх — (натяк на чорного ворона «крите поліційне авто») (Б); суддя — мýлостивець, отéц настáвnyіk, ключáр від рáю (Ф); доносити — стúкати (К, Б), донощик — стукáч (К, Б); признatisя на слíдстві — розколóтись (К), заспíвáти (Ко); попастisя — погорíть, засýпаться (К, З, Б); здезертирувати — змýтisя (Ко); зловити — зацáпати (Ко); розстрíляти — розмíняти, одпráвить у штаб Духóнїна (К), одпráвить у земвíддыіl (себто у земельний віddіl) (Б); розстрíл — стéнка (К); тюрма — курóрт, страхóвка, дómіk, буцигáрня (виникле з: фурдигáрня й аргóтичного буц «поліцист, вояк», позиченого з нím. аргó Butz «поліцист», порívn. лíрницьке аргот. бецák «солдат»), кы́ча (загально-укр. аргóтичne — з циган. kíca, kíča «тюрма») (К), бéлій дом (Б); сидіti в тюrmí — лы́куватись на курóрty, бýти безробітним, бýти в держáвній опíцы (К); польова кухня — зенyíтka (Б, К, З), міномойót, резéрva, самогónnий апарáт, розráда (К); кухар — кухр (Ко), перлóвка, грéчана кáша (від типових страв), зенyítчик, противовоздúшная оборона (від назви польової кухнí) (К); юшка — брандахлýst (Ко), баландá, похльóбка (рос. похлéбка) (К); горох — волóбе óko, шрапнéль (К); грéчана каша — шрапнéль, гречúха (К); пшонýяна каша — пшонýнка, сéчка (рос. «сíчка; шрít») (К); хлíb — мандró (одесь. аргот., з циган. mandró «хлíb») (З); їжа — шамбóвка, жратвá, вáта, харчосmák (К); їсти — шáмать (К, З, Б), молóти, молотýти (К), рубáти (К, З); джура — пíдлýпáло (Ко); посильний — посиликo, бігúн, ганайло, хорт, гончий собáка, мотáйко (сх.-укр. мотáться «плентатися»); лíкар — коновáл, помíшníк сméрти (К); хíрург — м'ясník (К); медсестра — янгол (Ко), дéвшушка, сердéчний пластир, жáлосное сéрце (Ф); шпиталь — рай (Ко), трупárня, тóй-світ, бóжі двéрі, бráма святóго Петrá (К); померти — врíзати дýба, дáти дýба (Ко); здоровий — бичíло (Ко); виздоровна сотня — доходíловка (від доходити «конати») (Ф); рана — вентíлáтор, rýrka, rívchák (Ф); поранити — зробítи вентíлáцію, продирáвить, поцíлувати (Ф); калíка — цáпля (рос. «чапля»), мотоциклéст (Ф); симулянт — придурка (К), придуróк (З), симулювати — придуроватись (К), фелónить (з: франц. арг. filon «бездíлля»); ветеринар — корóв'ячий бáтько (К); вошí — бичкý (Ко);
- е) товарищ — корешóк (від: корінь «дишловий кінь у трíйнім запрязí») (Б, Ф); вкraсти — злýмбóніть (рос. лимонить «обманювати»; пов'язане однак радше з аргот. лýмбóni «грошí» як контамінацією метатезованого мíлýйóни й франц. la monnaie «монета, дрібні грошí»), свýснутъ, сцíбрить (циган. te styrdés «вкraсти», звідси й укр. аргот. стýрити), злямзíть (рос. лýмзить; лýмза, поль. źamzak «босяк», може з нím. аргот. klemzen «красти із скарбонки»), органызúвáть, обрабатать дéло, зваргáнить (мабуть, адідеоване до варгáн «дримба, дрімля» перекручене організувати) (К), спéрти (Б, З); дíвчина — бабóля, трíкó, юбка, панталóнчики (К); познайомитися з дíвчиною — знайтí шлóху, подцепítъ

бабцá (К); домовлятися з дівчиною про зустріч — прийтí на зв'язóк, запросítъ на заземлéныie (К); вуличниця — шлóха, сýвка (харків. вуличне «дрібненъкий злодій; малий хлопчина», від укр. сýвкати — про хріпкий голос гусенят, качат — і, мабуть, від босáвка «босячка»), бубéнчик (рос. «маленький тамбур; глядíйоля»), лárва (поділь.-покут. «повія», лат. larva «маска») (Р).

Декілька арготизмів із фінляндського фронту 1939—40 рр., а далі — з Ростова, вживав Ів. Лобода в повісті «Вони прийшли знову» (Вінні-пег, 1953); вони виявляють подекуди сліди свого моряцького походження: бражка «свíй гурт» (66) (радше від поль. brach «братець», ніж від брага), шкура, жолоб «поганець» (114), супчик «чолов'яга, пташок» (96), стріляний птах «бувалець, людина з досвідом» (101), блат «купівля по протекції» (65), провалюй, провалювай «йди геть!» (18, 120), прикарманить «накрасти» (45), віддать кінці «відійти геть» (112, себто «відплисти, відшвартуватися»), пришвартуватися «влаштуватися, примістити-ся» (113), посадити на мель «провчити, дати прочухана» (114), зозуля, кукушка «снайпер на дереві».

Понад два десятки арготизмів, уживаних полоненими червоноармійцями (в нім. полоні в Донеччині та в північній Німеччині), називає принаїдно в спогадах Мик. Сергієнко «У кіттях тиранів» (Мюнхен 1953): шпанá «драбня» (86) (ніби від шпанки «мериноса, сірої еспанської вівці»), барбос «драбуга» (87) (від популярної назви собаки; мабуть, із франц. barbichon «малий пудель»), блатняк «міський злодюга» (85) (з нім. аргот. blatt, platt «певний, приналежний до злодійського світу», може з жидів.-гебреїв. polat «втекти», з якого й сх.-укр. аргот. плýтувати «іти»), кореш «товариш» (85), колгоспник «роботяга» (187), доходяга «смертник, виснажений голodom полонений» (150), ряшка «пика» (дослівно «шаплик») (155), політична накачка «агітація» (15), закрутка «саморобна цигарка» (72), чинарик «недокурок» (189) (може з італ. cinere «попіл», бо чинар «плятан»), двадцять, сорок «залишений другому докурок цигарки» (150, 147) (як еліптична фраза: «Залиши для мене 20% цигарки докурити!»), кезя «сир» (72) (нім. Käse те саме), калим, колим «здобутий або випрошений харч» (113, 70) (тюрк. qalyn «викуп за молоду»), пікіровка, пікіровщик, пікірувати «здобувати харчі нечесним способом» (153) (мабуть, від пікувального налету бомбовика, франц. ríquier «колоти»), захабарювати «піддобрювати подарками» (150), угадати кого «відплатити, помститися» (150), поклювати, намилити шию «побити» (184, 222), зробити кому тъомнью «побити накинувши жертві на голову мішок» (116), пустити в розхід «застрелити» (79), мазати п'ятки «тікати» (139), валетом укладатися «лягати вдвійку спати голова одного до ніг іншого» (75).

Принагідно відмічує ок. 85 рос. червоноармійських арготизмів із війни 1941-45 рр. з книжок і преси А. и Т. Фесенко «Русский язык при Советах» (Нью Йорк 1955): тушонка, второй фронт «американска м'ясна консерва» (131), паук «зв'язіст» (126), небесная пехота «парашутисти» (134), борис петрович «бронепоїзд» (135, від скорочення «б. п.»), урвец «войк укріпленого району (у. р.)» (121), эрсовец «катюшник»

(121, від назви стрілен «катюші» — РС, реактивний снаряд), мимомётчик «мінометник» (124), фаустиуни, фаустпатронники «німецькі противитанковики» (131), капешник «прикордонник із КП — контрольного пункту — відбирати воєнні трофеї червоноармійців» (125), фриц, гитлеровец «німець» (131); фенька «ручна граната Ф-І» (123), ручник «ручний кулемет» (129), станкач «станковий кулемет» (129), ишак, скрипун «б-цівковий міномет» (132), раиса семеновна, коптилка, моргалик «катюша» (124), сыграть, заиграть, пропеть «випалити з катюші» (124), андрюша, іван-долбай, іван-іванович «великі реактивні міни» (135), блока «малий автомобіль ГАЗ-ик» (126), малютка «танкетка» (123), самоходка «штурмова гармата» (130), зверобой «сов. протитанкова гармата» (127), нитка «телефонна лінія» (123), бык «бойовий комплект для артилерії» (126), чемодан «гарматень» (135), лягушка «протипіхотна міна, що рветься над землею» (126), зажигалка «запальна бомба» (122), хлопушка «тріскуча мала бомба з запізненим запалом» (123), краб «прашщут, з якого висипаються далі малі бомби» (126), ёж «прешкода з рейок і колючого дроту» (126), летаючие танки «штурмові літаки» (134), ласточка, чайка «сов. літак» (126), утёнок «учбовий літак» (126), стрекоза «легкий бомбовик» (126), слон «аеростат повітряної загороди» (125), катюша «літак К-7; реактивна артилерія» (123), лаг, миг, як, ил «сов. типи літаків» (123), ломовик «транспортний літак» (122), ястребок (122), яшка (135) «літак винищувач», кукурузник, лесник, капустник, землемер, іван-полунощник, крилатый связист, тихоход «легкомоторовий нічний бомбовик У-2» (122), костиль, кривая нога «нім. розвідувальний літак» (123), рама «двофюзеляжний розвідувальник Фоке-Вульф» (123), певун, музикант «пікувальник» (123), горбач «артилерійський обсерваторський літак» (123), керосинка» «голосний, потріскуючий літак» (123), лаптёжник «пікувальник Ю-87 з башмаками над колесами підвіззя», корова «нім. літак старого типу» (126), щука «підводний човен» (127), бомбёжка «лайка» (129); забросить «скинути парашутом партизана» (120), хозяин «присланий партійним центром партизан» (120), дикие «партизани, неохоплені парторганізацією» (120), рельсовая война «зривання рейок» (120), отремонтировать (мост) «зірвати» (120), голосовать «піднявши руку спинити проїздну автомашину», щель «бомбосховище в землі» (122), кукушка, сверчок «німецький автоматник, залишений в тилу при відступі» (127), хозяйство «відділ командира» (141), руководить хозяйством «командувати сектором фронту» (140), дивизионка «дивізійна газетка» (141), нырик «сов. дезертир» (128), пригреть «ранити» (129) земотдел «смерть» (129), здря-вотдел «шпиталь» (129), крикаин «недостатня доза кокаїни» (129), автоматчик «вош» (127), трофейничать «грабувати на ворожій території» (125), энбэ (немецкая баришня), немецкая овчарка «повія у німців» (133), пепежэ (походно-полевая жена) «повія в червоній армії» (121).

Декілька арготизмів названо тут і з російської армії за першої світової війни: козуля «козак» (135), фазан «штабний старшина» (135), шилозадка «німецький апарат Таубе» (136), рябые «дезертири» (136), самострел, палечник «войк, що себе сам скалічив» (136), кабан «б-пудовий гарматень» (135), мавруша, берта «мортирна пушка» (135).

Около 65 арготизмів, уживаних **кубанськими козаками** перед і під час першої світової війни та революції, називає принародно Вас. Іванис у спогадах «Стежками життя» тт. I-IV, Торонто 1958, Новий Ульм 1959-61): пришльопати «прийти» (I, 169), дядько «підстаршина опікун рекрутів» (I, 105), віц «підстаршина з учбової команди» (I, 105), дід «старший генерал» (I, 113); шпак «цивліст» (II, 339, мабуть, від аргот. шпаківниця »пульт у парламенті», III, 266, — задля підвищеної, ніби скринькової, форми), димар «козак нестроївник, що тікає від військової служби» (I, 150, бо, мовляв, ховається біля хатнього вогнища), піхтур «піхотинець» (II, 19), крупа «піхота з некозаків» (I, 119), кашоїди «салдати некозаки» (II, 142), картузники «військовики некозаки, зокрема старшини» (II, 13, бо носили не папаху, але картуз «фуражку», що з долішньо-нім. kartûse «паперова торбинка», франц. cartouche), козуня (I, 159), козюньо (IV, 29) «козак», іван «джура» (II, 233), вольняк «вояк доброволець з освітнім цензусом, вольноопределяючийся» (I, 106), михайлони «старшини випусники Михайлівської артилерійської школи в Петербурзі» (I, 154), нагаечники «козаки з каральних відділів» (I, 179), золотопагонники «білогвардійці офіцери царської армії» (I, 189), кадети «білогвардійці» (II, 33, себто з кадетського корпусу; пор. кадюки «денікінці», Катеринославщина 1919, в опов. Гр. Епіка «У жовтневу ніч», цитуємо за «Укр. радян. письменники», т. III, Київ 1958, стор. 286, хибно витлумачене як «куркульські банди»), доброволія «Добровольча армія ген. Денікіна» (II, 204), кольорові «козацько-горецькі дивізії Добрармії» (IV, 15), молочна кіннота, ловкачі «кіннотники мародери з Добрармії» (II, 92, бо заскакували ніби «лиш молока напитися»), вовча сотня, вовки «мародери з козачих частин Шкуро» (II, 312), комишанники, комишані, зелені «протиденікінські повстанці на Кубанщині» (III, 50; IV, 134), мильоночки «большевики» (II, 243), контра «контрреволюціонер» (II, 45), піджачники «кубанці інтелігенти й міщани з некозаків» (II, 197), мугир (пейоративне від: мужик), гамсел «кубанець з некозаків» (I, 24, 25, може, з хамсá, осман. hamsı «рід анчовії, дрібної рибки»), ура-козак «кубанець прихильник збереження станових привілеїв козацтва» (II, 120), самостійник «кубанець українофільської орієнтації» (II, 221); кацапи «росіяни» (I, 159, з осман.-араб. kasap «різник», може, через виконування цього ремесла росіянами серед буддистських калмиків), північники «напливі на Кубанщину росіяни політичні втікачі» (II, 154), кукурузник «грузин» (IV, 181, може задля надто обережної політики тодішнього соціалдемократичного уряду Грузії супроти большевиків); сидір «наплечник» (I, 113), сталеві чмілі «кулі» (II, 231), під котъолок «рід рос. стрижки голови» (III, 292); шагістика «муштра» (I, 105), промазати, в небо куля пішла «не поцілити при стрілянні» (I, 115), почистити (з кулемета) «обстріляти» (IV, 55), змиватися, увильтити (I, 166), розпилятися (II, 88) «втекти, викрутитися», прикавуритися «примоститися, заховатися» (порівн. рос. каура «пірникоза, нурець»), розносити «ляти» (I, 110), наганяй, рознос «догана» (III, 243), підтягнути (I, 112), натягати (I, 116), цукати (IV, 222) «гостро дорікати»; кришонка «юшка» (I, 112), по горло «доволі» (I, 168), холодна, околодок «станична тюрма» (II, 279, 280), жовтий дім «божевільня» (III, 307), ру-

бака-парень «очайдух» (I, 106), шляпа (I, 151), розтяпа (I, 159) «недотепа», м'ямля «розвезенець, паничник» (II, 83), жоржик «елегант» (II, 17, з Франц. George — Юрій і жевжик «горобець; вітрогон», осман. zevzečk «чванько»); похерити «скасувати, перекреслити» (III, 91, від церковнослов. назви для літери X — «хер»), об'єгорити «обманути» (II, 335, від Єгор(iй) — Юрій, Георгій, порівн. львів. аргот. юр «обман», стругати сунути юра «вдавати»), дзвінок, ермак «банкноти Добрармії» (II, 194, від малюнків «Царя-колокола» й Єрмака на коні), різатися в карти «грати в карти» (I, 168). — Декотрі вирази тут загально-російські воյацькі (дядько, вольняк, наганяй, розносити, промазати, шагістка) чи місько-арготичні (сидір, жоржик, шляпа), інші ж спеціально-кубанські (гамсел, картузник, козуня тощо).

Арготизми воїцтва кубанської кінної армії Будьонного 1920—21 рр. включені в російські нариси одесця Ізаака Бабеля «Конармія» (1923—25, користуємося виданням «Госиздательства», Москва—Ленінград 1926); і тут чимало моряцьких та одеських вуличних арготизмів: пешка «піхота» (102), тереть вольнику «плести небилиці» (148), вольнить «бездільничати» (152), нарезать винта «тікати» (122), надуть паруса «йти геть» (159), изкромсать «ударемнiti маневр» (126), распатронить «розбити» (140), стукнуть (120), пришибти (129), шлëпнуть (38) «застрелити», фармазонщик «симулянт» (125), липа «брехня» (146), под мухой «п'янний» (135), положить на кого с прибором (129) «не зважати на кого» (із еліптичного рос. вульгаризму «penis cum testiculis»), разводить симпатию «залицятися» (148), брюхатить (12), тараканить (72) «futuere», с начинкою «вагітна» (156).

В арготизмах наших воїків польської армії між війнами попало багато виразів з вуличного сленгу Львова чи Варшави (главно при назвах на загальні, і не спеціально військові поняття), а теж з мови воїцтва ще австрійської армії. Під час 2-ої світової війни (дивізія «Т. Косцюшко») увійшло сюди й дещо російсько-армійських виразів. Наши записи сперти на наші власні помічення з 1930-их рр. зі Львова, а теж і на принагідні інформації колишніх воїків-українців польської армії з часів 2-ої світової війни. Ми обмежуємося тут лише до найтипівіших виразів:

- а) лепéта, макýтра, макýва «голова» (поль. makówka «маківка»); слýпакý, слýпи, слýпки «очі»; фéрняк «ніс» (хіба контамінація з чеським frgola i nak «ніс», із італ. fragola «сунниця» й циган. nakch «ніс»); слýхи «вуха»; клýпа, кýбель, хáвка «рот»; грáба «рука»; граблý «пальці»; кúлы (зах.-укр. «милици»), копýта, калýки «ноги»; старá пáны «задниця»; мáхати «йти»;
- б) gárбуз, шмíрак «воїк»; зúпак «професіонал-воїк чи підстаршина»; старýй «сотенний»; мáма «бунчужний»;
- в) зáйонц, шáрачок «піхотинець» (поль. zajac, ловецьке szaraczek «зайць»); паенчýняж «зв'язіст» (поль. rajęczyniarz від rajęczyna «павутиння»); шпíцлы (з нім. Spitzel «агент; донощик»), канáрки (від жовтої колонії в шапці) «військові жандарми»; пúцер, хáлуй (рос. холуй «ла-

киза») «джура»; кárняк «дисциплінарна сотня»; лопáтенцуг «відділи праці військовообов'язаних у 1930-их рр.»;

г) юнтек, франек (поль. Franek від Franciszek «Франциск») «поляк»; кáбан, караím (перекручене українець), грек (із grekokatolik), гайдамáка, хáджай (від рос. хозяй! хозяїк! — звертання рос. солдатів до поль. цивільного населення) «українець»; кúдлай (лірниць. аргот. гудлái, гудзъ «жид», мабуть, із жидів.-гебр. gudil «велика людина», gadlan «зарозумілець»), клáпщюх, іцик «жид»; шваб, шкоп (чесь. аргот. skop із z Корсý «з гір», з Судетів) «німець»; чубáрик «червоноармієць» (за популярною в 1919—21 рр. піснею «Чубарики-чубчики» — «Цвіт-калину ламала», співану залюбки червоноармійськими відділами); швейк, кнідлýичек «чех»; цýган, штí-румунéшті (рум. štii românește? «чи знаєш по-румунські?») «румун»; теремтéте (угор. teremtette) басамакýтя (за іншим, вульгарним, угорським проклоном) «угорець»;

г) лáхи, кльóфти (львів. аргот. «одяг», з нім. аргот. Kluft те саме, гебрей. qillúph «лутина») «уніформа»; пíколéта (львів. аргот. із чесь. аргот. pekle нім. аргот. Böcke) «чевики»; пóртки, гайдавéри (з гандéвери «саєтові шаравари») «штаны»; пирíг, стúла «пільотка-шапка»; маце́юфка «кругла шапка» (поль. maciejówka); сорóка, ворóна «польський гербовий орел на шапці»; бéлька (поль. belka «балка») «срібний пасок підтаршинської відзнаки»; бекéша (угор. bekecs «півкоужух») «плащ»; сплюв «пістоль»; корóмисло «рушниця». бóби «набої до пістоля»; слýпакý «набої для вправ»; розпíляч «машиновий пістоль»; машýнка «кулемет»; пúкавка «гармата»; кукурúзыник «літак»; куфéрок «бомба»; пúкати «стріляти»;

д) давáти пíгúли, д. по кúлях «докучати гострою муштрою»; швіцува́ти, крипíрувати «важко бідити»; стягнúти копíта «стати на струнко»; бýти в дах «здоровити»; пущувáти, опердóлювати, давáти опеéр «ляти, ганити»; пущíвка, опéрдоль, опеéр «догана»; бáйзель («бордель» з нім. аргот. Baisel, «корішма», жидів.-гебрей. bajis, bēth «дім») «нелад»; зака́трýпити, пúкнути, розлúнати «застрелити»; кóбзати (львів. аргот. з нім. аргот. kobsen, kiebesen «відрубати голову»), Kiebes «голова» із Kabis «головка капусти»), гарáтати, магúляти (із маглювати й давнішого лірницького кўлати «бити») «бити»; зóльнути, фáкнути, шúрнути, вçýдýти, заїхати з мáньки «вдарити»; п'ýоро, кóса «ніж»; покéрешувáти «порíзати» (угор. kereszt «хрест»); вíяти, рейтêрувати (франц. se retirer «відтягнутися») «тікати, відступати»; цвáняк «бувалець»; офéрма, офýра (поль. ofiara «жертва»), бамбúла (франц. bamboula «мурин-войк»), фраéр (нім. аргот. Freier «жертва злодія»), патáлах, файталáпа (із румун.-осман. buduleac «простак» і поль. patoreczny «незручний» та bajołap «сплетняр») «недотепа»; в'ýрус (поль. wiarius від swoja wiara «своя братія»), шац-хлопáка (адідеоване до нім. Schatz «скарб» аргот. сýч, сýтва, шáтія «братія» від шутвис, штýвис «спілка», жидів.-гебр. šutwis, šuttāphuth «товариство») «відважник»; зарáза «несимпатична людина»; мáти п'ýтра «боятися» (мабуть, з жидів. pîtr «масло», нім.

Butter, як калька фрази мати мáсло на голові «бути замішаним у нечисту аферу; мати нечисту совість»); лахуватися, дéрти лáха «сміятися» (з жидів.-нім. lachn, lachen те саме); лах, пацалíха (півд.-нім. patzen «чинити помилку, вести себе незручно») «сміх, насміх»;

- е) дмухачі «оркестр»; пáка, кошáрняк «домашній арешт» (поль. koszary «казарма»); кóза (із kloza, що, мабуть, із сер.-латин. clusa, clausa «замкнене місце» від claudere «замикати»), цóпа (поль. із сер.-латин. surpa «карцер»), п'érдель (аргот. поль. pierdel, чесь. prdel із циган. purdó «тюрма») «в'язниця»; дзяд (поль. dziad «дід; жебрак»), шpáгat (зумисне перекручення із szpicel, szpieg «шпиг») «поліцист»; дзядбóвня «поліційна станиця; поліція»; кýблювати «сидіти в тюрмі»; лапайдúх «санітар»; завалýти кýти, пítý до бóзы «померти»; фрýгати, гáмати «їсти»; кокс «хліб»; сърут «логаза» (поль. śrut «шріт»), гальбóзупка «рідка юшка»; репéта «добавка» (франц. répétez «повторіть; ще раз!»);
- е) хýрити «п'яничити»; хýрний, під grázom «п'яний»; вхýритися, влóлятися «впитися»; вúдзя (поль. здрібніле wódzia до wódka «горілка»), grápa (гуцуль. grápa, zgrápa «лихий сорт самогону») «горілка»; сýно «тютюн»; дим, шлюг (з нім. Schluck «лик, ковток») «цигарка»; цюк (поль. kciuk «палаюх»), бóмко (поль. bák «жук») «недокурок»; мáнька, сýкса (з жидів.-гербей. šiqse, šiqcāh «нежидівка-дівчина») «дівчина»; римúнда, висьцыíгýфка (поль. wyścigówka ніби «перегонівка») «повія»; хýхляти „cacare“ (може з поль. chechlać «різати тулим ножем»).

Нам не вдалося зібрати даних ні про арготизми українців у румунській армії (крім: дістáти сáтру-вáтру «за хабар бути звільненим від військової служби», з румун. lását la váträ «лишений при вогнищі, вдома», гранычéр «пограничник», рум. grânicér), ні з міжвоенної чехословацької та угорської армій (закарп. píряник «поліцист»).

Арго вояків українців у німецькій армії під час останньої світової війни вирізнюються перейнятюю цілою низкою висловів із сленгу німецького вояцтва. Дещо з того прищепилося було й у сленгу вояцтва дивізії «Галичина» (1 УД УНА), головно за посередництвом вишкільного персоналу. В мемуаристиці такі вирази зустрічаються в «Спогадах фронтовика» Євст. Загачевського (Мюнхен 1953). Ось найхарактеристичніші:

- а) клýпа «рот» (нім. Klappe); гákси «ноги»;
- б) шpíс «бунчужний» (нім. Spieß, аргот. «господар, корчмар», з лат. hospes); шмáльшпурльбйтнант «старшина для спеціальних завдань у тилу» (нім. Schmalspur «вузькоколійний тор»); вéльтаншавунгсапостель «старшина для пропагування нацистівської ідеології» (нім. Weltanschaungsapostel дослівно «світоглядовий апостол»);
- в) комíс «військова служба» (нім. Kommiß); кýмпель «рядовик; колега» (нім. Kumpel «товариш», із Kumpan те саме); ápi «артилерія» (нім. Ari,

скорочене з Artillerie); штукаси «пікувальні бомбовики» теж «медсестри черниці» від строю голови (нім. Stuka, множ. Stukas, скорочення із Sturzkampfflugzeug «пікувальний літак»);

г) піфке «німець-prusак» (нім. Riffke); бротбойтель «вермахтівець» (нім. Brotbeutel, дослівно «хлібна сумка»); чорний «есесман» (від чорної уніформи); гівіс «вояк-ненімець із завербованих советських полонених» (нім. Hiwi, множ. Hiwis, скорочене з Hilfswilliger «охочий допомогти»); ескár, «чорноуніформований поліцист із охорони німецьких концентраційних таборів на Україні» (мабуть, від нім. скорочення S.K. — Sonderkommando «спеціальна команда», може і в оперті на осман.-араб. asker «вояк», бо йшлося тут часто про відділи і з тюркських народів СССР, яких ще називали: мамелюкі з нім. Mameluck, араб. mamlūk «куплений невільник», (назва білих наемників у Єгипті); іван «росіянин, росіяни-червоноармійці» (нім. Iwan, не без оперті на нім. аргот. Jowen «православний, грек, росіянин», з жидів.-гебрей. Jowen «Греція, первісно Йонія; Росія»); амі «американець, -нці» (нім. Ami); тóмі «англієць, -їці» (нім. Tommi); макарбонець «італієць»;

г') клямботи «мундир, одягові речі» (нім. аргот. Klamotten «одяг», з Klabot, Kluft «одяг»); тárnyak «маскувальна блузка» (нім. Tarnjacke те саме); саперки, knóbellebéheri «ношені переважно нім. саперними частинами чоботи з ширшою вгорі халявою» (нім. вояць. Knobelbecher те саме, дослівно «кубок для мішання й викидання на стіл кісток до гри, зроблений звичайно зі шкіри»); шмáйсер «машиновий пістоль» (нім. вояць. Schmeißer те саме, нім. schmeißen «кидати»); бфенрор «ціва вистрілювати бронепробійні термічні гранати» (нім. вояць. Ofenrohr, дослівно «димопровідна рура печі»); панцерфавст «патрона з бронепробійною термогранатою» (нім. Panzerfaustpatrone, українщене ще як: протипанцерний п'ястук); шпріт «бензина» (нім. вояць. Sprit, скорочене з Spiritus, латин. «дух, есенція»); рапчум «советська протитанкова гармата» (нім. Ratschbum, звуконаподібне — від вистрілу й розриву); уфавдé «советський тактичний бомбовик, уживаний на сх. фронті здебільша вночі» (нім. U. v. D. — Unteroffizier vom Dienst «дніпровальний підстаршина», що м. ін. будить свою частину); штálынбрéгель «советська реактивна багатоцівкова гармата, катюша» (нім. вояць. Stalinorgel, дослівно «Сталінові органи»);

д) дріль «муштровий вишкіл» (нім. Drill від drallen «крутити»); цákíг «вимуштрований, по-вояцьки жвавий» (нім. zackig «енергійний, молодецький»); цак-цák «швиденько» (нім. zack-zack! те саме, звуконаподібне: цик! кламц!); шибувати вáху «стояти на варті» (нім. вояць. Wache schieben, те саме; schieben «сунути, пхати»); пíко-пéльо «чудово, педантно, чисто» (нім. вояць., з італ. picco «вершок», bello «гарний»); прíма «чудовий, -во» (нім. prima «найкраща сорта товару» з латин. «перша»); капут «кінець; зіпсують; втомлений»; крах «галас, гармідер» (нім. Krach); шіс «страх» (нім. аргот. Schiß те саме, від вульгар. scheissen «сасаге»); дістáти дóвге цигáро «дістати догану» (калька з нім. во-

яць. eine lange Zigarre bekommen те same); фáркáта «непоціл при рушничному стрілянні» (нім. вояць. Fahrkarte, дослівно «білет», бо непоціл сигналізовано від стрільного щита не цифрою, але двосмужною біло-червоною таблицею);

е) віш «документ» (нім. аргот. Wisch, дослівно «віхочь, ганчірка»); маркетénder «закуплюваний приділ туалетних і тютюнових товарів» (нім. Marketenderwaren, Marketender «обозний крамар», з італ. mercatante «торгівець, крамар»); пінки «гроші» (нім. аргот. Pinke те same, з гебр. rímkâ «гроші, скарбонка», грець. rínaks «миска»); пух «військовий дім розпусти» (нім. аргот. Puff «бордель», puffen «ночувати»); айнтопф «густа страва, обід з одного дання» (нім. Eintopf); кітчен «тюрма» (нім. аргот. Kittchen те same, Kitte «дім, приют», долішньо-нім. Kotten, Kate «хижина»); фільцувати «робити ревізію» (нім. аргот. filzen дослівно «ськати, провірювати одяг за вошами»); кріпель «каліка» (нім. Krüppel); дрікебергер «легкун, симулянт» (нім. Drückeberger); пітій голт «згинути, пропасті» (нім. аргот. Hops gehen «бути арештованим»);

е) гáйни (нім. Heinl від Heinrich), трóтель (нім. Trottel «слабоумний») «дурак, простак»; рáдфарер «підлиза» (нім. аргот. Radfahrer, дослівно «розверист»); ма́ти фóгля «бути несповна розуму» (нім. einen Vogel haben te same); шпелёнка «кнайпа» (нім. Spelunke, з лат. spēlunca «печера»); фráйда «втіха, приемність» (нім. Freude «радість»); швіпс «підпиток, сп'яніння» (нім. разомовне Schwips «легке сп'яніння»); кы́па «недокурок» (нім. Kírpe «те same; кінчик»); органы́зувати (нім. вояць. organisieren), робити комсі-комсá, цап-царап «красти» (нім. вояць., ілюстроване відповідними рухами руки, з франц. comme-çí comme-ça «отак», та звуконаподібні zapp! zarapp! «хвать!»).

Поминаємо отут усі термінологічні й численні абревіятури німецькі позначення в мові нашого вояцтва по німецькій стороні (як напр. фляк, пак, емпі, емге, граве, фавбе, бе-штеле, уштуф, оштуф, кафав, каестеен тощо), бо це не арготизми.

Арго вояцтва дивізії «Галичина» (1-ої Укр. дивізії УНА) перейняло низку висловів з давнього австрійського й нового німецького, з польського й таки багато з вуличного сленгу Львова. Тільки небагато червоноармійських арготизмів тут зустрінемо. В белетристиці використано дивізійницькі арготизми в повісті Олега Лисяка «За стрілецький звичай» (Мюнхен 1953, около 200 арготизмів — скорочуємо Л), в повісті Євст. Загачевського «Львівська братія» (Торонто 1962, около 100 арготизмів — скорочуємо З; у рукописній, 1-ій редакції їх було ок. 180; йдеться тут, як і в попередній книжці, теж про арго львівської вулиці та українців-вояків на німецькому східному фронті), у різних спогадах і статтях у мюнхенських «Вістях Братства кол. вояків 1 УД УНА» (зокрема гумореска «Місько Макольондра має балак», ч. 105, березень

1962, стор. 42-43 — скорочуємо М), у лондонському «Сурмачі», у фільмі фейерверків «Шафа грає» (березень 1961), у буенос-айреській гумористичній «Мітлі» й її щорічних календарях, у нарисах Ю. Ти-са-Крохмалюка «Щоденник національного героя Селепка Лавочки» (Буенос Айрес 1953). Оце найчастіші арготизми:

- а) голова — лепета (Л 271, З 114), макітра (Л 16, З 133), розум (Л 166), каляпітра (М); обличчя — мázак, цýферблят; очі — съліпакій; глядіти — цилювати (184; поль. celować «циляти»); волосся — п'ёрка, бадильки; ніс — ферняк (З 114); рот — брама (Л 17), дзюб (З 168), хавка (Л 141); горлянка — гдýрка (поль. gderać «дорікати», наддністр. гдýрати); рука — граба (Л 299, З 117); нога — копито (Л 148), гíра (Л 147, циган. gerá, gerój «нога»), кривуля (М); кров — юха; йти, піти — гúляти (З 167), фалювáти (Л 51, З 116; поль. аргот. falować мабуть, калька нім. аргот. stromen, strömen «ходити»), тъбпати (Л 206), máхати (згори) (Л 153, 176; З 113), бити копитами (Л 148), по-кнáяти (Л 16; лірницьке аргот. пнáти «йти», з гебрей. pānāh «обернутися, відйтти»), покатáти (Л 96), при-дýбати («прийти» З 168), míгати (М, з угор. megyem «йду»), поштайгувáти (нім. аргот. steigen «мандрувати»); спати — кы́мати, вдарити в кімбóно (Л 147), засихáти;
- б) до-шлюсувáти «дійти до війська» (З 171; нім. anschließen «долучити»); рядовик — шíца (нім. Schütze «стрілець»), селéпко, сéлеп, рубанéк, фéдью (З 188); вояк-професіонал — зúпак (Л 239); сотенний — старýй (З 135); бунчужний — шpіс (З 172); курінний — тáто (Л 175); пістолéт — «старшина-випускник останнього старшинського курсу 1 УД» (Л 253); товариш — камprát (Л 95), кўмпель (Л 196), кўмпан (Л 313); чолов'яга — хлоп, фráер (Л 301), wár'ят (Л 274); товариство — гéбра (Л 17; нім. аргот. Chaber з жидів.-тебр. habher «товариш», hebrâh «товариство, спілка»), грáнда (Л 148; нім. аргот. grandig «великий», франц. grand), пáка (Л 58; нім. Pack «гурт»), ферáйна (З 114; нім. Verein «об'єднання»), в'яра (З 133; поль. wiara), кўпа (З 195), сыйтва, сыйч; свíй — блят (Л 66); простаки — селепнá, сéлепи (Л 51; від імен Селевк, Селевкій, адідеованих до: висолопити язика); новик — цúвакс (Л 253; нім. аргот. Zuwachs «свіжий спів'язень»);
- в) дивізія «Галичина» — могила (Л 242); піонíри — могільники (З 180); санітар — лапайдұх (Л 134); військова жандармерія — бляхáрня; вояк дисциплінарної частини — штрафник (З 172; нім. Straf-Kompanie «дисциплінарна сотня»);
- г) українець — гайдамáка (Л 117), кáбан (Л 169), rýsin, рутéна; поляк — а́нтек (Л 195), обивáтель (З 160; поль. obuwatel «громадянин»); росіянин, большевик — вáнька (Л 181; здрібніле від Иван), rýский (Л 16), чубáрик (Л 105), чубár (Л 273), бур (Л 198; із гbur, поль. gbur «грубіян», сер.-горіш.-нім. gebür «мужик; простак»), визволítель (З 20), iвáн (З 113); вермахтівець — бротбóйтель (Л 122); німець — шваб, нымóта (З 115); американець — ковбой (Л 310; англ. cowboy); жид — кúдлай, клáп-чиох, цýбух (дослівно «стрілка цибулі»);

г) одяг — барахло (Л 39), манéлі (Л 220, З 160; контамінація з: манáтки «одягові речі», італ. manata «жменя, в'язка», та maniglia «бранзолетка»); тárняк «блюза (маскувальна)» (З 181); черевики — шкраби, папúчі (осман. rariç «черевик», зах.-укр. папúчі «кожухові туфлі»), шлапакý (М), піколéта; рушниця — пúкавка (Л 299), корóмесло (З 116); пістоль — машина (Л 312), сплóва (Л 313); машиновий пістоль — шпичка (Л 142), фінка (советський м. п.) (З 124); ручний кулемет — машинка, машина (З 135, 187); куля — сливка (Л 298), біб (до пістоля) (З 32); ніж — майхер (Л 153; лірницьке махлýч, з новогрець. i mácheria «ніж»); гарматний набій — куфéрок (З 183; зах.-укр. «валізка»); «панцерфавст-патрона» — кукуруза (Л 298), макогін (З 196); протитанкова гармата — горпина (Л 273), пукавка (З 177); бензина — шпріт (Л 293); сальва катюші — комплет (З 181);

д) допекти при вишколі — давати в крижі, по крижах (Л 72, 223), в кість (Л 257), в кістку (З 172), по кулях (Л 167), бобу (Л 72), шпрайса (Л 184), пігулу (Л 184); зганити — дати пильник (Л 180), зрубати (Л 166), дістати чорної кави (Л 78); біда — бідбся (Л 211); бідити — кріпірувати (З 133), кавéнчити (З 178; поль. kawęczyć «хворіти довго; стогнати», звуконаподібне); гонити — брати до гальопу (Л 269); кричати на кого — вісипатися (Л 164), підскакувати (Л 220); причепитися — прип'éпшитися (М; поль. rieprz «перець», rieprzyć «перчти»); протекція — фóри (З 55; з нім.-поль. forytować, наддністр. форитувати «фазоризувати», нім. vorreiten «їхати попереду в запрязі»); бути побитим — дістати в шкіру (Л 253), д. магель; вдарити, бити (теж: стрільна) — помацати (Л 274), пárнути (Л 150), вцідити (З 186), врізати (З 181), гарáтнути, магúляти (З 170); стріляти, вистріляти — кропити (Л 143), різати (Л 147), сíпнути (З 154), валýти (Л 133), вýпороти (Л 372), вýкалатати (Л 79); бій — гаратанина (Л 169), кампа (З 160; аргот. «бійка», нім. Kampf «боротьба»), хрýн (З 172; з давньої студентської мови, де хрія «короткий реторичний трактат» із грець. chreia «вжиття; спр., сутичка; біда»); трудне положення — рýмба (Л 68; еспан. rumba, назва танцю з Куби); стежити — шпанувати (львів. із нім. аргот. spannen те саме), квікувати (з півн.-нім. kieken, літер. gucken «глядіти»); знак — цинк (нім. аргот. Zinken «печатка; ім'я; знак»), вінк (нім. Wink «кивок»); замаскуватися — заблятуватися (Л 16); ви-кидати — кóбзати, вýкобзати (Л 313, 299);йти, їхати — гúляти (Л 16), валýти (Л 141), катати (Л 140), гýбати («геть іти»); дути (Л 199, швидко їхати); геть! — куш! (З 169; наддністр. вигук проганяти коня; первісно франц. couche! «лягай!» вигук ловецькому собаці); зачепити — загáчти (Л); тікати — віяти (Л 297), навáлювати (Л 199), брýкати (Л 175), дралювáти (З 66; з укр. вдирати, дерти й нім. аргот. trollen «йти»), навівáти //виривáти// сп'éпшувати в підскóках (Л 153, 198, 122), дати драпакá (Л 272); промова — бáлак (Л 206); говорити — балýкати (З 160); замовкнутi — заткáтися (Л 76); оповідати небилицí — бýяти, забивати бáки (себто «очі»), байтлювáти, засувáти бáель //бáер (Л 266), байруváти (червонець, барувáти), (мабуть, від баяти й угор. el-bájolni

«чарувати, заворожувати», порівн. львів. заклинати в цáпа «дурити»), заливати (Л 96), з. голбдні кавалки, крутити гітáру (Л 51), смалити кумéту (Л 167; перекручення з: комедію)*), набивати в бутéльку; сидіти бездільно — бити калябрáки (Л 313; мабуть, від назви газардної картової гри, нім. берлін. Klaberjäß, Klabrias, словаць. i чеськ. kaláber); во-як-молодець — штрамáка (Л 70), фащáга, кáвал хлóпа (Л 188), хлóпець як щúстка (Л 211; поль. szóstka «шістка», рід монети); добрий — кля-вий (З 114), морóвий (З 117; може від мур, поль. murowy, порівн. хлоп як мур, львів. мурóваний «певний»); вести себе гідно — тrimati фáсон (Л 34); все в порядку — шáфа грáе (Л 60; мабуть, від популярної по кнайпах музикової скриньки-автомату, куди кидано гроші й вона гра-ла); нездара — дíд (135), жблоб (Л 232), жлóб(ак) (З 117), цíп (Л 271), фéй (З 160; мабуть, перекрученій вульгаризм «penis», ачи угор. fej «голова»), фуяра (М; поль. fujara «сопілка; нездара» почерез карпат. укр. флюра, з рум. floeră «сопілка»), файталáпа, офérма, оф'ýра, фráер (Л 78), битий флýками (Л 271); бути несповна розуму — мати кýку на мýню (Л 104; куку «зозуля» в дитячій мові, тут — синонім пташки, порівн. львів. мати птáшка в голові, нім. einen Vogel haben «бути несповна розуму»; поль. tunia «дурак»); вдавати дурного — гра-ти мармульíка (перекручене: мамелю́ка), г. мóтя (мабуть, від львів. аргóт. мóтьо «спíльник», франц. moitié «половина»);
 е) квартира — хавíра (З 112; з нім. аргóт. Kawure «сховок», гебрей. qbhu-râh «похорон»), хáта (підпíльна квартира) (Л 19); кімната в казармі, ба-раку — штúба (З 171; нім. Stube); лíжко — бамбéтель (З 62; зах.-укр. «рід селянського розсувного лíжка», з нім. Bank «лавка» і якогось Bett-lein «ліжечко»); кльозет — єдзьо (з якогось дитячого єцьо; е-é, а-á «са-care»; адідеоване до пестливого Едзьо, Едвард); зрада — всýпа (Л 18); невдача — пшик (Л 19; звуконаподібне для шипіння гарячого заліза в воді); документ — білкó, бýлко (Л 196; поль. bialko); фальшивий до-ку-мент — лíпа; зловити — накрýти; агент — кáпусь (З 170; львів. аргот. за-капувати «заденунцювати», з нім. аргот. karren «зрадити»); полі-цист — мéнтач (Л 166); поліція — ментóвня (Л 166), глýна (Л 166); мі-ліціонер — гráнат (З 66), гранатóвий (від темносинього мундиру); ареш-тувати — накрýти (Л 19), посадити на кíbelъ (Л 166; львів. кыíbelъ «ка-мерна посудина для фізіологічних потреб», нім. Kübel «відро»); сидіти в тюрмі, в полоні — кыíблювати; тюрма — кыíча, коцяба (Л 166; львів. тюремне кацáба «карцер у тюрмі», мабуть, від кыíча, адідеованого до наддністр. за-кацáбнути «замерзнути, закоюбнути»), цýпа (Л 166), кíbelъ (Л 16), мáмер (Л 166; може з нім. аргот. Mammer «мати», франц. ma mère «моя мати»); концтабíр — концентráк; передача — балáмут, пákля, балúва, валúва, корýто; розстрíл — розлúпка (Л 16); розстрíляти — розлúпати (Л 281); застрелитися — розлúпати себе (Л 148); вбити — викíнчти (Л 150), крóпнути (Л 209), шльóпнути (З 61), спрýтати

*) Можливий тут однак зв'язок і зі злодійським львівським кўмет «кусень; кавалок (= тисячка)», з новогрець. to kommáti «кусок» почерез лірницьке кумáт, кўматок «кусок».

(З 64), зарубати (Л 149), післати на гімелькомандо (З 131); померти — відкітувати (Л 16), піти спати (Л 295), засміятися до суфіту (Л 298), піти до бóзы (Л 206; дитяче бóзя «Бог»), стукати до святого Петрá (З 63), кбйтнути (мабуть, звуконаподібне зі значенням «беркицьнути»); списати з рахунку — положити хрест на кого (Л 271, ніби «відмітити хрестиком»); смерть — цінтбйт (З 186; жидів. *cim tojt* «на смерть», нім. *zum Tode*), каюк (Л 263; перекручене капут), могила цвите (Л 167), шлюс (Л 51; нім. *Schluß* «кінець»), крýска (З 173); злодій — смýтрач, бúхач; вкрасти — закапйбрити (Л 293; з рос. закапёрить, а це з нім. *kapern* «хитро щось здобути; захватити ворожий корабель» та аргот. *kappren* «вкрасти»), засмýтрити, зайвáнити, звýдити, заіомати (жидів.-нім. аргот. *Jommacker* «злодій, вломник, що краде вдень», гебрей. *jom* «день»); зачіпка — шпárга (Л 195); харчі — фафлéга (Л 299; нім. *Verpflegung* «прохарчування»); юшка — васерýця (нім. *Wasser* «вода»); хліб — сýмер (давнє аргот. *sumák* із новогрець. *to psomí* «хліб»); ковбаса — бабáчок (З 115; у Львові «кінська ковбаса» від м'ясаря, що її виробляв); вівця — агнéшка (Л 193; ягніця адідеоване до поль. жіноч. імені *Agnieszka*); істи — рубáти (Л 82), втінáти, напихáтися, фрýгати (З 179); легкун — швáрцер (Л 68; від львів. *шварцува́тися*, іхати на шварц «зайцем», нім. *schwarzfahren* те саме); викрутитися — вýшварцува́тися (Л 94); обманути — ківнути (Л 17; вýківати — при футбольній грі), накóпати (Л 313), обцибúшти (Л 301; від цібух «жид»);

є) селюх — кордóк (З 159), дерняк (мабуть, з циган. *ternó* «молодий, жених»); кравець — фастрýга (дослівно «тимчасові штихи ниткою», з поль. *fastryga*, сер.-гор.-нім. *vast i ríge* «ряд»); різник — різўла (З 171); спекулянт — паскáр (від паскувáти «тайком торгувати», пáсер «перепродувач краденого», з нім. аргот. *paschen* «торгувати краденим», може з циган. *pāš* «частина, пай»); багатíй — лýта (М); пролетарія — шарáчки (З 174; поль. давніше *szaraczeł* «бідніший шляхтич», *szary* «сірий»), шмацярня (З 167; поль. *szmaciarz* «онучар, збирач старого лахміття»); поганець — зарáза (Л 60), шматáр (Л 95); вуличник — жúлык (Л 123; мабуть, з циган. *čurí* «ніж»), бáтюр (Л 152; угор. *betyár* «розвбійник, вуличник», осман.-араб. *bekâr* «нежонатий»), блят (вуличний світ; Л 166); свíй — блятнýй госьць (Л 96; поль. *gość* «гість; чолов'яга») і: тримати блят «мовчати, дотримувати таємниці» (Л 17), бути блят «не гніватися» (Л 17); дай руку — крий пásур (Л 299); насилля — г्रáнда (Л 177), присилувати — зграндувати (М); жарт, смíх — цирк (Л 260), гéца (Л 115; нім. *Hetze* «цькування; поспіх; розвага» (первісно — зацьковуванням звірят), г्रáнда (Л 123), пацалíха (Л 177); немила історія — хрýя (Л 166), кавáли (Л 51), карузéля (Л 123); сміятися — робити вáла з кого (Л 166), дерти лáха (Л 78); вдавати — грати варýта (Л 83); говорити нещиро — рубáти блáху (Л 264, 84); нікудишнýй — до бáні (Л 267), до дунаáю (Л 78), до лóфту (З 179; іменники тут заступають синоніми *podex* або їх перекручення: бáня, люфа, поль. *dupa*); зворушитися (до сліз) — розкрохмáлитися (З 116); боятися — мати мóйра (З 177; жидів.-гебрей. *mojge, moga'* «страх»), кúцатися (М; львів. аргот. теж «лютитися», з

жидів.-гебрей. *sich kaesen* «лютитися», *ka'as* «лють»); штемп «сором» (Л 209; сх.-укр. аргот. штимп «окрадений, що починає кричати», нім. аргот. *Stimpf* «висміювана втеча»), заштэмплитися «засоромитися»; розуміти — капувати (З 172; нім. *kapieren*, з лат. *capere* те саме), кумати (Л 16), кусати; так, певно — йо (Л 51; жидів.-нім. *jo*, *ja* «так»), зіхер (Л 150; нім. *sicher* «певно»), зіхерово (З 116); багато — купа (Л 165); ні дрібки — ніхуху (Л 274; з фрази: ні духу ні сліху, а теж — зевфемізований вульгаризм); давати побутя «наздоганяти» (понт «ставка при грі в карти», франц. *point*); не могти — пасувати (Л 82; з картової гри: «не грести», франц. *passer*); цигарка — дим (Л 63), шлюг (З 177); недокурок — цюк (З 177); горілка — цымагуна (З 112; наддністр. *цимагати* «ссати плямкаючи»), сивуха (З 114), баюра, баюрка (З 133, 115), контингентівка (З 168; бо видавана німецькою окупаційною владою як премія за здачу призначеною контингенту збіжжя); чарка — штампель (М; з нім.-австр. *Stamperl*); п'янинчення — хіра (З 167); пити — хірити (З 115), хлістати (З 133), витрубіти (Л 281); запивати — обливати, підливати (Л 93); пиво — бробар; літр — метер; закуска — загріха (З 114; поль. аргот. *zagrycha* утворене ніби від неіснуючого *zagryzka*); гостина — вижерка (З 115); лист — грипс (З 170; з новогрець. *to grápsimon* «рукопис»), писати — грипсувати, шкробати (З 171); мати — старенька (З 160); дитина — бенікарт (Л. 117), мікрус (Л. 196; з новогрець. *míkrós* «малий»), міглянц; дівчина — кубіта (Л 16; наддністр. *кобіта*, з поль. *kobieta* «жінка»), здіра; залюбитися — вкіпатися (Л 77; львів. *кіпатися* «залицятися»); впхати — втрінити (М; радше від картярського *трінчик* «потрійна лева», з італ. *trino* «потрійний», ніж від *тріни*, *тріння* «мерва, тречиння», як думав А. Брюкнер, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, 1927, стор. 637, 683); виконувати, робити — відвальювати (М), відставляти; працювати в селянина — підкручувати хвости свіням (Л 272); порядно, солідно — на феест (Л 150; нім. *fest* «сильний»); Львів — Лембрік (Л 107, З 160; нім. *Lemberg*); гагілки — галы (З 168; від популярної підльвівської гагілки «Ой, чому ти не танцюеш, Галю, Галю?»); заграти в карти — кінути карту; крацій — грубіш (Л 230); банкнот 100 золотих — дуб (Л 127; від малюнка на цім банкноті); річка — калабаня (З 123); ніч — кыміма (від аргот. *кымати* «спати»); місяць — вóйтко (поль. *Wojtek* від *Wojsiech*); пирування — пásка; щастя — глык (нім. *Glück* те саме).

З советського полону групи дивізійників називає у своїх спогадах Анд. Білинський (В концтаборах СРСР, 1944-55, Мюнхен-Чікаго 1961, стор. 22) декілька виразів, уживаних полоненими-українцями: тушонка «американська консерва» (мабуть, від півн.-рос. *туш* «банка»), волга-волга «водяна юшка з консерв для полонених» (від відомоїрос. пісні «Волга, Волга мать родная»); інші ж, подані там арготизми, радше тюремні й концтабірні. З того самого табору полонених дивізійників у Сталіногорську наводить Пав. Грицак у спогадах (Вежі і кулемети, спогади з Дивізії і більшевицького полону, Мюнхен 1959) теж декілька виразів, що в основному взяті з концтабірного арго: башкá «голова» (72);

вошобóйка (75), прожárка (100) «дезинфекційна камера»; купці «цивільні підприємці, що наймають від адміністрації таборів собі полонених» (83); пацáн «хлопчак» (85); катáть «подавати» (91); за зону «за кільчасті дроти на цивільне поселення» (93; себто за «вогневу зону» обабіч дроту, де вартові стріляють кожного); наганяй «догана» (94); доходяга «виснажений до смерти голодом полонений» (97); корýто «легка праця в таборі» (99); ýрки «злодії, в'язні з-поміж міського шумовиння» (102; сх.-укр. аргот. ýрка, уркáч, вуркагáн «вуличник», вперше у В. Ф. Трахтенберг: Блатная музыка, СПб. 1908: ýрок, ýрка «крупный и дерзкий вор»; мабуть, із тюрк. мов: ногай., казах. игу, каракалл. ırlyqşy «злодій»); áковці «полонені-в'язні з поль. АК» — Armia Krajowa (103); гівіси «нацмени німецькі вояки» (93); чорножóпий, йолдáш «нацмен» (121; осман., туркмен. joldaš «товарищ, супутник», jol «дорога»); краснопагóнник «енкаведист» (129); особіст «член «особого отдела» КГБ» (111); помордáсіе «побої при слідстві» (111); вáсерзупа «рідка юшка» (105; нім. Wassersuppe); при́дурок «полонений чи в'язень, що виконує легку працю» (117).

З мови полонених дивізійників в Ріміні (Італія), 1945-47 рр., віднотовуємо ще такі даліші арготизми: задротányя «полон»; камізéльник «діліст українець з Німеччини-Австрії»; кыблювáти «важко працювати»; сніданок на темпо «голий чай без куска хліба»; скрут «саморобна цигарка»; смерть селепка, капелюньо «коняк»; гúля «м'яч», бити гулю «грати футбол»; калябúш «тюрма» (з франц. аргот. colbasse «кімната», L. Sainéan, La langage parisien au XIX siècle, Paris 1920, стор. 576, може з нім. Kühle «тюрма» — жидів.-гебр. Kehillo «збір, кагал», та Bajis «дім»).

Подібно відмічуємо кілька виразів з американського полону дивізійників (табори Авербах, Регенсбург, Дармштадт, 1945-46 рр.), що взяті переважно теж із львівського вуличного та тюремного арготу: цöльо, гранатóвий «польський вартовий» (може з угор. аргот. gyula «цивіліст», первісно «Юліян», звідки й львів. гúла «нездара»); парóля «чутка» (нім. Parole, остаточно з франц. parole «слово»); хатráчити «розвідувати», хатránka «ревізія»; кыблювáти «сидіти в полоні»; валúва, пákля «харчова посилка»; фáичити «курити»; американі «американські цигарки»; áмі, ковбóй «американець-вояк»; рýгати бáлак «говорити промову»; фíльцуváти «робити общук при вході до табору»; спалýти ходакý, dáти фráка, звіяти, брýкнути «втекти»; пíдкрúчений «сердитий»; сплáвити «спрятали; пустити з рук, продати»; фéні «гроши» (нім. Pfennig «сотик»); кукурúзяник «силою забраний до війська» (ніби зловлений в кукурудзі, де був заховався); кўмпель «товариш».

Наші зібрані відомості про арготизми вояцтва УПА стосуються майже виключно західних погранич української території: Грубешівщини 1944 р. (позначуємо Г), Скільщини 1944 р. (С), Жовківщини-Равщани 1945-46 рр. (Ж), південної закерзонської Перемищини

1946 р. (ІІ) та Ярославщини 1946-47 рр. (Я); інформатором послужив нам тут Зин. Семенів. Декілька таких арготизмів зі східної Лемківщини вживають у своїх спогадах Ст. Хрін (Крізь сміх зализа, Спогади-хроніка 1944-45 рр., Мюнхен 1952 (Хр); Зимою в бункрі, Спогади-хроніка 1947/48 рр., Мюнхен 1950 — Хр. Бункр.) і чотовий УПА Островерх (Спогади чотового Островерха, Хроніка Тактичних відтинків УПА: «Лемко» і «Маківка» 1944-48, Мюнхен 1953 (О). Подані нижче арготизми вояцтва УПА виявляють низку виразів, відомих головно з австрійської й польської армій і зі сленгу Львова, а теж — вульгаризми дотичних зах.-укр. говірок, про терен яких мова. Вплив сх.-укр. сленгізмів тут невеликий (башка, каюк, шльопнути, італіяшка). Багато тут польонізмів.

а) голова — башка, маку́тра, лепе́та, мазни́чка, мозгі́вниця (Ж); око, очі — слы́пак, слы́пи; ніс — дзъоб, труба; рот — хавка, пащёка, морда; руки — граби, лопати (Ж); пальці — граблі; ноги — копіта, діби; задниця — сыдало (Ж); спати — вдáрити комарá, дрімнути, піті в стебло, піті храпушечки, гніти; їсти — фрайгати (Х), віхтувáтися, попасáтися, футруувáтися, кیدати за драбинку (Ж); сміятися — шкýрити зúби, сущýти зúби (Ж); піти полагодити фізіологічну потребу — піті на стéжу (Ж), піті в корчі (Ж); воняють неміті ноги — чуті горóх з Рáви (Ж);

б) сотенний — старýй, тáто (О 99); бунчужний — ма́ма (Х);

в) польова жандармерія — пежáки (від скорочення ПЖ), канárки (Х); служба безпеки — есбé, есбéки, шнуркóвці (так звали їх поляки); затотівники картоплі — бандурники (О 117; сх.-лемк. бандурка «картопля»); підпільник із теренової мережі — тереновíк (Ж, Я), криївкáр (Ж), околотник (Равщ.); жіночий відділ — бáбське вóйсько (С); дисциплінарна сотня — барвінок (Я; від псевда її командира в Любачівщині); учехá — санітарна й шпитальна служба (скорочене УЧХ: Укр. Червоний Хрест); для боївок теренової мережі й іх функційних уживано лише скорочень із їхньої організаційної номенклатури: кущ «3-5 сіл району», звідси: ескавé «самооборонний кущовий відділ», а теж кущ, корч, бойка Драпакá (Ж); назви підпільних керівників: станічній, кущовий, рай «районовий», надráй «надрайоновий», окрúжний, обласний, крайовий та їхніх штабів: збройр, харчовий, пропагандист, господáрник, ормоб «організаційно-мобілізаційний референт»;

г) українець — малороб, русин, хахбл (Ж); росіянин — руский, кацап, москальсько (Ж); червоноармієць — івáн, івáн-часý, вáнька, башлák (мабуть, із: бушлат і башмák), шмірак, босýк, свýта, махóрка (Хр 20), лапцóх (Ж), худóба (П), куфáйка, лалтýр; емгебіст — енкаведью́ра (Ж), сýний (Ж), голóта (П, Ж), босóта, (Хр 31); член спецвідділу МВД «по борьбе с бандитизмом» — червоний (Ж); член большев. «истребительного батальона» — стрибóк (Ж); поляк — ляшóк, мáзур (Я), кра́кус (Х) оби-ватель, жéбрак (О 122), франек (О 116), антек (О 76), польські партизани на Холмщині 1944 р. — сýкынéри, кракуси (мабуть, перекручене поль. kosynier «поль. селянський піхотинець в армії Т. Косцюшко»); польське військо — жебróта (О 61), рицéже (О 130), домокráди (О 126);

польська кінна стежа — кукурудзники (О 77); німець — нымак, нымота, масло-йика (від тих анекдотичних слів, що їх єдино німці, мовляв, навчилися на Сході: «гут машльо-йика-Україна»), фріц (Ж); угорець — мадярбон (С); чех — пепік, кнідляр (О 126); італієць — італіяшка, макарбони (Х); нацмен СССР — монгольцець (Х), твой-мой (від ламаної рос. фрази: «Твоя моя не понимает», себто «ти мене не розуміеш»), косоокий (Ж), чорний (О);

г) плащ — мантля, шинеля; пояс — гурт (Ж); штани — ганавиці (Ж), райтки; ватована камізелька — куфайка (Ж); ватовані штани — ватянки (Ж); черевики — ходакі, лапці, хлібна сумка — хлебак; наплечник — бакалія (у рейді 1947 р.); ідутика — менажка (Х); ложка — хохля (Ж); шолом — нічник; медаля — блашка; багато медаль на грудях — панцир; револьвер — ліобфа (С), сплюба (Ж), лівобльвер (теж за спеціальними марками: бельгійка, токар, наган, парабеля, віс); рушниця — гвер, пукавка (С), коромисл (Ж) (теж за типами: мавзер, манльхер, карабінка, десятизарядка, петеер — «протитанкова рушниця»); обрізан — втинок (Хр 94); машиновий пістоль — собачка, песик (Ж); із скорочення ППС: «пістоль-пулемет Сударева»), емпі (Х; нім. MP — Maschinengewehr), фінка (Х), папаха, папашка (Ж); із ППШ: «пістоль-пулемет Шпагіна»), пападьшшка (О 10), пепедьшшка (Ж; із ППД: «пістоль-пулемет Дехтярєва»); куля — біб, горбх, сливка; кулемет — машйна, сычкарня (Ж) (теж за типами: діхтар, колт, максим, еркаем — поль. rkm — гечну karabin maszynowy, emre — нім. MG — Maschinengewehr теж електричество, Ж, як його, MG 42, називали жартома за большевиками); лента з набоями — гурт; міномет — моздзыр (Х); мінометна граната — олив'яний голуб (О 76); гармата — канона; яйцевата ручна граната — яйце, мадірка, репанка; граната з ручкою — штильграната (нім. Stielhandgranate); ніж — штилет, багнет (Ж); протитанкова міна — телерміна (Х, Ж; нім. Tellermine); протитанковий п'ястук — фавстпатрона (Х; нім. Panzerfaustpatrone); стріляти, стрелити — жарити, жарнути, бахнути, сипнути, плювати (Ж), ригнути (Ж), бубнити, гарратати (О 92), прати; розвідувальний літак — кукурюзник (Ж), кукурюзяник, драбінка (Хр 55); бомбити — громути (С), бубнити (Ж), посилати подарунки з неба (Х), хрестити; скинений з літака резервуар зі зброєю — бомба (Хр 57); кінь — шкапа;

д) здоровити — (від) бýти в дах (Х); стати струнко — стягнуті копýта; стояти на варті — відстоювати годзинки (С; поль. godzinki «рід молебня»); догана — опеэр, опердоль, втýрання носа (Ж), кантівка (О 121), пузівка (О 112); ганити — давати опеэр; опепшти, кудкудакати (Х) марщувати — шнурувати (Х), шурувати (Х), волочитися (Ж), тягнутися (Ж), рубати (Хр Бунк. 15); допекти при вишколі — дати по кулях (Ж), по сраці; промова — балак (Ж); сказати промову — сипнути, всипати балак (Ж), жигнути польтграмоту (Ж; поль. rzygnać «ригнути»); заспівати — гукнути, рикнути, затягнути; алярмова стійка — алярмівка; нездара — оффрма, офф'ра (Я, Ж), каліка (Ж), козак-бáнька (С), мазéпа (Ж 1945; від псевда одного з-поміж стрільців); битися — пра-

тися (О 124), потанцювати (Ж), погуляти (Ж); погромити — зробити кашу (Ж); наскок — мобока робота (Ж); облава — польоване (Ж), червона мітла (Ж; від назви такої боловицької акції влітку 1945 р.); тікати — давати драпака (Ж), брикети (Ж), змивацься (Ж), пляново відступати (Ж); пробиватися рейдом на Захід — йти під зону (О 10, П 1947);

е) криївка — норá (Ж), гробівéць (Ж), трупárня (Ж), трúмна (Ж), дýрка (Ж), самостíйницька дýрка (Ж; натяк на пасквіль О. Вишні «Українсько-німецька націоналістична самостíйна дíрка»); підпільна пошта — штафéта (ХрБунк 38); шпитальна криївка — шпитáлька (П), мéдпункт (Ж); виздоровна сотня — санытárка (Х, Ж); рана — дзюrá, дýрá (Х), близна (Ж); поранити — вкусýти, зачепítи, дзъбнути; бандаж — обмотка (Х); вилікуватися — вýхрапатися, вýлизатися, зализáтися; заразитися венеричною недугою — дíстáти на кінéць (Ж); померти — натягнúти ногáми, кáпнути (Ж), кабнúти (надністр. кабáтися «качатися»); смерть — каплýчка (Ж), хрéстик (Ж), каóк (Ж), вíчна пám'ять; похоронити — загráбати (нім. begraben), загráти мáрша (Ж); симулянт — шпикулáнт (Ж), сватóк (Ж), фраéр (Я), пташок (С); симулювати — грáти варýта (Ж), грáти грéка (Ж); воші — приýтely (С) найбільші приýтely (С), приятелі партизана (ХрБунк. 18); чухання від вошей — національне тертя (ХрБунк 18); хлíб — кокс (Ж); капуста — вітамíн К; зупа — вітамíн З (ХрБунк 46; ці назви виявляють вплив арго в'язнів німецьких концтaborів, де отак звали нічне розвантажування серед побоїв, різних матеріялів із залізничних вагонів у Львові: вітамін Б «частини бараків», вітамін Ц «цегла», — концтабір при вул. Янівській); голод — піст (С); голодувати — постити (С), бутi на дíєти (С); нужда — бідбся (Ж), біда з нéндзом (Я; з поль. bieda z nedz̄ą); зрада — всíпа (Х, ХрБунк 19; із тюремного арго, де це калька з нім. argot. Verschütt gehen «бути арештованим»; нім. verschütten «засипати»); зрадити — всíпати; донощик, агент — юда, кáпусь, сексóт (рос. секретный сотрудник), мukáč (Ж; від перебіжчика Мукача, що керував згодом боловицькою боївкою, яка підшивалася під відділ УПА), втýчка (Ж), цýцик (Ж); заарештувати — цáпнути; зловити — вхóпити, чíпнути (Х), прищепítи на горячíм (Ж), накrýти; переслухувати — пріпíкáти, притискáти до мýру; признаватися на допитi — сýпати (Ж), хлáпати, спíвáти; засудiti — пришýти комусь (Ж); вбити, застрелити — шкroбнути (ХрБунк 64), кропнути (О 103), закатrýpitи, шльóпнути (Ж), залупити (Я), сплáвити, післáти на Йосафáтову долýну // на лóно Авраáма, загнáти зéмлю грýзти, післáти ráки пáсти; розстрíл — розпраáва, розлóпка; крати — gráтки, решетó; сторожова вишка (в тюrmí, на кордонí) — вéжа, бáнти (Ж), бáшня; втекти — зvýтися (Ж); красти — органызувáти, роздобувáти (Ж), робítи комsí-komscá (Ж); вистерíгатися неморальних вчинків — вважáти на (польтýчну) лýнью (Ж, Я);

е) селянин — дáдько; міщух — панíчик (С); цivílіst — цivílбáнда (Ж) сватóк (Ж); свíй, наш — свóй в'ýра (Ж), свíй хлоп (Ж); товариш —

дружóк (Ж), братóк (Ж), калéжка (Ж); очайдух — цвáняк (Ж), клáвий хлоп (С); боягуз — тхýр, зáяць; боятися — мáти п'éтра, робити в штаний; лютувати — казýтися (Х), встýкáтися (Х), пíнитися (С); лютий — скажéний (Х), наїжений (Х), тáтий (Ж), напомпóваний (Ж); сміятися з кого — пíдтягáти, натягáти, скúбнути (Ж), дéрти láха; говорити неправду — лляти, заливати, круйтти гýтáри // бáкы; поганець (лайка) — заráза, фráнца (Х); тютюн — крúпка («махорка», Ж), дугáн (О 118, С, П; лемків. з угор. *dohány* чи безпосередньо з осман.-араб. *dühân*); закурити — дýмнути (Ж); недокурок — бичóк (Ж), пак (Ж); горілка — молокó від скажéної корóви (Хр Бунк 112), цымáга, самогóн, бráга, баýора (Ж); випити, впitiся — гúльнутъ, замочýтися (Ж), загрítися (Ж), вýтрубіти (ХрБунк 44); п'яний — за.ўйтій в бéлю (із: п'яний як бéля, мабуть, із якогось поль. авгментативного утворення від *belka* «балка», нім. Balken, а чому відповідало б сх.-укр. п'яний в дóшку; ненакінцевий наголос перешкоджує прийняття, що бéля це позначення з румун. *beleá*, осман.-араб. *belâ* «біда, нещастя», порівн. п'яний як нещастя), чéркнений (Ж); кричати — розпустити патефóн (Ж), репетувáти (Ж), спíвáти (С). бíйка — дráчка; дíвчина — спíдниця (Ж); жíночі груди — патронтáші (Ж), молочáрня, центрифúга (дослівно «млинок віddíлювати сметанку з молока»); повíя — шмáта (Х, Ж).

Два-три арготизми з віddíлів Поліської Січі (1941-43 pp.) от. Бульби-Боровця подав нам д-р В. Стефанік: німецький обсерваційний літак типу «Фíзелер-Шторх» — лопотúн; обстріляти з кулемета — дáти душ, дáти сухýй масáж; большевик — бушовíк; німець із цivíльної адміністрації — турéцька мúрда.

Неменш чітко, як вояцьке аргó, вирізнюються теж аргó чорноморських матросів; особливо тісно воно пов'язане зі злодійсько-вуличним аргó Одеси. Систематичного запису наших моряцьких арготизмів нема: вони зустрічаються в відповідних українських і російських літературних творах.

У збірнику «Молодняк» (Сборник рассказов, Москва-Ленінград 1927) в оповіданні «Креп» М. Колосова — з тогочасною чорноморською тематикою — зустрічаемо коло 30 арготизмів; частина їх із мореплавної, а частина з картярської термінології: форменка «уніформа» (52), бамбер «годинник» (50), кимарить «спати» (49), шнырить, брык-брый «йти» (53) канай «іди» (50), буза «ворохобна балаканина» (56), бузить «теревенити» (49), шанить «тягти» (50), расшибить «розвити» (50), всандалить «увіпхати, вставити» (52), руки на якорь «опустити в безнадії руки» (53), навертывать шпиль «побадьюрішати» (53), дрефить «боятися», задавать форс «чванитися» (54), сдать в док «заарештувати» (54), штиль «мовчанка» (55), гамба «кінець» (50), сварганить «влаштувати» (56), взойти на арапа «вдавати» (53), дзет! «бережись!» (54), глотничать «агітувати» (55), плещь «пустяки» (53), філоник «легкун» (55), халамидер жеванный, сука шпареная (50), шибздик, хвост моржовый (54) — лайки.

Подібно Олекс. Малишкін у російській повісті про революцію 1917 р. у чорноморській флоті «Севастополь» (Москва-Ленінград 1931) використовує понад сотню матроських арготизмів; як і попередні, майже всі вони трапляються серед наших записів одеського арго:

- а) башка «голова» (165); хрептуг «спина» (164); пасть «рот» (289); хлебов «горлянка» (337); шебаршить (110), хрякатъ (166), брякнуть (163) «говорити, сказати»; дрыхнуть «спати» (111); подкатиться «підійти» (163); стоять на бочке «не рухатися» (167); чистить (359), собачить (348) «лаяти»; отколоть речь, (252), гонять вола (298) «агітувати, промовляти»; травить канат «теревенити» (139); губозвон «балаканина» (188);
- б) ванька «рядовий морець» (187); пинок «офіцер морець» (213); салдафон «по-пруськи вимогливий підстаршина, старшина» (202); водолаз «священик» (188), халдеї «учителі, попи» (379), фараоны «поліція» (48), отхрапать «відслужити» (241);
- в) утюг «корабель»; мелузога «дрібніші судна» (204); букет «в'язанка мін» (182);
- г) щирый «українець» (337); банабак «грек» (33); шурум-бурум «татарин міняйло» (402);
- г) роба «одяг» (165); клёшик «штани» (295); дымка «люлька» (184); цацки «револьвери» (229);
- д) прописать касторку (265), подкинуть к деткам (163) «провчити»; жучить (359), сбычиться (211) «лютувати»; старый воробей «бувалець» (219); достать огня «розсердити» (125);
- е) корячиться «бунтуватися» (228); вывернуть жупан «зловити» (299); желтый дом «тюрма» (342); выбросить за борт (358), пригладить (229), угрожать (284), к ногтию (110) «вбити»; амба (367), точка (260) «смерть, кінець»; сигарат «тікати» (241); итти в кильватер «йти слідом» (293); фокстернерничать «рознюхувати, розвідувати» (147);
- е) шатия (367), бражка (283) «гурт, пачка»; годок (299), однокашник (328) «товариш»; маруська (384), шмарса (336) «дівчина»; затралить девчонок «зачепити дівчат на проході» (113); на шарап «шантажем» (298); майна! »дрібниця!» (184); лафа «щастя» (132); на ять «прекрасний» (295); балочка «базар» (295); загнать «продати» (369); чистяк «золото» (110); отвалить «заплатити» (110); засол «заробіток» (369); засолить (361), настричь пятаков (335) «заробити»; завинуть уду (211), завязать шкентель (134) «втяті штуку»; фабула «штука» (291); вставить хвакел (142), братъ на бас (337) «обманути»; супчик (195), факел (299) «хитрун»; бить баклуши «бездільничати» (365); гулёны «нероби» (286); балабошка (201), балаболка (218) «нездара»; фекла «дурак» (207); шкура (166), шкалик (283), мурло (228), жлоб (333) «поганець»; шантрапа «наволоч» (250); насосаться «впитися» (218); авралить «скандалити» (277); форсить (370), пылить (299) «задаватися, чванитися»; надраивать шею (176), расквасить нос (171) «побити»; крой по банку! «бий!» (250); полундра! «бережись!» (340); мотай (218), сматывайся (144), задний ход!

(113) «геть!»; волынить (212), продавать слонов (251) «возитися, тягати»; волынка «тяганина» (212); мотня «воркотун, нарікайло» (114).

Понад два десятки чорноморських моряцьких арготизмів знайдеться і в драмі Олекс. Корнійчука про 1917 рік «Загибель ескадри» (1933; цитуємо за виданням «Радянського письменника» з 1947 р. «Вибране»): піддувало «рот» (45), тріпаться (7), язиком тріпать (45) «говорити», роба «одяг» (8), кореш «друг» (24), шпарити «стріляти» (23), контра «контрреволюція» (12), амба «кінець» (21; з італ. *ambo* «оба», у малій льотерії попад у два номери з-поміж п'яти), на палубу, під башту «на розстріл» (36), спустить за борт, піти на лъгком катері «втопити» (26), слабо (22), в ньюго кишка тонка (48) «йому це не під силу, неможливо», топай (38), катись (10), одchalівай (8) «йди геть!», повний хід! «тікай» (10), качай «біжи» (40), виправляй хід «воправся» (25), лахудра «жінка» (26) фраера «дураки» (21), медузи (8), гади (6) «поганці», вверх гвинтом «догори ногами» (10), класти маяк на щось «наплювати на щось» (5; евфемізована вульгарна фраза, бо одеське аргот. маяк «penis»), задрайти «прочистити» (30), палити фітілі «доливати оливи до вогню» (39).

До речі, з рибацького та матроського арго походить низка одеських, миколаївських та приозівських (ростовських) вуличних і школлярських арготизмів, як напр. одеські: віddáть кінці «втекти з дому» (дослівно «виплисти в море з пристані», бо кінці це «пришвартовувальні канати»), дрефити «злякатися, втекти» (дослівно «плисти за струєю, зійти з наміченого курсу»), лявірувати по карманній «красти з кишені» (лявірувати «плисти зигзаком проти вітру»), чалка «тюрма» (дослівно «причал»), пришвартуватися «влаштуватися, приміститися» (дослівно «прив'язати у пристані корабель до набережних кнектів»).

Вивчення арго й сленгу дає багато матеріялу для висвітлення актуальних процесів у ділянці словотвору, семантики й лексики розмовної мови, для змін, які ще не ввійшли або й взагалі не вийдуть між норми «кайнé» літературної чи обласної. Тим не менш ці процеси на саму ортолексичну норму вплив мають; він залежить від психосоціальної позиції арготуючої групи мовців і від їх чисельності. А якраз вояцькі арготизми в наш час у нас опинилися з різних причин (масовість армії, ореол національної жертви) в дуже догідному становищі ширитися в розмовній мові. Крім того, як це воно є в лексиці взагалі, так теж і в арготичній, тут віddзеркалюються різні цікаві мишлево-emoційні процеси, зафіксовується даночасовий підхід до різних понять, зчаста іронічний, саркастичний, «антитатетичний», себто не той із ортолексичної норми. І це та інша ще, епістемологічна вартість студій над арго.

Примітка. Для повноти згадаємо, що декілька червоноармійських арготизмів 1941-43 рр. зустрічається в повісті Леоніда Первомайського «Дикий мед» (ж. «Вітчизна», 1962-63): одинадцятим номером «пішки» (себто «ногами»), бублик «руль автомашини, керівниця», канделябр «бомбовик», кукурудзяник «легкий нічний бомбовик», огірок «бомба», іжак «засіки зі скрещених штаб і колючого дроту», рама «двофюзеляжний німецький розвідувальник Фоке-Вульф», фріц «німець».

DAS UKRAINISCHE SOLDATENARGOT („SOLDATENSPRACHE“)

(Zusammenfassung)

Zum ersten Mal werden hier, nach Sachgruppen geordnet, ukr. Soldatenargotismen einzelner in der Ukraine wirkender Heeressysteme des 20. Jhs gesammelt und sprachlich untersucht. Es handelt sich dabei sowohl um eigene Aufzeichnungen als auch um Exzerpte aus Memoiren und literarischen Werken.

11 Argotismen werden aus Erzählungen von V. Vynnyčenko, 33 aus den Memoiren von O. Kobec („Zapysky polonenoho“, 1931) sowie an die 105 aus eigenen Aufzeichnungen für die russ. Armee des ersten Weltkrieges genannt. Die etwa 165 Ausdrücke aus dem Soldatenargot der österreichischen Ukrainer der gleichen Zeit entstammen ebenfalls eigenen Aufzeichnungen. Es folgen an die 500 aufgezeichnete Argotismen der ukr. Rotarmisten aus den 1925-45 JJ.; etwa 10 weitere sind der Erzählung „Vony prýjšly znovu“ (1953) von I. Loboda, über 20 den Erinnerungen „U kihtjach tyraniv“ (1953) von M. Serhijenko sowie an die 20 den russ. Skizzen „Konarmija“ (1923-25) von I. Babel entnommen. Über 150 Argotismen ukr. Soldaten in der poln. Armee der 1920-30er JJ. sowie an die 60 der Ukrainer in der dt. Wehrmacht der 1941-45 JJ. entstammen eigenen Aufzeichnungen. Die Argotismen der Soldaten der Ukr. Division „Galizien“ (1943-45) wurden größtenteils den Erzählungen „Za strilečkyj zvyčaj“ (1953, etwa 200 Ausdrücke) von O. Lysjak sowie „L'vivska bratija“ (1962, etwa 100 Ausdrücke) von Je. Zahačevskij entnommen; an die 20 Argotismen derselben Einheit aus der sowjet. Kriegsgefangenschaft werden in den Memoiren „Veži i kulemetry“ (1959) von P. Hrycak notiert, weitere 30 Ausdrücke aus der amerikanischen und englischen Kriegsgefangenschaft stammen aus eigenen Aufzeichnungen. Aus der Memoirstik und aus Aufzeichnungen sind an die 360 Argotismen der UPA-Partisanen in der Westukraine der 1940er JJ. bekannt. Argotismen der Schwarzmeermatrosen sind russ. und ukr. literarischen Werken entnommen: an die 30 der russ. Erzählung „Krep“ (1927) von M. Kolosov, über 100 dem russ. Roman „Sevastopol“ (1931) von A. Malyškin sowie über 20 dem ukr. Drama „Zahybel' eskadry“ (1933) von O. Kornijčuk.

An die 65 Ausdrücke der Kubaňkosakeneinheiten im ersten Welt- und Bürgerkrieg kommen in den Erinnerungen von V. Ivanys „Stežkamy žyttja“ (1958-61) vor. Über 40 Argotismen der ukr. Nationalarmee S. Petljuras aus den JJ. 1918-21 verwendet J. Lypa in der Skizzensammlung „Notatnyk“ (1936-37). Um die 85 russ. Soldatenargotismen der JJ. 1941-45 führt das Buch von A. u. T. Fesenko „Russkij jazyk pri sovetach“ (1955) aus russ. literarischen Werken und Presse an.

Eine enge Beziehung der Soldatenargotismen besteht zu den ukr. städtischen Argots. Demzufolge lassen sich hier zwei Typen des Soldatenargots feststellen: der westukr. Typ (Ostgalizien, z. T. Bukowina) der ukr. Soldaten in der österr. und in der poln. Armee, in der Division „Galizien“ und in der UPA einerseits sowie der ostukr. Typ in der russ. und in der Roten Armee andererseits. Mit dem zweiten Typ ist auch das Argot der Schwarzmeermann verbunden, das eng mit dem städtischen Argot Odessas zusammenhängt. Die beiden Typen sind im Allgemeinen mit der russ. bzw. mit der poln. Soldatensprache verwandt. Einiges drang aus der dt. Soldatensprache in das Argot der Ukrainer in dt. Militärdiensten ein.

Петро Курінний

СОВЕТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТИ ТА «РУСЬКОЇ» НАЦІЇ

У вивченні етногенези слов'ян, зокрема «східної» гілки їх, обов'язково треба відрізняти чотири етапи: 1) передбільшовицький, що починається з концепції київського літописця; 2) ранній період більшовицького фальшування (марровський); 3) сталінський період фальшування та 4) період повоенного російського комуністичного шовінізму.

Концепція київського літописця, яка лежить досі в основі всіх історичних концепцій східно-европейського розвитку, позначається великою об'єктивністю наукових шукань істини. Вона складається з біблійної частини та власне київської концепції розселення слов'янських племен. Уперше торкнувся її Август Шлецер (1735-1809). Але найповніше опрацював її Н. Карамзін (1815). Після нього опрацьовував її: І. Шафарик (1836), Цайс (1836), Погодін (1846), Міклосіч (1852), Шляйхер (1860), Потебня (1878), Огоновський (1880), Ол. Спіцин (1899), В. Хвойка (1902), М. Грушевський (1913), Ол. Шахматов (1915), Л. Нідерле (1912-1925), Бодуен де Куртене (1922), Ст. Смаль-Стоцький (1925-1927).

Суть цієї концепції така: в VI ст. по Р. Хр. слов'яни розселилися зі своєї прабатьківщини (Наддунайя) в трьох напрямках: уздовж Дунаю — південні слов'яни, на захід — чехи й поляки, на північний схід — українці, білоруси, новгородські слов'яни. У далішому оповіданні літописець подає детальнішу дисльокацію слов'янських племен у Європі. На підставі додаткових студій лінгвістів відомо, що слов'яни творили мовну початкову єдність.

Але чи відповідає ця концепція літописця лінгвістичній класифікації племен Східної Європи, дійсним етнічним співвідношенням та льокалізації археологічних фактів — це, власне, я і ставлю завданням моїх студій.

*

Приступаючи до розв'язки питань етногенези населення теренів кол. Росії (Російської імперії), ми мусимо твердо встановити ті термінологічні основні поняття, які хочемо висвітлити.

Що таке «великорусский народ», «русский народ», «rossияне» (за російською термінологією); «москалі» (за українською термінологією) та „Moscovia“ (1525), „Russiae, Moscoviae et tartariae“ (1562), „Moscoviae“ (1692), „de Moscoviae“ (1706) за європейською картографічною термінологією.

Ці терміни не були рівнозначні в різні часи.

Термін «москалі», „Moscowites land“ (1544) є найстарший, найвірніший. Він походить від фінської назви річки «Москва» (каламутна вода) і визначає людей, що живуть на просторі басейну цієї річки, а тому за старою, ще римською картографічною традицією — називати племена за назвою річок, на яких вони сиділи — він є найсправедливіший.

Найдавнішими оселенцями на цій території перед заселенням її слов'янами були фіни (назва р. Волги є теж фінська, М. Фасмер), які й надалі залишалися основним населенням цього краю. Навколо басейну р. Москви сиділи над озерами і річками теж інші роди фінсько-угорського та палеоазійського походження. Вже літописець київський в XI ст. по Р. Хр., а ще перед ним у VI ст. по Р. Хр. Йордан, згадують ці племена: Чудь, Меря, Весь, Єрзя, Мурома, Мокша, Мордва тощо.

Отже на початку (в X-XII ст.) «москалі, московини» — це була льо-кальна племінна назва для фінського народу,¹ що мав своїх власних князів і не подібні до сусідів історію та культуру. У загально-європейському розумінні цей термін до 1709 року і був символом, що ним означувано примосковську групу фінських племен. Ця назва у своему стінчно-етнографічному змісті й досі залишається для цієї території у сусідніх народів — українців та білорусів. Вона підтверджується і термінологією старих архівних документів, титулатурою московських царів і князів на печатках, монетах та начиннях царських скарбців.

У всякому разі цей термін старіший за слов'янську термінологію на цій землі і належить господарям її — фінам.

Термін «Русь», «русський» ніколи до цих земель не належав. Він походить від княжої Київської Руси і прийшов на землі Московщини, як титульна назва київського князя і поки нащадки його не залишилися назавжди там, був лише терміном для Київської Руси. Назва Русь закріпилася на Московщині лише в XII-XIII ст., після розгрому Києва

¹ Фіни — назва для народів фінської галузки угро-фінів. Ця галузка ділиться на низку етнічних і мовних одиниць (інгерманляндці, корели, ести, лопари, мордва, черемиси-марі, комі, перм'яки, вотяки, ерзя, мерянини та інші). Фінські землі — це район давнього російського колоніяльного привласнення.

1169, 1171 та 1240 р.р. і втічі туди нащадків кн. Володимира Мономаха.² Ця назва не могла бути ні територіальною, ані етнічною для московського місцевого населення — фінського. Ця територія ніколи не була «Руссю»; її князі лише ходили «в Русь», себто в київське, Переяславське та чернігівське князівства. Тільки ті князі династії Володимира Мономаха були «руськими», що дійсно походили з Русі і часом володіли нею. Але це ніколи не поширювалося на суздалське, рязанське і володимирське князівства, які були місцевими фінськими князівствами. Ім'я «Русь» належало лише територіям Київської Русі.

Для слов'янської колонізації на фінських землях Москви-ріки будемо вживати далі штучний термін «росіяни» від нової назви держави «Росія», наданої їй царем Петром І-им.

ПЕРША АРХЕОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЩОДО ЗМІН КУЛЬТУР В УКРАЇНІ (Походження слов'ян)

Вже року 1902-го В. Хвойка поставив на розгляд XII археологічного з'їзду в Харкові свою концепцію походження слов'ян на землях Східної Європи, оперту на археологічному матеріалі (Стаття: В. Хвойка. «Къ вопросу о славянахъ». Жур. «Киевская Старина». Киевъ, 1902 г.). Свою концепцію В. Хвойка повторив, уґрунтувавши її, в низці спеціальних монографій та окремій праці: «Древние обитатели Среднего Приднѣпровья и ихъ культура въ доисторические времена». Киевъ, 1913. На працях В. Хвойки оперта також робота В. Данилевича: «Пособие къ курсу русскихъ древностей», Киевъ, 1913., праці акад. М. Грушевського та акад. Д. Багалія.

Комбінуючи дані археології з лінгвістичними даними індо-европейської школи, В. Хвойка прийшов до такого висновку:

1) Простори землі поміж Середземномор'ям, льодовиками та Чорноморсько-Озово-Каспійськими об'єднаними водяними просторами займала мандрівна людність. Це були арійці. Вони заселявали землі від Балтики аж до південно-азійської периферії (Індія). (Чорне море тоді не було ще з'єднане з Середземним). В решті Азії перебували палеоазіяти.

² Найбільші напади на Київ відбулися: в роках 1169-1171 з ініціативи суздалського князя Андрія Боголюбського коаліцією суздалських князів. От як описує напад (1171 року) літопис київський: «...церкви горѣли, христиан убивали, других вязали, жен уводили в плен, насильно разлучая от мужей своих, младенцы плакали, смотря на матерей своих, захватили множество добра, в церквах ограбили иконы, ризы и книги и все колокола вынесли смольняне, сузальцы, чернитовцы и Олегова дружина; были захвачены все святыни... В Киевъ у всѣх людей стоял стон, горе и скорбь неутѣшная и слезы непрестанные». Такі ж напади відбулися і 1203 року та особливо тяжкий — у році 1240 (татари).

2) Після з'єднання Чорного моря з Середземним (уже в неолітичній добі), коли материк набув більш-менш тієї конфігурації, зафіксованої на сучасних мапах, простори південної Європи до Карпат були зайняті арійцями — народами греко-латинськими. На північний схід від них продовжували сидіти на старих своїх місцях, утворюючи другу галузку арійців, слов'яно-литовсько-германські народи.

3) Культура арійців перед їх розселенням мала спільні риси, які й далі прозирають незмінно крізь їх культуру, незалежно від фази її прогресу у віках.

4) Культурна єдність європейських і азійських арійців трималася до розділення європейського та азіатського материків Мармуровим морем. Передісторичне роз'єднання культури відбулося в старшому неоліті — в часі культури т. зв. ямково-гребінцевої мальованої кераміки, що відповідала старшій фазі трипільської культури в Україні.

5) Азійські арійці в часі, коли відступали льодовики, поступово поширювалися на просторах Малої Азії, Закавказзя, в напрямі на Афганістан та Гімалайські гори. Коли моря Чорне та Середземне з'єдналися протокою на місці сучасного Мармурового моря, арійці поступово заселявали простори Азії та відігравали значну роль в історії народів європейського простору, вриваючись час від часу з Азією як кочовики. (В. Хвойка: «Къ вопросу о славянахъ». Стор. 9). Це було причиною пересунення також і європейських арійців.

6) Назвою «трипільська культура» В. Хвойка іменував залишки культури наддніпрянських арійців, що він їх виявив біля с. Трипілля та в самому Києві у 1893 році. Характерною особливістю цієї культури був спосіб життя оселенців: осілість, уживання в господарстві кераміки, помальованої пишними орнаментами (глиняними фарбами) з мотивами гребінцевими, меандровими, спіралями та геометричними. Вже В. Хвойка спостеріг 4 фази (варіанти) в розвитку цієї культури, що були хронологічні. Остання з цих фаз позначена великими осягами: розвитком хліборобства, скотарства, ловецтва, рибальства, вживанням вогню для випалу будівельних конструкцій хати (площадки, землянки), розвинутим асортиментом посуду для різноманітних потреб господарства та готовлення їжі. При цьому, відповідно до розвитку господарства, посуд вироблявся у відповідній техніці (каоліновий, чорнографітований, ліскований, оздоблений, глазирований [натертій сіллю] тощо). Трипільська культура має розвинуті антропоморфні релігійні вірування та заупокійні уяви (обряд поховання спалюванням небіжчиків). Обряд спалювання супроводжував арійську слов'янську культуру протягом усього її дохристиянського існування, хоч одночасно зрідка вживався також обряд поховання трупопокладенням, який паралельно зі спалюванням існував і пізніше в культурі т. зв.

«полів поховань», і в культурі часу християнізації слов'янських племен аж до княжих часів.

Трипільська культура була поширена на великих просторах Європи та Азії. Тепер відомо 32 варіанти її, що кожний з них відповідає зв'язкам її з культурами народів околишнього світу. Хронологічно трипільська культура відповідає часові від 5000 до 1000 років перед Р. Хр.

Майже всі елементи трипільської культури існують і досі в етнографічній культурі українського та інших народів арійської групи, що свідчить про давність перебування їх на своїх землях.

Трипільська культура залишила слід у культурі Малої Азії і Греції і це відзначено в науці у різних назвах її: арійська, передгейська, передмікенська, культура мальованої кераміки, трипільська, культура стрічкової кераміки та інші.

В. Хвойка вважав, що європейські арійці є аборигенами на своїх землях від палеоліту. У неолітичній добі вони відділилися від азійських арійців (залишаючися на місці), але потім, під натиском нового вже руху азійських арійців через азійські країни в Європу, європейські арійці розділилися на кілька галузок, що посіли ширші райони на Балканах (греки), на південному заході Європи (латиняни, кельти) на землях Наддніпров'я до Балтики (слов'яни, литовці, германці). Народи угро-фінських та монголоїдних племен з'явилися також із Азії поруч із азійськими арійцями (кіммерійці, скити, сармати) і дали свою антропологічну домішку до європейського населення.

Цей процес етногенези арійців, тут схематично нами поданий, В. Хвойка розумів як розвиток родових відносин у суспільстві, починаючи той їх розвиток від сім'ї, через рід, плем'я аж до народу.

Концепція В. Хвойки в час її формування вже могла спертися на його особисті великих археологічні досліди та досліди інших археологів, що аналізою археологічних джерел уточнювали етногенетичну картину розселення племен і народів, подану літописами. З цих дослідників треба назвати таких: Ол. Уваров, Д. Самоквасов, В. Антонович, Д. Багалій, П. Голубовський, В. Данилевич, К. Мельник-Антонович, С. Гамченко, В. Завітневич, В. Городцов, Л. Івановський, В. Сізов, Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, Н. Буличов, Н. Бранденбург; здобутки їхні підсумовані у працях самого В. Хвойки та проф. Л. Нідерле.

Від часу оголошення В. Хвойкової слов'янської концепції кількість фактів, на які вона спиралася, весь час доповнюється.

Концепція В. Хвойки про походження слов'ян, про належність культури т. зв. «полів поховань» на Київщині антам, як предкам українців, стала основою «Історії України-Русі» М. Грушевського.

ПЕРША СОВЕТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ РОКУ 1927 (Д. ЗЕЛЕНІН)

Першою советською концепцією, призначеною «на експорт» у Західний світ, була концепція російського провідного мовознавця, Д. Зеленіна, з року 1927. Ця концепція була подана ним у книзі: Dmitrij Zelenin. „Russische (Ostslavische) Volkskunde“. Berlin-Leipzig, 1927. Walter de Gruyter und Co: Том з серії: „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte“. Herausgegeben von R. Trautmann und Max Vasmer.

От що він сам пише про мету своєї роботи: «Написанная мною, как один из томов „Энциклопедии славянской филологии и истории культуры“, книга исполнена по специальному заказу этой энциклопедии. Этот заказ был мною принят еще в 1923 году с расрешения Украинской Главнауки (я тогда был профессором Харьковского университета), принят, главным образом потому, что в случае моего отказа работа была бы поручена кому либо из белогвардейских эмигрантов» («С. Э.», 1938, кн. I, стор. 234). «Мою книгу советской наукой принято сочувственно (см. отзыв Харузина в ж. «Этнография», 1928 г., кн. 2, стор. 144, 145 и в ж. «Краеведение», 1927, № 4 стор. 447-450). Мою книгу критиковали лица, оказавшиеся потом врагами народа, а также покойный теперь украинский националист проф. М. Грушевский. Отрицательно к ней отнесся С. П. Толстов.³ Последний, подобно названным выше врагам народа, обвинял меня за то, что я отрицаю в своей книге финское происхождение русского народа и что я признаю глубокую славянскую древность русской национальной культуры, имеющей очень много общего с украинской и белорусской национальными культурами».

«Другие критики брали меня за то, что я вообще признаю существование национальной культуры у русских и других народов. Если исключить эти мои общие взгляды, которые я разделяю и теперь, то все прочее содержание моей книги «Русская этнография» нужно признать вешеведческим, дающим сводку фактам. («С. Э.», 1938, кн. I, стор. 285). Я вынужден думать, что именно указанные мои общие взгляды о происхождении народности русской и культуры, в частности отрицание мною финского происхождения русского народа (против М. Н. Покровского, а вслед за ним и С. П. Толстова), признание мною русской национальной культуры глубоко древнею и в очень многом общею с культурой братских народов — украинским и белорусским — послужили поводом для обвинения.

«Два автора цитируемой мною рецензии из журнала «Историк Марксист» А. В. Арциховский и С. В. Киселев в 1932 г. писали о себе, что они тогда находились под сильным влиянием контрреволюционных

³ Сучасний директор Інституту Етнографії АН СРСР та відповідальний редактор журналу «Советская Этнография». Назва журналу «Советская Этнография» далі подається скорочено «С. Э.» П.К.

взглядов врага народа Н. Бухарина (см. Сообщения ГАИМКа 1932 г. № 1-2, стор. 47). Приходится думать, что оба автора и теперь сохранили бухаринскую точку зрения на русский народ: как известно этот враг народа клеветнически называл русский народ нацией «Обломовых», я же в своей книге 1927 г. «Русская Этнография» изображаю русский народ совсем иным чертами, не как нацию «Обломовых».

«Почему автор рецензии С. П. Толстов не вспомнил, как тот же враг народа Маторин восхвалял вреднейшие концепции самого С. П. Толстова, называя их единственными правильными («С. Э.» 1931, № 3-4, стор. 69). Причем это не было повторением с чужих слов».

«Все сказанное дает мне право заключить, что в лице авторов статьи журнала «Историк Марксист», 1937 г.: «О методах вредительства в археологии и этнографии («Историк Марксист», 1937 г., стор. 82) мы имеем только вредных клеветников, с которыми борется советская общественность.

Декабрь, 1937 г. Член корреспондент АН СССР. Д. Зеленин.»

Відзвів Зеленіна про свою роботу є найкращим доказом її вартості.

Ми спинимося на тих методологічних принципах, які цей етнограф поклав у її основу.

Політичним завданням книги, як і всіх советських видань, є показати, що російський народ є передовий, має свою найвищу, навіть у минулому, культуру. Для цього Д. Зеленін ужив просту методу: все, що створили народи колишньої російської імперії, він просто зве «русським», незалежно від того, яка етнічна група творила це. Він просто вживає стару адміністративну термінологію Росії, як етнічну, і навіть не дає собі труду довести, що росіяни мали якесь відношення до того чи іншого явища культури. У наслідок цього советського прийому всі народи колишньої Росії беруть участь у творенні культури «панівного» народу. Напр., учені етнографи Галичини (Австрія) звуться у нього «рускими», а не русинами, М. Грушевський — «русский» учений, фінські шатрового стилю будівлі виявляються теж «русскими», багатозрубні «избы с крыльцами» — «русские». «Русскими» є: храм Василія Блаженного в Москві, палаці — коломенський та московського Кремля, білоруські сарафани, пишні убрання рязанських баб та інше, без огляду на те, що все це, насправді, належить до чужої етнічної культури.⁴ Вживаючи адміністративний термін «русский» у значенні етнічному, Зеленін створює невимовний хаос у розумінні

⁴ Храм Василія Блаженного в Москві був збудований року 1555 у стилі бароко з елементів фінського шатрового стилю будівництва вже в цегляній техніці. Архітектор — Барма (слов'янською мовою — «бджілка»). Палаці коломенський та московський скомпоновані з різної форми фінських зрубів. Рязанські жіночі вбрання з металевими брязкальцями — відвічна фінська жіноча оздоба. У слов'янських могилах їх не знаходили.

компонентів культури слов'ян на східніх землях. Етнографа не спинило навіть те, що природні передумови для виникнення культур цього простору були різні і що шатрові і зрубчасті будівлі могли з'явитися лише у хвойних лісах, а не в степу — в цій відвічній колисці слов'ян, — а степ знає лише земляні та глиняні будівлі. Він не згадує, що торговельні книги міста Москви ще для XVII ст. фіксують привіз одягу, оздоб та речей культурного вжитку до м. Москви з фінської лісової периферії і т. інше.

Відсутність наукової атрибуції, тобто посилання на місце, звідки походять етнографічні відомості, та брак хронологічного датування їх у Д. Зеленіна утруднюють пізнання правди.

Залишається пошкодувати, що так складений підручник слов'янської етнографії колишньої Росії на протязі 35 років є довідковою книжкою для європейських учених і педагогів про «слов'янську» культуру Східної Європи і становить основу європейського слов'яноznавства.

КОНЦЕПЦІЯ 1928-1934 РОКІВ Н. Я. МАРРА

Концепція Н. Я. Марра присвячена питанню про походження мов білої та жовтої раси. Він розробив її ще 1928 року проти схеми походження європейських та азійських мов, створеної світової слави лінгвістом А. Шляйхером року 1860. У цій схемі А. Шляйхер, проаналізувавши спільне й розбіжне в мовах, дав свою графічну схему взаємного співвідношення та походження мов. А. Шляйхер прийшов до висновку, що більшість європейських мов беруть початок з однієї індогерманської прамови. Вона залишилася в основі інших. У далішому розвиткові вона розділилася на дві галузки (а та b). Галузка «a», розділилася на дві дальших: «c» (іранську та індійську) та «d»; остання дала знов гілки: кельтську, італійську, албанську і грецьку. Від гілки «b» (германська мова) відділилася гілка «e» — литовська та слов'янська мови. Ця схема скоро викликала археологічні шукання аналогій у сфері матеріальної культури. На ній збудовано багато хронологічних концепцій про походження європейських народів. Концепція В. Хвойка про походження слов'ян та проф. Л. Нідерле побудовані на концепції Шляйхера.

Концепція Н. Я. Марра має декілька варіантів. В остаточному графічному оформленні С. Биковського, що його він уклав у 1930-31 роках, вона заперечує документальну схему А. Шляйхера. Н. Я. Марр виходить з теоретичного припущення, що спочатку мова була мовою жестів, потім створилося багато різноманітних мов, які лише в часі

історичного розвитку зливалися в родові мови, мови племенні, мови народів, і прямують до того, щоб через світову соціялістичну революцію створилася, нарешті, одна мова світового комунізму.

Особливістю схеми Н. Я. Марра було ще й те теоретичне припущення, що мова певного народу на певній стадії соціального розвитку переходила в іншу не шляхом природньої еволюції, а в спосіб «діалектичного стрибка». Тому нова мова могла бути зовсім неподібною до попередньої. Тому, що схема А. Шляйхера була збудована на біологічному вченні Ч. Дарвіна, концепція Н. Марра заперечила еволюційний розвиток мови. Волею Сталіна концепція Н. Я. Марра стала обов'язковою для всіх гуманітарних наук (археології та етнографії в першу чергу) і тією світоглядовою основою, з якої обов'язково починали свої досліди і кінчали їх учені в цих галузях науки. Ця концепція лежить і в основі всіх підручників історії всіх народів СРСР. У частині вчених згодом стався відворот від концепції Марра, але лише частковий, ще шкідливіший, ніж сама схема, бо перехід до справжньої науки вони роблять поволі, непомітно, затримуючи марровський дух концепції і фальсифікати, зв'язані з ним. Цим марровські ідеї сплутуються зі здоровими ідеями дослідів і стають трудно віддільні. Помилковість схеми Н. Я. Марра стає ясна, якщо глянути на реєстр археологічних культур, що фіксують у матеріальній культурі явища, аналогічні мовним. Докапіталістичний розвиток людства в цілому світі виразно йшов від початкової біологічної єдності до хронологічної та територіальної різноманітності і многості. У цьому концепція Н. Я. Марра знаходиться в повній суперечності з дійсністю.

КОНЦЕПЦІЯ 1947 РОКУ П. ТРЕТЬЯКОВА

В часописі АН СССР «Советская Этнография» 1947 р., кн. 4, уміщено статтю П. Третьякова «Анты и Русь». Мета статті — з'ясувати етногенезу східніх слов'ян та взаємовідносини в історичній перспективі українців, білорусів та росіян у час виходу їх під ім'ям слов'ян на історичну арену. Приймаючи, мов доведену істину, етногенезу східніх слов'ян, як «братів», П. Третьяков намагається показати, як з початкової слов'янської єдності східньої Європи виділилася відмінність, що зветься «північною групою східніх слов'ян» (стор. 78), для культури якої є показовими городища «Березняки» та «Монастирище» V-VII ст. нової ери. Саме цій групі він хоче надати ролю організатора всього слов'янства. Навіть у поході південної групи слов'ян на Балкани були, за словами П. Третьякова, ніби-то «представники східно-слов'янських племен». Потім, шляхом «консолідації» (термін Третьякова) південної

й північної груп східних слов'ян, ніби-то створилася під проводом росіян Київська Русь. Легенда про консолідацію, усування на друге місце антів та жонглювання терміном «руси», «рос» потрібні П. Третьякову для того, щоби довести провідну роль «російського брата», те, що він, цей «брат», начебто завжди мав ім'я «роси» і що він, ніби, є творцем Київської Руси та спадкоємцем великої пра старої культури України-Русі.

На всі ці три ідеї П. Третьяков нанизує помічені ним факти та літературні паралелі. Паралелі і завели його в бік від істини, бо те, що він собі уявив, як «російський» культурний комплекс на місці російського історичного буття (басейни річок Москви, Клязьми і Волги), слов'янським не було. Це була етнічна територія фінських племен. Що П. Третьяков помилляється, вважаючи терен Москви за слов'янський, це видно з того, що культура слов'ян на цих землях почалася лише після їх інтрузії, яка налягла безпосередньо на багатовікову розвинену фінську культуру, що мала вже певні безперечні показники на тлі культур навколоїшніх народів. Приведемо для прикладу фінську культуру мурманського могильника (О. Уваров), могили землі мерян (О. Уваров), культуру з кольоровими емалями (Н. Буличов), культуру, датовану східніми диргемами VIII-X стол. з речами скандинавськими, чудськими, булгарськими та золотоордынськими (О. Уваров, А. Арциховський: «Материалы и исследования по археологии Москвы»).

В часі початку слов'янської агресії фіни вже мали власні пам'ятки монументального характеру (городища Дъякового типу, багатозрубні будови типу жител с. Боршева та палаців у Коломні і в московському Кремлі). Коли дивитися ретроспективно від даних літопису у глиб минулих віків, фіни мусили мати вже архітектурні споруди розвинутого т. зв. шатрового стилю (вежі та церкви з 13-ма верхами). Через те, що вони були виконані з дерева, вони зникали без сліду.

Ряд шатрових дерев'яних будов (церков) у Муромі, Ростові та Новгороді закінчувався кам'яними храмами типу храму Василія Блаженного в Москві, яким архітектурно споріднених немає серед архітектурних пам'яток слов'янських земель того часу. На фінських землях тепер ми можемо археологічно документувати такі струмки слов'янської інтрузії: київський, найстаріший, часу князя Олега Віщого (намісник Рулав), Володимира Великого (м. Муром), Ярослава Мудрого (м. Ростов року 995 та м. Нижній Новогород 993 року), Володимира Мономаха (м. Володимир). З XII ст. починається колонізація в'ятачів на річці Москві та новгородців по р. Волзі. XII-XIV стол. позначені кривицькою колонізацією у Мерянській землі та татарською — Золотої та Казанської орд. Слов'янські кургани з басейнів р. Москви, В'язьми та Волги, як показали розкопи О. Уварова («Раскопки въ землѣ мерянъ»), А. Спі-

цина («Владимирские курганы») та Иванова («Пастушенский могильникъ»), були наповнені характерними для мерянської культури виробами (вотивні привіски з виображенням коня). Це свідчить, що слов'янські колонізатори тут не тільки не були провідні щодо культури фінів, а, навпаки, поступово асимілювалися на цих просторах.

Крім того, П. Третьяков зовсім не звернув уваги на те, що цілком відмінні були географічно-економічні умови слов'янських культур на Україні та у фінів. Основою культури у фінів був ліс, болота, озера, в Україні — степ, переліски, луги, сплавні, ріки, тобто, у фінів основою культури і релігії було ловецтво та рибальство, а в Україні — скотарство, хліборобство, бджільництво, які й лягли в основу світоглядovих явищ у культурі.

На чому ж буде свої висновки П. Третьяков?

1) Для верхів'їв річок Дніпра, Оки та Волги, це, для землі кривичів, цієї землі його проблематичних великоросів, П. Третьяков використовує як показник «Березняківське городище» та його культуру з III-V сторіч нашої ери. Це дає йому привід фальшиво вважати це поселення найдавнішим поселенням слов'ян. Він відзначає далі, що побут в цьому городищі «слов'ян» вже за античної доби »изobilовал многими архаическими чертами, уже давно забытыми на юге (подсечное хозяйство, лесные промыслы, грубая глиняная посуда, патриархальный строй)». На жаль, автор-етнолог не помітив, що тип житла і наявність вогнищ у них у Березняковському городищі лучить воєдино цю культуру *не зі степовими племенами слов'янського півдня* (антів), а з ловецькими вогнищевими будовами фінів і саме в цих фінських північних (а не на слов'янському півдні) будовах треба шукати дальші пояснення для цієї культури.

2) Для слов'ян новгородських П. Третьяков слушно вважає за типові новгородські «сопки»,⁵ — могили небіжчиків поховані спалюванням, як каже автор «за традиційним обрядом слов'янським». Спостереження вірне. «В них, — пише автор, — обнаруживаются какие-то сооружения из дерева и камня, внутри которых находятся скопления пережженных костей». Якби автор краще студіював матеріали старшого покоління археологів, напр., хоч би нашого українського вченого С. Гамченка «Сестрорецкие курганы», то він знов би, що деревляні конструкції в них є схематичним зображенням будов новгородського

⁵ «Сопками» звуться могили, в яких ховали членів однієї родини, уміщуючи похорон один над одним, тому сопки були високі. Вони належали новгородським слов'янам. Могили довгі виникли з того, що похорон уміщувано один поруч одного, від чого спільна могила мала вигляд валу. Ці могили характерні й для племені кривичів. Могили зі трупоспаленням накривалися горбком землі — круглою могилою. Здебільша вони були могилами поодиноких небіжчиків. Вони характерні для поховань в'ятичів. За цією ознакою можна робити соціологічні та історичні спостереження.

типу з вогнищами, які зберегли нам новгородську архітектуру кубастих і зрубчастих хат та храмів. Автор на цьому закінчує свою аналізу «сопок», не забагнувши того, що саме ці пам'ятки — сопки з дерев'яними конструкціями (домовинами) — власне і є показником справжньої великоруської культури «словен», які жили здовж новгородської річки «Вілікая» і тому звалися великоросами. Автор датує сопки часом від VI-VII сторіч нашої ери.

3) Для землі в'ятичів Третьяков дає таку характеристику культури: землянки зі стінами, обкладеними деревом, а похоронні пам'ятки — круглі кургани зі стовпами навколо поховання чи зруба. У курганах містилися поховання спаленням. Це й є той «стовп», — здогадується П. Третьяков, — що його визначає літописець як характерну ознаку в поганських похованнях в'ятичів, родимичів та северян. Але загадка автора, для прикладу, Боршевської хати з розкопів П. Єфименка, як відомо, хати з багатьма зрубами, — це його помилка. Боршевська хата — фінська і вона свідчить, що перед слов'янською колонізацією над р. Доном були фінські поселення. У всякому разі в'ятицький струмінь на землі московських фінів був другим у колонізації московської околиці.

4) Сіверяни. Їх характеризує автор городищами «роменського» типу; вони жили в землянках українського типу з піччю та користалися керамікою гребінцевого стилю, що є характерна для українських слов'ян. Ці городища були поширені вздовж річок Десни, Сейму та на лівих допливах Середнього Дніпра. Культуру сіверян автор безпідставно вважає за молодшу від культури північних слов'ян, а тому вбачає «доведеним» мандрівку північних племен на південь, на Київщину та Чорне море, щоб там «сконсолідувати» всі слов'янські племена. На цьому закінчується дослідча частина нарису П. Третьякова. Проте, не дивлячись на істотні помилки в розшифровуванні слов'янського життя, автор все ж робить одне дуже важливе спостереження. Ось воно: «стадиально исторические, а также этнические особенности южных и северных (слов'янських! П. К.) племен полностью исключают мысль о происхождении северных племен в результате распадения и расселения южной группы, как думал в свое время А. А. Шахматов» (стор. 79, рядки 8-11 знизу). Так під тиском археологічних фактів мусить упасти фальшива теорія про єдність походження трьох «братьів»: українців (які є південними слов'янами) та росіян і білорусів, які відповідають північно-східнім слов'янським племенам авторовим. Але твердження автора потребує істотного корективу: не можна до східно-північних слов'янських племен зачисляти племена й культуру москово-фінських земель між Окою та Волгою, а лише фінські землі здовж річки Велікая на Новгородщині, що були колонізовані слов'янами, з їх обрядом спалювання і кубастими будовами т. зв. новгород-

ського типу. Саме басейн р. Велікої становить історичну колиску слов'янської культури Великоросії.

Після признання цього п. Третьякову не треба було б робити мандрівок росіян до Озівського моря, на Дін, в Україну, маневрувати об'єднанням, розділенням і знов об'єднанням слов'ян, та шукати права їх на ім'я «росів» і на спадщину в Київській державі.

КОНЦЕПЦІЯ 1947 РОКУ В. В. МАВРОДІНА

Найкращим зразком для вивчення ідеології російського сталінсько-го імперіяліста є праця В. В. Мавродіна: «О складуванні великоруської народності и русской нации» («С. Э.» 1947, №4).

Археологічні дослідження в СРСР часто починаються з певної директиви. Праця Мавродіна не становить винятку. Мета її — не просто констатувати факти розвитку російської національності; вона має створити її штучну історію і виголосити хвалу її організаційним здібностям. Друга мета її — створити ілюстрацію до вчення Й. Сталіна про виникнення нації.

Серед цих завдань увесь час балансує автор, подаючи за «вибірковою» системою окремі «факти», що ілюструють його думки.

У розвиткові великоросійської «народності» автор вбачає такі фази:

- 1) Період протослов'янський (формування субстрату нації).
- 2) Поява слов'ян (II-I стор. перед Р. Хр. — II стор. по Р. Хр).
- 3) Період переселення народів.
- 4) Період зформування руського народу (Київська Русь).
- 5) Оформлення великоруської народності.
- 6) Початок національного життя.

А тому, що в оцінці явищ він виходить зі сталінського розуміння народу і нації, то в кожному етапі він простежує формування їх компонентів.

До ознак, що визначають націю, Мавродін відносить: спільність мови, території та психічного складу, що виявляються у спільноті культури; до цього він додає ще вислів Сталіна: «жодної з зазначених ознак, взятої окремо, не досить для визначення нації... тільки наявність усіх ознак, узятих разом, дає нам націю; досить відсутності хоч би одної з тих ознак, щоб нація перестала бути нацією».

Автор виходить із тези: «У формуванні сучасних слов'янських народів узяли участь багато племен і народів далекої давнини. При цьому основна лінія етногенези йде від роздробленості до цілісності, від множини до однотності, не до розчленування єдиного праонароду з пев-

ними антропологічними (соматичними) та мовними сталими і незмінними особливостями, що склалися з самого початку (Теза автора про ти виникнення расових рис народу. Підкреслення мое. П. К.), а до об'єднання не щільно зв'язаних між собою етнічних утворень у велики родини народів».

На думку автора концепції, таке зближення відбувається так за віддалених, як і за близьких до нас часів, найчастіше між племенами близькими одне до одного родом життя, рівнем громадського розвитку, побутом, мовою, культурою. Автор мусить визнати також, що мають місце і зворотні процеси, а саме: розходження, розчленовання єдиного на частки, роз'єднання, виключення племен, їх частин або групи племен з етногенічного процесу, їх пересування і переселення, вбирання, поглинення ними інших племен або асиміляція їх, усе нові й нові роздроблювання, переміщування і схрещування. «Кожне з сучасних етнічних утворень, — пише автор, — є продукт надзвичайно складного історичного процесу сходження і злиття докупи, роздріблення й розпаду, переселення й переродження, схрещення і трансформації різноманітних етнічних т. зв. мовних, расових та культурних елементів».

Це є розгорнута сталінська теза, що народність і нація — це категорія історична, а не біологічна.

В. Мавродін, як і інші советські автори (М. Артамонов, Л. Якубінський, А. Уdal'цов та інші), вважає, що праслов'янами вже були носії трипільської культури, племена енеоліту, лужицької культури (личкуватих урн), скітів (мабуть скітської периферії? П. К.). Складається враження, що відкриття це зробили саме поіменовані особи. Насправді ж, ці ідеї встановлено і вмотивовано дослідами далеких часів передбільшовицької археології (В. Хвойка, Л. Нідерле та інші).

Першу «появу» слов'ян на просторі Східної Європи автор декларує від II-I ст. ст. перед Р. Хр. до II ст. по Р. Хр. Тут він має на оці культуру полів поховань, відкриту В. Хвойкою в околицях м. Трипілля на Дніпрі біля сіл Зарубинці і Черняхів. Автор знову ж не каже, що ця думка належить не йому, а В. Хвойці та проф. Нідерле і вже давно існує в досоветській археологічній літературі. Автор вважає, що в II-I ст. перед Христом відбувалося об'єднання «слов'янських» племен у один масив і поглинення ними інакомовних та інакокультурних елементів.

В IV-VI стор. автор декларує процес диференціації слов'янських племен, процес їх розселення в наслідок розвитку їх до стану воєнної демократії. Автор підтверджує свої міркування цитатами з Маркса й Енгельса. На цей час автор відносить розділення слов'ян на гілки: південну, західну і східну.

Східня галузка, на думку автора, ділиться на дві: на південно-західну, відому під назвою антів, та північно-східну (культура типу го-

родища Монастирища), яка з півночі пересунулась на південь по лівому березі Дніпра аж до Полтави після того, як переселення народів знищило на Україні культуру полів поховань. Як бачимо, автор тут наслідує ідеї Третьякова, який обов'язково хоче бачити українські землі колонізованими з півночі.

Так відбулося вторгнення слов'ян-росіян на землі антів, яких, ніби, вхопила з собою завірюха народів. (Типова легенда «пустопорожніх земель»! П. К.).⁶

Автор вірить, що на межі VIII-IX стор. частина племен (кривичі) вже творять союз племен; родові групи стають територіальними політичними об'єднаннями (поляни, древляни). Посилаючися на географа Баварського, Мавродін уважає, що в IX стор. було дуже багато окремих племен.

Остаточне оформлення «русского» національного бренду сталося, за автором, у IX-XII стор. в наслідок утворення Київської держави і тим самим об'єднання всіх племен у одну територіальну організацію.

Для того, щоб виразно показати, що в Київській державі ніби ще не було українського народу, автор уживає терміну «русский народ» уже відносно Київської княжої Руси IX-XII віків. Автор наївно мотивує це тим, що так він, мовляв, хоче уникнути плутанини з терміном народність, яким він наділяє українців, білорусів і великоросів аж у XV-XVI стор. Тим самим автор закреслює українцям і білорусам їхню історію, замовчуючи, що вже в київському й галицькому літописах ми знаємо вирази, які доводять, що Київська Русь та її землі були об'єднані в свідомості як Україна. (Напр. в літописі за рік 1187).

Збагачення і розширення торговельних контактів, переміщення населення в Київській Русі призвело, на думку автора, до збагачення мови і її єдності (єдиної «руської» мови).

«Киевское государство, — пишет автор, объединило восточно-славянские племена в единый политический организм, связало их общностью политической и экономической жизни, культуры, религии, способствовало появлению и укреплению понятия единства Руси и русского народа».

«В племенные и областные диалекты проникают элементы диалекта соседей, в быт населения отдельных земель — черты быта русского и нерусского «людья» других мест и т. д. Речь, обычаи, нравы, быт, порядки, религиозные представления, сохраняя многое отличного, в то же время приобретают общие черты, характерные для всей русской земли».

⁶ Легенду про «пустопорожні землі» створено давно для прикриття політики агресорів. За поясненням агресорів, землі, що вони захоплювали силою, привласнюючи собі пожитки населення, завжди були «порожні». А себе вони в історії завжди виставляли як «культуртрегерів».

Висунувши тезу про те, що вже в княжій Київській Русі зформувався єдиний «русский» народ (стор. 88), автор намагається її довести тим, що вже в Київській Русі зформувалася єдина спільна мова та почуття і свідомість єдності. При цьому історію України і Києва автор просто вписує на рахунок росіян, хоч росіян тоді ще взагалі не було на історичній сцені.

Єдина руська мова утворилася, за А. Мавродіним, так:

1. В основу спільної мови лягла мова полян.
2. Дуже рано в цій мові відділився своїм баґаством «язик» міста від мови села, яка залишилася нерозвинутою. (Отже сільська мова України і різних земель, що складали Київську державу, за Мавродіним, — це відстала мова села вже з княжих часів).

3. Велику роль в розвиткові єдиної мови Київської Руси відіграла « знать», яка говорила, і в Києві, і в Новгороді, на Білому Озері і в Переяславі, на річці Оці і в Прикарпатті однією й тією ж самою мовою, що всюди звалася «русскою». Це був, за висловом автора, «общий русский разговорный язык».

4. Другим компонентом загального «русского языка» була мова народного епоса (пісень, переказів, билин), мова, що характеризується абстрактними розуміннями, стандартними висловами і елементами чужоземного епоса — елементами, невідомими селові. Мова «боянів», «соловейків старого часу».

Автор ніде ані словом не прохопився, що всі ті властивості шляхетного духу належать Київській землі і лише їй. Не сказав він також, що ті властивості були її притаманні вже від перших походів на Царгород аж до оборони святынь Києва проти князя Андрія Богословського і москово-суздальської раті його, проти половців, проти татар (1240 року). Татари облягали Київ разом із своїм спільником князем Ярославом, батьком Олександра Невського, і, розграбувавши Київ і всю Україну, почали об'єднання князівств навколо Москви силою, проти їх волі. Автор не сказав також, що й сам термін «Русь» не належав «великоросам», а лише Україні, Київській землі. Автор не згадав також глузування літописця київського з новгородців, ані ненависті Новгороду до суздальських військ, які оточили Новгород і від яких, за віруванням новгородців, урятувала оточене місто Божа Мати. Не згадав також глузування новгородців з суздальсько-московських бойових «заслуг» 1380 року.

Період з XIII-XV стор. автор згадує з жалем; він обурений сепаратними стремліннями окремих князів, що старалися зберегти окремий шлях свого державного існування. Захопивши ідею довести єдність «русского народа» на всьому просторі Київської держави, він робить нічим не обґрунтовану заяву: «В это время складывается единство культуры от Перемышля и Берлади, от Малого Галича и Белза до Му-

рома и Гязани, Ростова и Владимира, от Ладоги и Пскова, Изборска и Белоозера до Олешья и Тмутаракани». У цих рядках, позбавлених всякої історичної та етнічної підстави, автор зафіксував принцип советської настави до всіх національних республік сьогодні: сепаратизм — це занепад, а централізм — розквіт. І от лише після такого довгого опису формування і розпаду Київської держави, цебто району, який ніякого відношення ніколи не мав до терену, на якому автор шукає існування великоруської народності й нації, автор на стор. 92 приступає до опису процесу утворення самої великоруської єдності. З цього напису ми довідуємося, що великорусами він вирішив називати свою народність тому, що так легше буде уникнути сплутання розуміння русского народу, який на його думку зформувався за часів Київської Руси, і рускої народності, що почала існувати з часів Івана III-го, його сина і внука на фінських землях Московщини. Між тим відомо, що територія Володимиро-Сузальського князівства ніколи не мала свого єдиного етнічного імені, бо була завжди й досі є заселена народами, котрі нічого спільногого з слов'янами не мали, а саме: мерянами, фінськими москвинами, муромою, ерзею, мокшою, мордою, черемисами, чудью тощо. Їхнє політичне об'єднання відбулося потім під адміністративною назвою Московського царства і ця назва стала їх *політичним ім'ям* з XV віку (московіти).

Далі Мавродін відзначає, що причиною, яка викликала утворення великоруської народності в XV стор., (що в розумінні автора є тотожнім з «русскою» народністю), було сильне зростання виробничих сил, а поштовхом — потреба *негайного* створення оборонної системи проти зовнішньої ніби „небезпеки”.

Виникає питання до автора: як можна примирити з цим твердженням його той факт, що сузальський князь саме в час після розграбування Києва і України (в 1171 та 1240 р.р.), ставши великим князем через підтримку татар, *нищив* своїх конкурентів, князів-сусідів з *власної* охоти, за *власними* плянами і в своєму краї і в Орді. У цей час в *небезпеці* від *московського* князя були його сусіди, а не навпаки. У всяком разі, автор уважає вигаданий ним факт «небезпеки» для московського князя причиною появи великоруської народності.

На доказ того, що великоруська єдність виникла, автор подає такі факти: з кінцем XIV стор. зникають економічні й політичні обмеження між князівствами. Зформувалася єдина мова. Зформовання великоруської мови, на думку автора, відбулося на території Ростово-Сузальського князівства в межиріччі Волги та Оки. Джерелом цієї мови став північно-русський та східня частина середньо-руських діялектів (кривичі та в'ятичі). З бігом часу біля цього стрижня обвиваються різні діяlectи, себто, феодальні обласні діяlectи: тверський (фіни, П. К.), рязанський (фіни, П. К.), ніжегородський (фіни, П.К.), псковський

(великоруси, П. К.), новгородський (словени, П. К.). Стрижнем стає діялект Москви. Населення Москви в один час і «окало», і «акало». До самого XV. стор. московський діялект був лише одним з діялектів, а не всезагальним.

Для підтвердження своєї думки, що Москва була слов'янським містом, автор посилається на дані розкопів у Москві, які наче б то показали, що Москва була городом в'ятичів. При цьому він посилається на працю А. Арциховського: «Курганы вятичей». (Тепер уже вийшли й звіти експедиції, що провадила розкопи в Москві. Висновки її праці подаю далі в «Концепції А. Арциховського»). Мушу ствердити, що ця теза авторова не відповідає дійсності. Хоч в'ятичі й могли відвідувати Москву і могли також бути там поховані, бо земля їхня була недалеко, але саме археологічні розкопи на терені Москви і по цілій течії річки Москви й Клязьми дають масові фінські могильники передкняжої та княжої доби (О. Уваровъ «Раскопки въ землѣ мерянъ»), а саме місто Москва носить фінську назву.

Далі Мавродін пише, що вже в XVI стор. московська урядова мова «книжных и приказных людей», що відбиває мову народних тубільних мас, стає загально державною мовою, а конкуруючі з нею мови: новгородська (старої слов'янської колонізації, П. К.) та рязанська (стара фінська, П. К.), ці найбільш уособлені діялекти, зробивши свій внесок у великоруську мову, відходять на задній плян і стають навіть виключно мовами новгородської й рязанської «деревні».

Від часу Івана Грозного, — пише Мавродін, — московський діялект вбирає в себе багато елементів південно-московських. Це сталося от чому. Не можу не зацитувати слів самого автора: «Иван Грозний, «перебирая и передирая людишек», переселяя их своими указами, перераспределяя землю служилым людям государевым, искоренял гнезда «бояр-княжат», разгонял их и переселял вместе с «чада и домочадцы» со всякого рода челядью, и как гнезда эти лежали сплошным массивом на окающем севере и северо-востоке, а новым хозяином этих земель становился опричник, зачастую вышедший из служилой мелкоты какой либо южной или юго-западной «украины» Московского государства, то вполне естественно, что сюда на север стала проникать и его акающа речь, его вокализм».

У XVII стор. ця мова збагачується народньою мовою, а Московська приказна мова стає загально-великоруською, «обще-русским языком».

Другою ознакою народності, за марксівською теорією, є спільна територія. Мавродін подає такі етапи об'єднання «руссих» земель Москвою:

Половину XIV стор. автор вважає зорею національного пробудження. Він висловлює цю думку так: «Искра национального самосознания

была прикрыта пеплом княжеских усобий, удельных порядков и татарского ига. И она возгорелась, раздула ее полымя Куликовская битва». И далі: «Громом прокатился по Земле Русской звон мечей на поле Куликовом. Первая попытка всенародной борьбы ... сыграла большую роль в развитии национального самосознания. Воспрянул духом русский народ, пробудилось патриотическое чувство. Москва выступила в роли избавительницы Руси от нашествия Мамая, ее авторитет и популярность в народных массах еще более укрепились».

Цей героїчний образ Москви автор узяв із московських та симпатизуючих Москві легенд, (які утворено було 68 років після бю) з т. зв. поетично-героїчної поеми «Задонщина». Проте перший запис дійсних фактів Кулікова бою, зроблений очевидцями в новгородському першому літописі, виглядає інакше. Літописець щиро признається, що навала Мамаєва була ниспослана Богом за велики тяжкі гріхи росіян, що їх урятувала від знищення лише Ласка Божа, що змилосердилася над ними і простила їм гріхи, та допомогла сила хрестная. Що князь Дмитрій Донський ішов на бій «трепещуще», а самі москвичі так себе відчували в час бою: «москвичи же мнози небываальци, видевше множество рати татарской, устрашася и живота отчаявшись, а ини на Бога обратища не помянувши реченою пророком: как един пожнет тысяча, а два двигнета тьму (10.000), аще не Бог предаст их» (Полное Собр. Русск. Летописей, т. III-й, стор. 92) — зі статті Д. Альшиц «Роль Куликовской битвы в определении национального сознания русского народа. «Ученые Записки Ленингр. Унив. № 36, серия историческая, в. 3-й, стор. 112.

Знаємо також, що вповні правдивим був запис новгородського літописця, який у першому новгородському літописі два роки після бою записав слова про велики гріхи москвичів. Це була зловіща пора татарської неволі. Кров'ю, золотом і підступом стягали нащадки князя Івана Калити Русь. Лестощами та інтригами, наклепами і ворожнечею намагалися удільні князі уникнути цупкої московської руки. Зріло бажання в Твері (чудь), Новгороді (словени), у Нижньому Новгороді (тургасова чадь), у Рязані (ерзя), об'єднатися в боротьбі проти Москви, як татарського спільнника-баскака на Сході Європи. Так було в дійсності. Ця відкрита ворожість сусідів до Москви, мабуть, прискорила оформлення великоруської нації!

У зв'язок із національним пробудженням автор ставить піднесення руської культури.

В середині XV стор. на думку автора створюється «Русский былинный эпос Киевского цикла».

Ідея єдності Руси — «одиночество власти и самодержавия», Москви — третього Риму, стала рушійною силою московської історії після розгрому Новгорода, що удався лише тому, що якийсь Упадиш за-

клепав новгородські гармати, наставлені на московське військо. Завоювання Новгорода є найкращий приклад слов'янської єдності навколо діяльності Москви. В. Мавродін відмічає в цей час наявність у титулі царя: «государь всея Руси» (хоч Україна йому ще не належала, П. К.), і заведення пишного придворного церемоніалу, і гордий незалежний тон російських дипломатів часу Івана III-го та цариці Софії Палеолог, як і надзвичайну пиху володарів Московської Руси.

Автор приходить до висновку, що наприкінці XV-XVI ст. утворюється великоруська народність, що є в його очах синонімом руської національності. Не будемо в цьому сперечатися з автором. Створену ним концепцію він мусів виконати саме так, як виконав. Але при всьому своєму старанні довести всеслов'янську єдність він у дійсності довів протилежне, а саме, що землі слов'янського розселення (як у передісторичному розумінні, так і в час антично-слов'янського розселення, а також і за княжої Київської доби), жили окремим життям, насиченим власною оригінальною культурою і не були аж ніяк утягнуті в процес утворення «руського народу», «русской национальности» та російської колоніальної політики.

В тому, що створена автором концепція не може бути прикладена навіть до просторів Московщини між річками Окою та Волгою, автор може переконатися сам, виїхавши туди з Москви. Мені відомий випадок, коли вже за часів советської влади (в 30-х роках) одна експедиція, виїхавши з Москви на працю в той район, змущена була повернутися до Москви за перекладачем, бо не могла порозумітися з місцевим населенням.

* * *

Смерть Й. Сталіна року 1953 де в чому позначилася на наукових ідеях, що лежали в основі археологічної науки, та на науково-політичній пропаганді про походження слов'ян і росіян. Однаке, ці зміни досі ще є істотними і концепції вчених у цьому напрямку тримаються в загальному тих самих марксистських винаходів та того ж ланцюга ідей, що й попередні сенсаційні відкриття Марра. Проте, певні зміни все ж є і тому варто спинитися на основних працях післясталінського часу з археології СРСР. На них сьогодні виховуються молоді покоління істориків та етнографів, що розроблятимуть значні здобутки археологічної науки в СССР.

Працями, які репрезентують досягнення сучасної археологічної науки в СРСР є книга А. Монгайта: «Археология СССР» та книга А. Арциховського «Основы археологии».

КОНЦЕПЦІЯ 1955 РОКУ А. МОНГАЙТА

Думки з приводу походження слов'ян автор викладає в розділі 9-му своєї праці. Розділ має назву: «Восточные славяне и их соседи». В цьому розділі автор подає найновіші здобутки, що насвітлюють проблему етногенези слов'ян узагалі і росіян зокрема.

Що відразу вражає у викладі автора, — це його ставлення до праці археологів минулих поколінь. Поза політичними концепціями і насторіливими марксівськими перетинами в окремих питаннях, у праці використано великий фактичний матеріал минулого. Це не заважає пізнати з праці і те нове, чим советська наука хоче себе презентувати року 1955.

Щодо етногенези слов'ян автор висловлює такі думки:

1. Передреволюційні археологічні студії слов'ян мали певні досягнення.

2. Погляди В. В. Хвойка для свого часу були передові.

3. Советська наука перша висловила думку, що Київська Русь не була початком державності на терені України, а наслідком розвитку України за часів антів. (Автор помилляється, приписуючи ідейну першість в цьому питанні советським дослідникам. Ця ідея вже зафіксована у працях В. В. Хвойки та Л. Нідерле, як вислід їх наукової діяльності).

4. Расова основа не є вирішним чинником у формуванні народів та їх культур. (Ігнорування автором біологічного чинника знеінлює всю працю його, бо відбирає йому можливість аналізувати природні властивості, зміна яких у часі складає сутність історичного процесу).

5. Автор уважає думку Н. Марра про стадіальне перетворення мови хибною.

6. Автор уважає, що питання про те, які саме неолітичні племена були предками слов'ян, залишається відкритим. (Думка авторова хибна, бо через усі доби вже можна простежити, що етнічні риси українського народу йдуть аж до трипільської культури).

7. Культуру антів (полів поховань в Україні) автор уважає за основу культури східних слов'ян. Автор доповнює цей висновок В. В. Хвойка новими здобутками советських дослідів.

(Автор при цьому робить типову для російських дослідників помилку. «Поля поховань» є основою лише для південної галузки слов'ян, до якої належать українці).

8. Район Підмосков'я належить, за думкою автора, до споконвічних земель слов'янської осілості і має свої «поля поховань», які творять початок культури слов'ян півночі. Зразком культури цього часу він уважає «Березнякове городище». (Ця думка невірна. Сам автор за-

значає, що це городище має характер «Дьякових городищ», а це означає, що воно належить фінам, а не слов'янам).

9. Пам'ятками справжніх предків східніх слов'ян автор уважає т. зв. «сопки» та довгі й круглі могили.

10. Автор констатує, що археологічні пам'ятки слов'ян більш-менш відповідають даним літопису.

А. Монгайт пристає до тієї думки, що район Московщини й Сузdal'щини — це справді прадавні землі народів фіно-угорської культури, але автор мусів би зробити з цього і невідхильний висновок, а саме, що на фінських землях і культура була фінською. Що це так, про це свідчать опубліковані Ленінградським Університетом документи про московську торгівлю в XVI-XVII стор. («Базарні книги м. Москви»).⁷ Виявляється, що постачання Москви йшло з фінської периферії у всіх галузях фінського народного господарства: харчування, одяг, знаряддя виробництва, продукти полювання (шкіра, хутра тощо).

Мало того, розкопи кількох тисяч могил, що їх перепровадив О. Уваров у так зв. «Мерянській землі», показують, що не слов'яни асимілювали культуру фінів, а, навпаки, за слов'янським похоронним обрядом були поховані особи з речами і побутовими деталями фінського типу і то вже в X-XIII стор. Далі, уважний розгляд пам'яток архітектури показує, що основним архітектурним типом Московщини були шатрові будівлі й храми та зрубні і багатозрубні будови з «подклетями и крыльцами» (хижами й ґанками) — будівлі, що ніде не трапляються поза фінською територією.

Отже слов'янська колонізація не була провідною на фінських землях, бо застала на них уже давню, міцну й своєрідну культуру.

Великою заслugoю автора є те, що він досить об'єктивно користає з фактів, здобутих старими археологами і доповнює їх новими. Автор навіть зробив спробу дати виправлену й доповнену карту розселення слов'янських племен на тлі сусідніх етнічних формувань.

Але є питання, в якому автор робить недопустиму помилку. Це — питання про вплив західніх культур, зокрема варягів на виникнення культурних і державних форм на слов'янських землях. Шкода авторових зусиль, які він витрачає на заперечення цих впливів. Наявність германських елементів у праісторії слов'янських земель ніколи не підлягала жодному сумніву. Занадто вже ясні були вказівки літопису і літературних джерел у цьому напрямку і вони знаходили собі підтвердження в археологічних знахідках. Не будемо казати вже про

⁷ Реестри краму, що продавався на московському ринкові в XVII ст. подано в статті Саковича «Торговля мелочными товарами в Москве в конце XVII ст.», вміщено в «Ученых Записках Ленинградского Университета». Серия Историч. наук № 20, Ленинград 1946 г.

палеоліт і неоліт, що є спільні з цілою Європою, але варто пригадати зв'язки східно-слов'янських земель за часи Гальштатту, Ля-Тен'у з центральними європейськими землями. Є навіть виразніші, прямі вказівки: держава Германариха, пам'ятки готські того часу, літописні вказівки про варязьку державність в Україні, варязька могила на острові Березані, варязькі мечі з таврами (на Запоріжжі), церква Івана Предтечі в Києво-Печерській Лаврі, варязькі імена в нашій історії. Автор на підставі розкопів заперечує існування варязьких збройних дружин, а поховання їх у могильниках с. Гніздова, Чернігова тощо помилково вважає за поховання знаті (заперечення, замість пояснення).

А. Монгайт у всій своїй роботі вживав термін «руssкие» невірно.

КОНЦЕПЦІЯ 1955 РОКУ А. АРЦИХОВСЬКОГО

Свою концепцію А. Арциховський викладає в праці: «Основи археологии», яка вийшла року 1955 другим виданням і є допущена Міністерством Вищої Освіти СРСР як підручник для історичних факультетів в університетах та педагогічних інститутах.

У розділах XI-XV під заголовками: «Древние славяне», «Раннее средневековье в Восточной Европе», «Русь IX-XIII в. в.», «Новгород» та «Воззвание Москвы» викладено офіційну концепцію походження великоросів та ролю їх у житті сусідніх слов'ян.

Подаю коротко думки автора.

1. Автор уважає, що найдавніші дані про слов'ян вивчені недостатньо.

2. Слов'янами були вже хліборобські племена не скитійських народів (неври, меланхлени).

3. Він уважає безперечно слов'янами населення, що лишило по собі т. зв. поля похоронних урн та яке на його думку є прямими нащадками племен скитської периферії. (Автор помилується. Ознаки слов'янізму вже повністю наявні в трипільській культурі, П. К.).

4. А. Арциховський, як і раніше В. Хвойка, культуру «полів поховань» уважає за належну антам-слов'янам.

5. Автор уважає, що анти укріплень не знали. (Помилка. Такі укріплення зразка Кукутен в Україні були. Укріплення типу кастелів [замків] знайдено на всьому Надчорномор'ї [римська Ольбія, с. Колодисте та інші]).

6. Для того, щоб довести, що населення околиць Москви є теж слов'янське, автор твердить (за Третьяковим), що північ СРСР теж має поля похоронних урн. Культурою цієї доби він уважає городище в «Березняках». (Сам Арциховський стверджує, що інвентар городища в «Березняках» належить до типу Дьяковської культури, згадує також

очаги, зложені з каміння, і далі, навіть, каже, що дъяковці «частково були предками фінського племені меря та інших не слов'янських племен». В цьому видно тенденцію автора — будь-що-будь, приписати культуру московських земель слов'янам.

7. У VI стор. склавіни та анти (південні слов'яни, П. К.), захопили ввесь Балканський півострів. Тимчасом північні галузки слов'ян почали свій розвиток за рахунок фінських та литовських земель. (Немає доказів участі північних слов'ян у антсько-византійських війнах).

8. А. Арциховський вірно вважає південно-західні слов'янські племена за предків культури українського народу. До них, за літописом, він зараховує полян, древлян, сіверян, тіверців, та уличів. Автор подає добре зразки близкуючої культури антів.

9. Автор уважає, що від слов'янських племен північного сходу, як пам'ятки залишилися так зв. «сопки», округлі й довгі могили та що ці пам'ятки є *найстаріші* серед усіх слов'янських. (З моого погляду, це є прикра помилка, бо рух слов'ян відбувався з півдня на північ).

10. Автор, як і деято з інших дослідників, уважає осередком російської держави міжріччя Волги та Оки. (Це очевидна й велика помилка авторова, яку він непомітно для себе самого спростовує в добрих нарісах свого викладу «Новгород» та «Псков»). Вони були справжніми слов'янськими містами, були осередком «искусствих ремесленников», великих мистців. За найстаріше місто землі Новгородської автор уважає Стару Ладогу. Проте, на мою думку, — і автор це доводить потім сам, — ним був Псков, який спочатку мав городище типу «Дъякова» — фінське. Вже у VII. стол. (за А. Арциховським) Псков став розвинутим виробничим центром. У місті знайшлися цілі алеї поганських жертвників з принесеними на них у жертву кіньми. Характерно, що церкви Пскова побудовано за найстарішими зразками київської архітектури. Отже, давність Пскова не підлягає жадному сумніву.

11. Нарешті, в нарисі «Воззвищение Москвы» автор дає дуже важливий для всієї своєї концепції матеріал, що мав би освітлювати ролю росіян у колонізації фінських земель Надволжя. (Виявляється, що субстратом культури на території московської слов'янської колонізації були: незначні сліди неоліту (фінського — П. К.), два могильники фатьянівського типу (індо-германці? П. К.), шість або й більше городищ типу «Дъякова» (фіни — П. К.). Останні автор помилково уважає за слов'янські. Лише з X стор. сюди приходить колонізація з Києва (Олег, Володимир, Ярослав Мудрий), а в XII стор. — з землі в'ятичів, а ще пізніше, — у XIII та XIV вв. — від кривичів і Новгороду. Сама Москва була ремонтована князем Юрієм Долгоруким року 1147-го. У XII стор. вона була лише маленьким містом, але це не заважає авторові задекларувати, що «тут були заложены основы могущества Москвы». Лише після знищення Києва, про що так виразно промовляє

літопис, Москва розбагатіла і почала «собирать russkie земли». На початку XIV стол. політика Москви, каже А. Арциховський, — була просякнута «демократичними тенденціями» (участь у татарському погромі Києва та підбиття сусідніх земель! — П. К.).

У попередньому нарисові цієї статті ми бачили, якою була демократична концепція Івана Калити, московських князів та Івана Грозного відносно місцевого населення і які були заслуги слов'янської Москви в боротьбі з татарами за даними новгородського літопису.

МОЇ ВІСНОВКИ

Ознайомлення з концепціями советських провідних авторів відносно походження слов'ян та великоруської народності (думки їхні я подав у типових зразках попереду), поминаючи політичні цілі авторів, приводить мене до таких висновків:

1. Вивчення етногенези, розселення та шляхів культурного розвитку слов'ян, завдяки втручанню політичних ідей у це вивчення, залишилося на рівні 1913 року.

2. Концепція Н. Марра зв'язала руки дослідників і завела їх у сліпий кут, з якого вони й досі вийти не можуть.

3. Концепція В. Хвойки, який ще до 1914 року прокладав нові шляхи для прогресивних ідей у галузі походження слов'ян, знайшла такі підтвердження: простори європейські та малоазійські мають спільні форми культури у всьому палеоліті, епіпалеоліті, неоліті (?) та частково у трипільській культурі. Правда, в трипільській культурі є форми і спільні, і, далеко більше, різні. Починаючи з трипільських пам'яток часу міцної осілості, культури європейські та малоазійські стають різко відмінні.

4. Знайдені В. Хвойкою «поля поховань» дедалі більше дістають визнання дослідників, як пам'ятки слов'ян, а в Східній Європі (в Надчорномор'ї) як належні, за історичними джерелами, антам. Географія розселення слов'янських племен, подана в літописі, археологічними даними все стверджується. Хронологічні дати явищ слов'янського розселення та їх культури уточнюються. В цьому багато своїми розкопами зробили советські вчені.

5. Бажання вивершити Москву як провідний центр слов'янської (та російської) культури привело советських вчених до поширення плутаної термінології («russкие» — модерний термін і «рус» — старий термін) та до заходів, скерованих на те, щоб наповнити цей штучний термін змістом за рахунок культури колонізованих народів і до виголошення під покровом марксизму теорій, що часто не відповідають історичним документам.

6. На мою думку, осередком слов'янського життя на фінських землях була річка Велікая в Новгородській області, звідки слов'янське плем'я, що жило там, одержало назву «великороси». Осередком племені була не Ладога, як думає А. Арциховський, а Псков. Пригородами були Новгород, Ізборськ, Старая Руса та інші. Похоронними пам'ятками цієї землі є «сопки», а в них обряд поховання спалюванням і зрідка, чомусь, трупоположенням.

7. Московщина — це відвічні землі фінів, з їх розвинутою шаманською культурою, дерев'яною шатровою та зрубною архітектурою. Фінські землі були в різний час колонією Києва, Новгорода, кривичів та в'ятичів. Фіни мали передісторичні та історичні контакти з Європою й Азією. (Фатьянівські могильники, зв'язки лятенські, готські, варязькі та іранські зі сходу). Дослідження цієї культури — справа майбутнього.

На цьому тлі і варто зважувати наслідки слов'янських вивчень в СРСР.

Josef Kratochvil

NEUES VOM GERUCHSSINN DER RENTIERE (SP. RANGIFER)

(Senator Dr. h. c. A. L. Merz zum 80. Geburtstag gewidmet)

Ohne Zweifel ist der Geruchssinn das führende Sinnesorgan der Rentiere. Über seine Leistungsfähigkeit, also über die Geruchsschärfe des Rentiers ist bis jetzt sehr wenig bekannt. Einige Berichte überschätzen das quantitative Geruchsvermögen der Rentiere (z. B. Turi), andere bleiben vor einem Rätsel. Es sollen systematische Untersuchungen gemacht werden. Einstweilen bleiben nur Vergleichsmöglichkeiten mit anderen Huftieren, besonders mit Reh und Hirsch, daneben auch mit Raubtieren und auch mit dem Hund, dessen Riechschärfe schon wissenschaftlich untersucht wurde. Dabei ist folgendes zu bedenken:

1. Reh und Hirsch leben das ganze Jahr über in Gebieten, wo das Tageslicht mit der Nachtdunkelheit abwechselt; dagegen lebt das Rentier auch in Regionen, wo etwa drei Monate lang im Winter *volle Dunkelheit* herrscht, gerade in der Zeit, wo überall Schnee liegt. Dieser mildert allerdings etwas die volle Dunkelheit. Doch gibt es im Norden während des Winters viele trübe Tage, wo es an Helligkeit fehlt. Da das Rentier keinen Winterschlaf hält, muß es sich auch in dieser Zeit um seine Nahrung kümmern; es muß sich also in der in Dunkelheit liegenden Landschaft orientieren, von Ort zu Ort bewegen, Nahrung suchen, sich vor Feinden schützen usw.

Noch ein weiteres spricht für die Schärfe des Geruchssinnes beim Rentier:

2. In den Wintermonaten im hohen Norden, in der Zeit der Dunkelheit, herrscht eine ziemlich *tiefe Temperatur*. Die chemischen Stoffe, die auf den Geruchssinn einwirken, besonders die Fettsäuren (Buttersäure, Caprylsäure usw.) sind bei starker Abkühlung der Lutti weniger wirksam. Die Geruchsschärfe muß also sehr stark sein, denn besonders in den Wintermonaten schleichen sich zu der Herde der Rentiere Wölfe und andere Feinde des Rentieres, und das Tier muß rechtzeitig gewarnt werden.

3. Als drittes ist zu bedenken, daß die Nahrung der Rentiere im Winter hauptsächlich aus Flechten besteht. Beobachtungen an den Rentieren zeigten,

daß die Tiere mit erstaunlicher Sicherheit ihre Nahrung finden. Wer die Winterweidegebiete der Rentiere kennt, weiß, daß die Flächen mit Rentierflechte (besonders mit *Cladonia rangiferina*) nicht so sehr ausgedehnt und nicht dicht bewachsen sind, sondern daß es einige Teppiche mit Flechten gibt, dazwischen aber leere Flächen, vor allem hoch oben in Lappland. Die Rentiere müssen ziemlich tief nach der Flechte graben. Man spricht von einer Tiefe von anderthalb Metern und noch mehr. Ich habe mehrmals beobachtet, daß die Rentiere im Schnee nur an sicheren Plätzen graben, wo sie bestimmt zur Rentierflechte kommen. Also müssen sie die Flechte unterhalb des Schnees durch Riechen wahrnehmen können. Nach der allgemeinen Schätzung der Lappenhirten über die Tiefe, in der die Rentiere die Flechte unter dem Schnee riechen können, nimmt man mit Sicherheit die Höhe ihrer Knäufe an, also bis zu einem halben Meter. Das hängt natürlich auch von den augenblicklichen Wetterverhältnissen ab.

4. Der Geruchssinn spielt im sozialen Leben der Individuen und der Herde eine viel größere Rolle als bei anderen Tieren, denn ein Rentier, das den Kontakt zur Herde verliert, ist in der harten Region des hohen Nordens fast verloren. Auch wenn man einigen Rentieren der Herde, den sogenannten «zahmen», also den «Hausrentieren», wie sie einige Forscher (Prof. Herre) bezeichnen, Kuhglocken um den Hals hängt, so daß durch dieses akustische Signal sich die Tiere der Herde untereinander orientieren können, spielt das für die Herde selbst keine große Rolle. Es dient eher den Lappen selbst, damit sie die Herde im Nebel und in der Nacht leichter finden können. (Das optische Signal spielt übrigens beim sozialen Verkehr der Rentiere eine bedeutendere Rolle als das akustische, denn der Spiegel am Hinterteil der Rentiere ist eine Orientierungstafel für die Kälber, um der Mutter-Kuh zu folgen, u. v. a. Ganz kleine Rentiere jedoch folgen ihrer Mutter im Lauf fast zwischen den Hinterläufen und laufen der Kuh nach, auch wenn man ihr das Hinterteil mit brauner Farbe beschmiert, um den weißen Spiegel zu „überdecken“.) Ebenso kann man sich davon überzeugen, daß nicht optische Signale, sondern geruchliche, die Rentiere in einer kleinen Herde untereinander orientieren. Wenn ein Rentier, ob ein Hirsch*, ein Kastrat oder eine Kuh, sich zu weit von der Herde entfernt, nimmt es einen merkwürdigen Zick-Zack-Lauf an und läuft dabei mit weit geöffneten Nasenlöchern (Abbildung 1), um alle Luftströmungen in großer Breite wahrzunehmen und sich so zu orientieren. Wenn man die Rentiere in einen Korral im August/September treibt, um sie zu bezeichnen, kommt es oft zu einem starken Durcheinander der Tiere. Die ziemlich großen, drei bis fünf Monate alten Kälber, sind in dieser Zeit noch stark an ihre Mutter gebunden, da viele noch gelegentlich bei der Mutter trinken. Bei der Treibjagd im Korralsystem

---

* Die Lappen bezeichnen das männliche Rentier als „Hirsch“ (oder Ochse), das weibliche Rentier als „Kuh“ und das junge Rentier als „Kalb“.

verlieren viele Kälber für einige Zeit die Mutter. Aber wenn die Herde wieder zur Ruhe kommt, kann man feststellen, daß die Kälber verschiedene Kühe beriechen und beschnuppern, und daß die Kühe bei den Kälbern dasselbe tun, bis sie sich alle richtig gefunden haben (Abb. 1a).

Zu den soziologischen Problemen der Rentierherde in Hinsicht auf den Geruchssinn gehört auch das sexuelle Verhalten. (Abb. 2.). Die Rentierhirsche erkennen sich als Feinde und Nebenbuhler mehr nach dem Geruchssinn als nach dem Röhren. Das Röhren (akustisches Signal der Edelhirsche) ist bei den Rentierhirschen im Vergleich zum Rothirsch sehr schwach und ziemlich unbedeutend. Es ist mehr nur eine verstärkte Atmung und ein Grunzen, verursacht durch die gesteigerte Erregung und die Reizbarkeit der Tiere in der Brunst. Auch der Anlauf zum Kämpfen beginnt zunächst mit senkrecht erhobenem Kopf, als wenn sich die Tiere mit einer bestimmten Raumorientierung wahrnehmen würden. Dasselbe gilt für den Lauf vor dem Feinde. Der Hirsch, schon als einsames, von der Herde abgesondertes Tier oder als Rangtier (Seitentier) läuft schnell weg (die Geschwindigkeit konnte ich mit Herrn S. Merz an einer Straße am Porsangerfjord in Nord-Norwegen mit 50 bis 60 km pro Stunde abmessen!), hält dann plötzlich an, dreht sich um und hebt den Kopf waagerecht hoch, um die Luftströmung von der Seite des Verfolgers wahrzunehmen, und läuft dann wieder weiter so wie vorher. Dieses Verhalten konnte ich im Frühjahr 1961 auf der Insel Arnö bei einem einsamen, abgesonderten Hirsch mit der Schmalfilmkamera festhalten.

Die Kuh wird vor dem Decken oft vom Hirsch an der Hinterregion beschnuppert. (Abb. 3.) Durch ein optisches Signal zeigt die Kuh ihre Bereitschaft, nämlich durch Erheben des Schwanzes und Aufdecken des Hinterspiegels.

5. Wie die Untersuchungen der Botaniker zeigen, gibt es unter den Pflanzen der Sommerweide der Rentiere auch einige giftige. Wir wissen, daß der Geruchssinn sehr eng mit dem Geschmackssinn zusammenhängt und daß in diesem Fall eine Warnung durch den Geruchssinn erfolgt. Doch darüber kann ich noch nicht viel sagen. (Man weiß, daß einige Schafe, die ebenfalls in der Region der Rentierweide im Sommer weiden, diese giftigen Pflanzen z. B. *Narthecium ossifragum* nicht meiden und so zugrunde gehen.)

6. Es ist wohlbekannt, daß das Geruchsorgan des Menschen im Vergleich zum Reh oder Rothirsch (*Cervus elaphus*) oder Rentier ziemlich klein ist und, daß das Geruchszentrum auch wesentlich kleiner ist. (Abb. 4). Wir täuschen uns sicher nicht, wenn wir annehmen, daß das Nervenzentrum der Rentiere für Geruchswahrnehmungen im Verhältnis zum Reh oder Rothirsch gleich groß, wenn nicht sogar größer ist. Es ist Aufgabe der Physiologen, das festzustellen. Bei den Untersuchungen der Nasenmuschel der Rentiere konnte ich vorerst feststellen, daß die Länge der Nasenmuschel relativ größer ist als bei den Rehen und Hirschen. (Abb. 4a.) Der Schädel der Rentiere ist langgestreckter. Ein Querschnitt durch die Nasenmuschel einiger Rentiere stellte mich vor ein Rätsel.

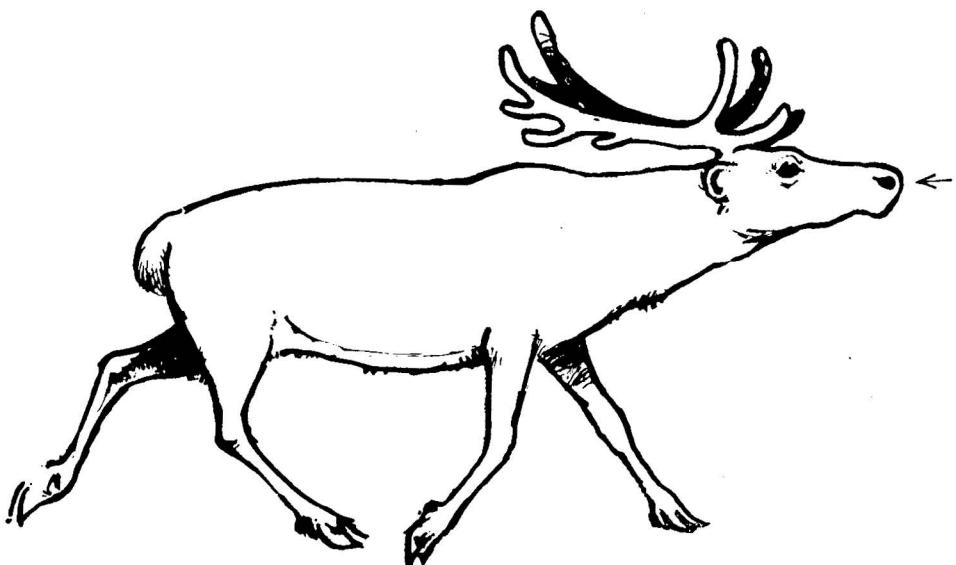

Abb. 1. Weitgeöffnete Nasenlöcher des Rentiers (beim Zick-Zack-Lauf). (Zeichnung von A. Schwarz nach einem Schmalfilm von J. Kratochvil)

Abb. 1a. Vier Monate altes Kalb beim Trinken (Soziales Verhalten: Beziehung Mutter — Kind)

Abb. 2. Kämpfende Rentierhirsche. (Das sexuelle Verhalten)

Abb. 3. Bespringen der Rentierkühe am Anfang der Brunstzeit. (Im Vordergrund ein weißes Kalb. Auch in der Brunstzeit hält es sich bei der Mutter auf)

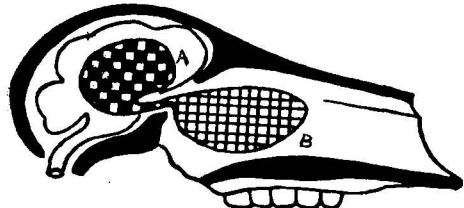
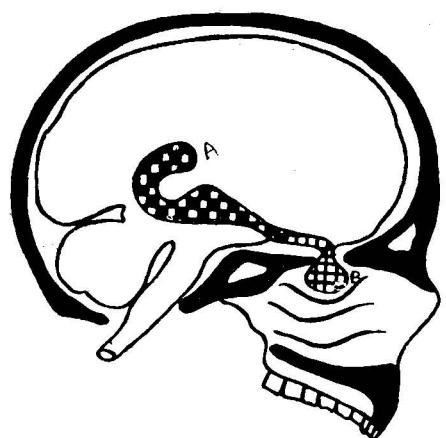

Abb. 4. Schema des Gehirns (Nach H. Kähmann)
Oben — Mensch; unten — Reb
A — Geruchszentrum; B — Nasenmuscheln

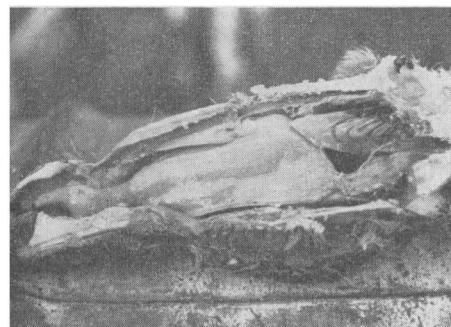

Abb. 4a. Schnitt durch den Schädel des Rentiers, wo die Nasenmuscheln gut sichtbar sind

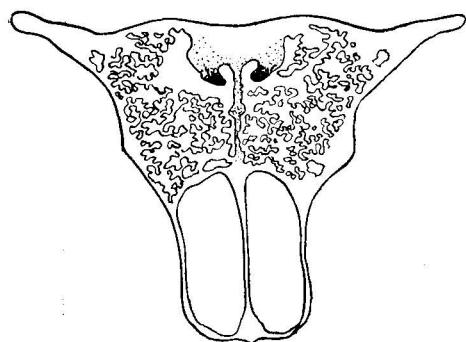

Abb. 5. Schwammartig gegliederte Nasenmuscheln des Rentiers aus dem Rörosgebiet

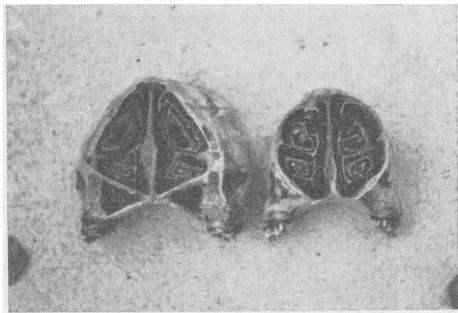

Abb. 6. Nasenmuscheln von Kvaloen und von Lödingen

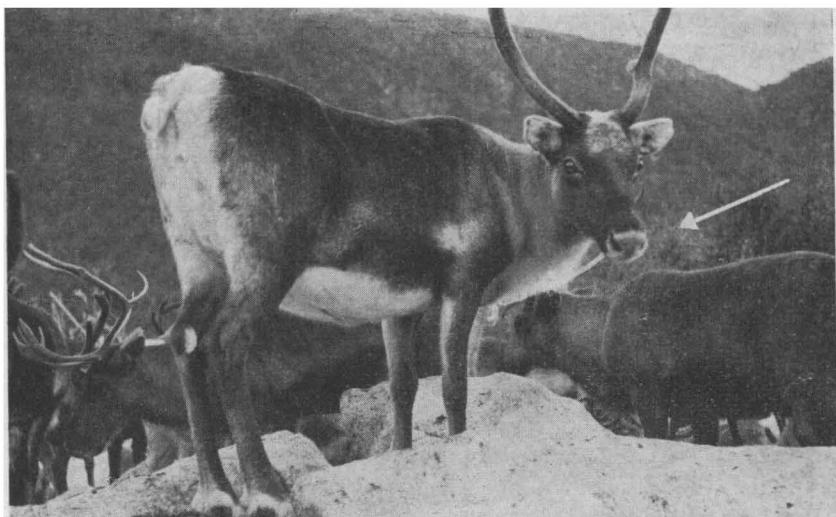

Abb. 7. *Weitgeöffnete Nasenlöcher bei Beobachtung* (Soziales Verhalten zum Schutz des Individuums und der Herde)

Abb. 8. *Geschlossene Nasenlöcher beim Wiederkauen* (Soziale Sicherheit innerhalb der Herde)

Ich nahm einige Untersuchungen an geschlachteten Rentieren aus der Herde der Lappen, der Brüder Danielsson aus dem Rörosgebiet an der schwedisch-norwegischen Grenze vor. Im Vergleich zur Nasenmuschel beim Reh, erscheint die Nasenmuschel der Rentiere aus dem Rörosgebiet sehr ähnlich, nur stärker gegliedert, etwa wie ein Schwamm. (Abb. 5.) Dasselbe konnte ich bei einigen Nasenmuscheln der Rentiere am Dovrefjell feststellen. Die Rentiere vom Rörosgebiet wurden im Winter 1961/62 geschlachtet.

Es war für mich eine Überraschung, daß ich nach den vorläufigen Untersuchungen an paläontologischen Funden der Schädel der Rentiere aus Thüringen (Deutschland) die Ähnlichkeit der Nasenmuschel mit denen der Rentiere aus Röros und Dovrefjell feststellen konnte.

Die Rentiere aus einer Sommerschlachtung in der Region der Lofoteninseln in Lödingen zeigten eine bestimmte Einheit und Eindeutigkeit. Sowohl die linke, wie die rechte Nasenmuschel ist mit zwei spiraligen Knorpeln versehen und mit zwei selbständigen Anhängen. Dasselbe konnte ich bei einem Hirsch von der Insel Kvaloen, der im August 1962 geschlachtet wurde, klar feststellen. Die Form der Nasenmuschel der Rentiere von Lödingen und von Kvaloen (Finnmarken $70^{\circ} 40'$) zeigt eine Armut an Knorpelfaltungen. (Abb. 6.) Dies soll aber nicht eine Verminderung der Riechschärfe bedeuten, sondern zeigen, daß das Rentier eigentlich viel stärker auf bestimmte Gerüche spezialisiert und wahrscheinlich ärmer an Mannigfaltigkeit der Gerüche ist.

Man kann sich das auch gut vorstellen, wenn man sich alle Tatsachen und Überlegungen, die ich unter Nr. 1 bis 5 oben angeführt habe, nochmals vor Augen hält. Dies kann bei den Rentieren im Süden (Röros $62^{\circ} 40'$, Dovrefjell) anders sein. Darüber werden noch weitere Untersuchungen durchgeführt.*

Alle Fotos und Abbildungen, soweit nicht anders angegeben, stammen vom Autor.

LITERATURHINWEISE

- Amoore, J. E.: Die stereochemische Theorie des Geruchs. Umschau 1964/XIX.
v. Frisch, Karl: Biologie I, München 1960.
Herre, W.: Das Ren als Haustier, Leipzig 1955.
Jacobi, A.: Das Rentier. Zool. Anz. Bd. 96, 1931.
Kahmann, H.: Schnecken und Riechen, Stuttgart 1951.
Kratochvil, J.: Reinen (Rangifer Sp.) under etologisk synsvinkel. Polarboken 1962/63, Oslo.
Kratochvil, J.: Zoopsychologické a zoosociologické badatelské problémy života sobů. (S. 109 bis 130) Studie 9, Roma, 1963.
Kratochvil, J.: Reinen hormoner, Fjell. Nytt, Lesjakog 1964.
Neuhaus, W.: Prüfung der Riechschärfe des Hundes, Göttingen 1960.
Turi, J.: Das Buch der Lappen, Frankfurt/Main 1912.

* Die wissenschaftlichen Untersuchungen in den Polargebieten wurden mir dank der Unterstützung des Norges almenvitenskapelige forskningsråd, Oslo, und der Staatlichen Veterinärstation in Harstad (Nordnorwegen) ermöglicht. Dafür danke ich an dieser Stelle.

О. Кульчицький

КУЛЬТ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА, ЯК ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

*(У перспективі монографії Степана Шаха:
«о. Маркіян Шашкевич та Галицьке Відродження»)*

1

ПСИХОСОЦІАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА МОНОГРАФІЇ С. ШАХА ІСТОРІЯ І СОЦІОЛОГІЯ У СВОЇХ ВЗАЄМИНАХ

Книжка Ст. Шаха про Маркіяна Шашкевича й Галицьке Відродження¹ виявляє в своєму пляновому укладі настільки психологічного підходу до проблеми, що має безперечну вартість також і з психосоціального погляду. Монографія ця в основному становить собою історичний нарис життя Пробудителя Галицької України, висвітлюючи різні аспекти політичного та культурно-освітнього тла виступу о. Маркіяна.

Для поглиблення вивчення історичного тла виступу Маркіяна Шашкевича, сучасних поетові відносин та висвітлення його особистої долі, мав проф. Ст. Шах особливі дані: численно зібрану джерельну літературу предмету, дуже докладне знання галицьких родових відносин, оперте на особистому життєвому досвіді, — феноменальну пам'ять і свої попередні широко розгалужені студії теренових і льо-кальних історій Львівщини, Перемишлі та Лемківщини, що їх він уже використав у своїх цінних історично-мемуарних творах, та-

¹ Степан Шах: «О. Маркіян Шашкевич та Галицьке Відродження». Ювілейне видання у 150-ліття народин поета. Видання УХР, випуск ч. 2. Париж-Мюнхен 1961, стор. X + 229, 19 ілюстр. Вступне слово пера ЙЕ Архиєпископа й Apostольського Візитатора Івана Бучка в Римі.

ких як «Львів — місто моєї молодості», кн. I—III, Мюнхен 1955—1956, «Між Сяном і Дунайцем», ч. I, Мюнхен 1960, «Пам'яті перемиського Владики Йосафата Коциловського», вид. «Християнського Голосу», Мюнхен 1956, та «У 150-ліття уродин о. Маркіяна Шашкевича», вид. «Християнського Голосу», Мюнхен 1961.

Монографія складається з трьох частин: частина I — «Історичне тло» (стор. 1—30), частина II — «Маркіян Шашкевич» (стор. 33—168) і частина III — «Історія прослави пам'яті о. Маркіяна Шашкевича» (стор. 170—214). Цей поділ указує на те, що автор книжки, поставивши собі за ціль виявити теж відношення між національним відродженням і постаттю та творчістю поета на історичному тлі, не обмежився тільки дуже цінним і вичерпним у даному разі історичним викладом. Ми знаходимо в книжці ще й матеріали для проблеми *культу поетів* (у третьій частині книжки), що є важливою проблемою соціології літератури та проблеми відродження національної групи, що є, отже науковою проблемою соціопсихології.

Історія постаті Маркіяна Шашкевича і різнопородні аспекти історії *ідеї, ідеї національного відродження*, створюють у монографії С. Шаха підґрунтя для психосоціальної проблематики і прямо запрошуєть, щоб не сказати домагаються, також і психосоціальної інтерпретації. А передусім, і особливо, третя частина монографії — «Історія прослави пам'яті о. Маркіяна Шашкевича», — методологічно вимагає свого продовження і доповнення, але вже у *психосоціальному підході до проблематики культу поета*. Доповнювальний характер, комплементарність історичного відтворення й психосоціальної і соціологічної інтерпретації, зрештою, очевидна й ясна для епістемолога. Вона виникає із взаємовідношення історії, як «ідіографічної» науки (Віндельбанд), тобто індивідуалізуючої, що вивчає «поодинокі випадки», «одноразові події», «неповторності» (*Einmaligkeiten*), — і соціології, як «генералізуючої», узагальнюючої науки, науки «номотетичної», що, узагальнюючи чи з загальної точки зору інтерпретуючи поодинокі історичні події, намагається встановити «закономірності» або принайманні «правильності» суспільного життя.

В остаточному наслідку, як сказав соціолог Сметс, — «соціологія стикається з дійсністю через історію, але ж історія пояснює дійсність через соціологію». Історично охоплений і представлений у монографії С. Шаха культ поета може, отже, з точки зору соціології і соціальної психології стати проблемою, що її інтерпретація й аналіза має дані поглибити соціологічно розуміння факту, схопленого історично, тобто в його однокості й одноразовості і неповторності, наскільки, за Дюркгаймом, історичний підхід має свої природні межі в тому, що «не описується добре того, що поодиноке, одноразове, бо його гаразд не ба-

читься».² Не бачиться так докладно поодинокого факту, як бачиться цілі черги подібних, що їх вивчає соціологія.

2

«КУЛЬТ ПОЕТИВ», ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИПАДОК СТОСУНКУ «НАРОДНИХ МАС» ДО «ДУХОВИХ ПРОВІДНИКІВ»

a) Визначення понять: «культ», «маса», «провідник»

«Культ поетів» з точки зору соціології і соціальної психології, — це особливий випадок загального ставлення «народніх мас» до їхніх «духових провідників», а коли останні вже не живуть, то до «провідних духів» (у значенні німецького визначення «*führende Geister*»). Усі ці три терміни — «культ», «маса» і «провідник», — розглядані із соціологічної точки зору, потребують попереднього соціологічного визначення. За соціологічним словником³ «культ» у первісному релігійному значенні, означає «сукупність ритуальних дій, що пов’язані з пошануванням (*vénération*) та умилостивленням до себе «божеств» чи «духів».⁴ У загальнішому значенні та в нашому випадку термін «культ» означає той рід і ту форму особливого пошанування, (що має в собі щось «квазірелігійне»), котре звернене до «провідного духа» національного поета.

Про «масу» (з додатком прикметника «народня») говоритимемо теж у дуже широкому, найширшому значенні цього терміну. Цитуємо за соціологічним словником: — «маса» це «соціальний агрегат» (заввага: у відрізненні від «групи», яка є «цілістю»), що «твориться під впливом якогонебудь спільногого зацікавлення і що характеризується своїм низьким ступенем спаяності і організації». Елементи маси рекрутуються із різних суспільних шарів; вони залишаються «анонімними і фізично відокремленими».⁵ Це, дуже загальне визначення маси, хотіли б ми дещо уточнити заввагою, що йдеться про «маси народні» і саме в розумінні, «мас абстрактних», тобто не окреслених якимсь конкретним місцем у часі і просторі, як напр. «юрба», що здобувала Бастілію. Леопольд фон Візе так характеризує «абстрактну» масу: «Абстрактна маса має просту структуру, якої часове тривання невизначене і може розтягатися на кілька поколінь...» «Це — продукт суспільний, тривкий і незорганізований, що основою його поняття є неокреслена скількість людей, котрі творять цю масу, а є зв’язані

² E. Cuvillier. Manuel de Sociologie. Paris 1961. I. 245.

³ Emile Williams. Dictionnaire de Sociologie. Paris 1961, стор. 63.

⁴ Williams. Op. cit., стор. 163.

⁵ Williams. Op. cit., стор. 163.

якимись взаємними пов'язаннями переживання чи спільної долі». «Пов'язаність переживання», «спільної долі», про які мова, у нашому випадку визначені прикметником «народні» (маси), при чому «народний» визначує не стосунок до т. зв. «простолюддя», але до нації і тим самим доволі точно вказує на якість згаданих спільних переживань чи цієї спільної долі.

Якщо йдеться, врешті, про соціологічне поняття «провідника», то стосується воно особи, котра виконує, як кажемо в соціології, «суспільну контролю», тобто має вирішний вплив на ментальність і поведінку групи, чи то в наслідок свого авторитету, тобто впливу на оточення, пов'язаного із виконуванням «окремої суспільної функції», чи в наслідок особистого «престижу». «Престиж», — соціологічно — це зовсім «особиста якість чи прикмета», що «в усіх ситуаціях, у яких дана людина перебуває, викликає в оточенні схильність підпорядковуватися»,⁶ «визнати вищість» особи обдарованої тією прикметою. Джерелом «престижу» може бути або особливий успіх, наявність особливих досягнень, або чинник, що його в соціології називаємо «харісма» (Begnadung), якає «обдарованість з Божої ласки», якість певної особи через яку вважається її за «наділену надприродніми чи надлюдськими силами або властивостями», ради якої її розцінюють, як «благословенну Богом» чи «зразкову».⁷ Поміж «харісматичними» провідниками знаходимо вождів політичних партій, засновників релігій, революціонерів, «великих промовців»,⁸ часто, на нашу думку — «a fortiori», вже з причини наявності у них чинника «інспірації», «надхнення» — також і поетів. На основі сказаного, виправдується сповна окреслення престижу з боку деяких соціологів, як Ле Бона і Тарда, оперте радше на психологічному описі враження, що його престиж викликає, а саме — «таємничої потуги, своєго роду зачаровання, сповненого подивом і пошаною, що паралізують критичні здібності людини».⁹

Подані короткі характеристики маси з одного, а провідників з другого боку дадуть нам вихідну базу для визначення їх взаємовідносин.

б) «Маса» і «провідники» у своїх взаєминах

Ставлення маси до її провідників виникає передусім із самої природи маси, як соціального незорганізованого і мало спаяного агрегату, що його одинокою пов'язуючою силою є спільність переживання спільної долі. Зрозуміло, що соціологія може такому агрегаторі приз-

⁶ Williams. Op. cit., стор. 200.

⁷ W. Hohmann. Wörterbuch der Psychologie. Stuttgart 1959, стор. 60.

⁸ Paul Reyawald. De l'esprit des masses. Paris 1949, стор. 90.

⁹ Reyawald. Op. cit., стор. 177.

навати виключно тільки потенціяльну енергію (Т. Гайгер), подібну до тієї, що її фізика признає «масі» в розумінні фізичному.

Підкресливши апатію маси та її «потребу бути керованою», соціолог Міхельсь (цитуємо його, як одного з найбільш авторитетних дослідників маси), нагадує думку Бернарда Шова, що «аристократія є агрегатом ідолів, а демократія — агрегатом звеличників ідолів», та стверджує, що «потреба мас бути керованими провідниками, що супроводиться наснаженням культу героїв, — є необмежена». На іншому місці Міхельсь формулює інакше цю ж саму думку: «Потреба когось оточувати пошаною становить одинокий бронзовий постамент, що залишається тривкий протягом усіх змін в ідеях мас». Значення цих провідників для мас виявляється найкраще, коли їх забракне. Найкращим доказом органічної безсилисти маси є факт, що коли в боротьбі гине її провідник, то вона залишає в безвладній втечі побойовище, як мурашня переможена страхом. Виявляється тоді, що вона позбавлена усякого інстинкту реорганізації, хібащо нові вожді, здатні до того, щоб заступити втрачених, спонтанно і безпосередньо виринуть із її лона».¹⁰

На спосіб, яким провідники діють у соціологічному розумінні на перетворення «структур маси», кинула найяскравіше світло психоаналіза Фройда, якої деякі висновки, хоч далеко й не всі засновки (передпосилки), сучасна соціологія і соціопсихологія, вивчаючи маси, у великій мірі собі засвоїли. Як пише цитований нами Рейвальд, «сутнє у Фройда те, що він створив символ незрівняної вартості, щоб виявити тенденцію, яку можна спостерігати на протязі всієї історії від її початків і до сьогодні». Цей символ — це символ батька-проводника.

За поглядом Фройда «світ людини визначується невеликою кількістю осіб, що в її очах набули грандіозного значення і що до неї належать передусім особи родинного кола, а понад все — батько». Вже перед Фройдом, великий французький соціолог, Г. Тард, твердив, що першим «моделем» (зразком) імітації, наслідування, що йому Тард приписує основоположне значення у творенні і розвиткові суспільних груп, — є для сина батько. «Батько є й буде першим володарем, першим жерцем, першим зразком для сина», пише Тард. «Тут починається ціле суспільство».¹¹ Цей перший процес суспільного наслідування має вирішне значення для наступних. За Фройдом відношення сина до батька ведуть до так званої у психоаналізі «ідентифікації», «утотожнення», «процесу партинципації, участі в переживанні і почуваннях другої особи»,¹² перенесення себе на основі розуміння другої

¹⁰ Reywald. Op. cit., стор. 205.

¹¹ G. Tard. La loi de l'imitation. Paris 1907, стор. 83—84.

¹² E. Williams. Op. cit., стор. 126.

особи в її ество. Ставлення члена маси до наділеної відповідним «престижем» чи авторитетом особи провідника, являє собою «регресію», несвідоме повернення дорошої людини назад до літ дитинства і віднайдення та відтворення в її ставленні до «провідника» типових настанов дитини до батька, тобто ставлень підпорядкованості, послуху, подиву, пошани. У наслідок ідентифікації (утотожнення) члена маси з її провідником утворюється взаємна відносна індентифікація членів маси поміж собою, що, очевидно, ґрутовно міняє структуру маси. Ці переміни і перетворення маси, які виникають із самої появи і наявності керівника, підготовлюють і промоцьують шлях до дальнішого променювання дій провідника на масу і через масу, що німецький соціолог Леопольд фон Візе влучно окреслив ляпідарною формулою: «Провідники надають рухові мету і програму, а маса — свою вагу».¹³

3

ПРОБЛЕМА СТОСУНКУ КОНКРЕТНИХ «НАРОДНИХ МАС» ДО ОЗНАЧЕНОГО «ПРОВІДНОГО ДУХА»

Ствердження існування соціологічних правильностей (закономірностей), що виникають із природи і структури маси та деяких типових властивостей у постатях провідників (авторитет, престиж, харісма), може послужити нам основою до соціологічної інтерпретації культу Маркіяна Шашкевича у народніх, українських масах, як особливою конкретного випадку ставлення народніх, галицько-українських мас до їх провідних духів.

Оскільки поняття «провідного духа» є в наших міркуваннях новим визначником, скажемо кілька слів щодо значення цього поняття. Якщо в означенні «духовий провідник» мали ми на думці провідника, що засобами його діяльності, якими він впливав на маси, були об'єктивзації духа, твори мистецтва, науки, досягнення і вияви релігійного життя, то в понятті «провідного духа», маємо на думці «духа» найчастіше вже померлого духового провідника у формі «духової об'єктивзації» його творчості, його біографії, літератури про його постать і діяльність. Факт неприявності конкретної особи поміж живими не міняє в основному її дії, а інколи, навіть найчастіше, радше спричиняється до її успішності і засягу. Як дуже слушно завважує Фройд, почуття обожування, пошани, підпорядкованості, чулости, вірности виявляються часто стосовно до «батька-проводника» первісного клану, як «позагробовий послух», і зосереджуються в «тотемі», тобто рослині, тварині, предметі чи явищі природи, що залишається в магічному

---

¹³ Leopold von Wiese. Das Gesetz der Macht. Wien 1926, стор. 48.

зв'язку з «провідником», — а що від тотему клан, за своєю вірою, бере свій початок, — то він і стає для клану джерелом морально-соціальних-наказів і заборон, продовжуючи таким чином і з-поза гробу володіння провідника. Не без деяких аналогій до сказаного є теж і та, обговорювана Фройдом, форма впливу провідника у розвинутих, цивілізованих суспільствах, коли якась ідея втілена так міцно в того провідника, що його особисте провідництво відсувається, так би мовити, на друге місце, уступаючи перше місце провідництву ідеї, якої дія, самозрозуміло, не переривається із смертю людини, що була її носієм. Саме у цих випадках маємо до діла в повному розумінні з «провідними духами», що, як і у випадку Маркіяна, навіть не конче мусили бути за життя «духовими провідниками» у точному цього слова розумінні.

Відрізнившись таким чином дію духових провідників від дії провідних духів, мусимо також розрізняти постаті провідників, щодо інтенсивності, глибини і далекосягlosti їхніх діл. Оцінка тут залишиться завжди у великій мірі суб'ективною: відомо, що деякі напрямки суспільно-філософської думки, як напр., марксизм, мають у загальному виразну тенденцію вартість інтервенцій (втручань) провідників обмежувати, тоді як персоналістично наставлені мислителі, як напр., Карляйль із своїм культом героїв, навпаки, — підносити їхню вартість.

«Той факт, що якась визначна особовість виступає на сцену в якісь країні у даний момент, є безсумнівно наслідком випадку. Але даймо, що цей випадок не мав би місця, то тоді, знайшлася б там інша особа, котра це місце була б зайняла. Якщо б французька Республіка, вичерпана війнами, не була б знайшла диктатора такого, як Наполеон, то інша особа була б увійшла на сцену. Доказом цього є те, що в ході історії майже завжди особа, достосована до умовин, виринала, коли ситуація цього вимагала». ¹⁴

Для марксистських теоретиків, як Енгельс або Макс Адлер, «проводник є тільки результат визначеності історичної ситуації. Він є викликаний („suscité“) означеними (певними) об'єктивними силами, що діють в означеному (певному) моменті». ¹⁵ Діаметрально протилежне ставлення до проблеми провідника відчувається в наведених тим же Рейвальдом поглядах де Голя, за якими «тільки провідник може спричинити почуття величі у малих душах». ¹⁶ «Йдеться про те, щоб задовольнити заховане бажання людей, що їм слабкість їхніх органів каже прагнути досконалости мети, та які, бувши обмежені своєю при-

¹⁴ Brief zu Starkenburg. Max Adler. Lehrbuch der materialistischen Geschichtsauffassung. Berlin 1932, стор. 177.

¹⁵ P. Rewald. Op. cit., стор. 162.

¹⁶ Idem, стор. 267.

родою, мають нескінчені прagnення і, усвідомляючи собі свою малість, погоджуються на колективну дію, під умовою, щоб вона змагала до чогось великого».¹⁷

Між ролею провідника, як її розуміє марксизм, і його ролею, як її розуміє де Голь, — ціла градація можливих посередніх позицій, що одну з них треба б признати, вертаючися до нашої конкретної проблеми, Маркіянові Шашкевичеві у його відношенні до галицько-українських народних мас. Оцінка цієї ролі відбилася у виразах культу поета, що їх наводить С. Шах, не тільки у кількісному, що так скажемо, відношенні, але й тісно з кількісним пов'язаному якісному. Зіставлення наведених у монографії свідчень про розвиток цього культу із вислідами його аналізи у зв'язку з попередніми нашими міркуваннями, — доведе до нами наміrenoї його соціологічної інтерпретації.

4

ЕТАПИ КУЛЬТУ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА В ПЕРСПЕКТИВІ МОНОГРАФІЇ С. ШАХА

Етапи культу поета у суспільно-громадській градації, визначені у книжці С. Шаха заснованням Головної Руської Ради, 2 травня 1848 року, з'їздом українських учених у жовтні 1848 року, відвідинами гробу поета 1880 року, святкуванням 50-тої річниці його смерті 1893 року товариством «Просвіта» і перевезенням тлінних останків його до Львова, відзначенням столітньої річниці народин поета 29 жовтня 1911 року в Підлісся і 5 листопада 1911 року у Львові, відзначенням століття появи «Русалки Дністрової» 1937 року, як теж століття смерті Маркіяна 1943 року та — останньо — 150-ліття уродин Шашкевича 1961 року.

Про перше публічне відзначення пам'яті Шашкевича на «Головній Руській Раді», 1848 р. у Львові, пише проф. Омелян Огоновський так: «Наперед віддано честь заслугам Маркіяна Шашкевича, що був першим просвітителем Руси в рідній мові. Згадкою про того славного мужа освячено той збір патріотів руських, котрі дорогий заповіт Маркіяна хотіли сповнити зопадливим трудом около добра земляків».¹⁸ Між 1848—1880, як пише С. Шах, «у політичнім кругуежі змінливих подій, думок, суперечних опозиційних і угодових змагань, призабуто Маркіяна Шашкевича».¹⁹

Коли 1880 р. гурт українських студентів львівського університету відвідує могилу Маркіяна в Новосілках Ліських, довідується він, як

¹⁷ Charles de Gaulle. Au fil d'epée. Paris 1952, стор. 76.

¹⁸ С. Шах, оп. cit. стор. 172.

¹⁹ С. Шах, оп. cit. стор. 178.

це оповідає о. проф. Ом. Огоновський, щойно зі слів однієї старенъкої жінки, де поет узагалі похований; парафіяни села дізналися щойно пізніше із промови своєго панотця, Вол. Рожевського, на могилі поета, ким він був та чим великий і славний у Руси галицькій. Із цих слів о. Огоновського видно, як земляки забули вже про свого Пробудителя, якщо за 37 років після його смерті людям у Новосілках щойно оповідати треба було, хто це на їх цвинтарі спочиває.²⁰ Побіч таких від'ємних проявів цілковитого забуття, зазначуються й додатні, коли про Шашкевича згадують, а саме у вірші Іларіона Грабовича («Зоря», рік 1880, ч. 14) «На могилі Маркіяна», де його постать пов'язана вже вперше із уявленням «провідного духа»:

«Честь Ти на віки, честь Маркіяне!
Честь Ти складає весь край;
А нім нам красша доля настане, —
Духом над нами вітай!» ...

Року 1887, у п'ятидесятиліття «Русалки Дністрової», з'являється кілька статей про поета у тодішній пресі та окрема книжечка про нього, написана для народу проф. О. Огоновським і видана Товом «Просвіта».

Проломовим роком у культі Шашкевича виявився рік 1893, коли перший голова «Просвіти», проф. Анатоль Вахнянин, піддає Гол. Видлові думку, якої символіка мусіла бути наочна народнім масам, — відзначити 25-літній ювілей «Просвіти» — вроцістим перенесенням тлінних останків М. Шашкевича до Львова, — в знаменний для культу поета спосіб обґрунтовуючи проект тим, що «могила галицько-руського поета у Львові частіше і більше буде нагадувати Русинам дорогое для кожного патріота ім'я Маркіянове і його заслуги коло нашого народного відродження, та й частіше і більше зможе загрівати молодіж серед нашого народу до горячої любови рідного краю і рідної мови».²¹ Перевезенняздійснилося 31 жовтня і 1 листопада 1893 р. у приявності вже справжніх «народніх мас», що їх число сягало до 10.000.

«І так зростав з кожним роком — пише С. Шах — з кожним молодим в українських школах вихованим річником, культ Маркіяна Шашкевича. І коли настав 1911 рік, тобто 100-літня річниця уродин «Пробудителя» Галицької України, то день 6 листопада став всенароднім святом української спільноти в Галичині і Буковині».²²

У словах С. Шаха «про всенародне свято української спільноти» немає ніякого перебільшення. Степенування культу поета, після май-

²⁰ С. Шах, оп. cit. стор. 178.

²¹ С. Шах, оп. cit. стор. 180.

²² С. Шах, оп. cit. стор. 191.

же порожньої прогалини 1848—1880, із кожним десятиліттям настільки наявне і очевидне, що й цілком виправдується дуже правильна, а для соціологічної інтерпретації культу поета важлива і знаменна авторова заввага: «І виступає цікаве тут явище. Чим даліше молоді, свіжко нарastaючі покоління віддаються часово від фізичної смерті М. Шашкевича, тим більше росте постать цього, неумолимою смертю так трагічно скошеного, народного Провідника о. Маркіяна». ²³

Соціологічні проблеми «престижу» і «міту» постаті Маркіяна

Зростання культу поета у ритмі новоназриваючих поколінь найвиразніше виявлено в кількісних розмірах маніфестації, що їх наявність правильно підкреслює С. Шах, і що набирає також і характерних ознак, коли дещо вглибітися у соціологічну проблематику початкового, «вихідного», майже неіснувалого престижу поета і пізніших його виявів, які виразно вказують на соціологічну, так цікаву, *мітотворчу тенденцію мас*. У книжці С. Шаха знаходимо багато свідчень про Маркіяна і досить менше чи більше компетентних оцінок його творчості сучасниками чи пізнішими критиками, щоб проблему *еволюції «престижу»* поставити у відповідну, соціологічну перспективу. Особливо вражає у їх хронологічному зіставленні, — як це підкреслює правильно С. Шах, *великий діяпазон відстані між наснагою подиеву і пошани, звеличання і близьких нашій добі висловлювань*, та до найвужчого кола особистих приятелів обмеженого визнання найближчих друзів-сучасників, за котрим чергувала ще більше повна мовчанка про поета років 1848—1880. Якщо «престиж», за нами поданим соціологічним визначенням, має одно із своїх джерел в успіхах і досягненнях, то поет, що дав одному із своїх віршів заголовок «Нешасний», а в іншому писав: «Вже царинонька в гору ся взбила, росте і колос бує швидко, і ярина ся зазеленіла, — моєї пшениці не видко, не видко», ²⁴ сам себе напевно за «людину досягнень» не вважав, а тим менше його земляки, як це й зазначує його приятель, Микола Устиянович, у своїй згадці про Маркіяна через три роки по його смерті: «А в серцю гадка, лице паленіє: Деж руські діти? ... надармо і третьої яри сонце вечеріє, — А за Тя нікто не скаже!»²⁵ Про сприйняття «Русалки», що з її накладу до Галичини дійшло лише дещо з того, що серб Ю. Петрович вислав був до Відня на руки Івана Головацького, брата Якова Головацького, — пише С. Шах, що «фактично

²³ С. Шах, оп. cit. стор. 171.

²⁴ С. Шах, оп. cit. стор. 141.

²⁵ С. Шах, оп. cit. стор. 164.

остала „Русалка” в краю без бажаного впливу».²⁶ «Не викликала Русалка належного враження також і в Перемишлі, серед так М. Шашкевичеві і Я. Головацькому особисто прихильних людей, якими були єпископ І. Снігурський і о. проф. Йосиф Левицький», який закваліфікував видання «як непотрібні новості».²⁷ «В нещасливу годину вродилася тая „Русалка”. Замість помочи та підохочування найшлися посмішки та невдовольність, ба й ворогування» — писав пізніше Я. Головацький, вже як професор університету.²⁸

Надто мало знаємо про особу Шашкевича, щоб припускати наявність у ньому другого, вже згаданого нами соціологічного чинника престижу «харісма», особистого чару. Те, що пише про Шашкевичеву поведінку і зовнішність Я. Головацький, у кожному разі звужувало б дію цього «харісма» до кола найближчих друзів. «Маркіян був чоловік середнього росту, щуплий але меткий, волосся яснорусе, носик невеличкий, кінчастий, очі сині, тужні, лице худощаве виражало якусь тугу і болість. Лиш коли розговорився за русчину, народність, за рідний язык, родиму словесність і пр., тоді показувалась вся сильна душа его, котра в слабовитім тілі жила, очі блискали живостю і якимсь святим вотхновенем, чоло трохи приморщилося і лице набирало якоєсь грізної поваги, говорив сердечно, сильно переконував, бо му з серця ішло, він цілий тим духом жив і віддихав». ²⁹ Для сучасників, ця «харісма» залишалася потенціяльним чинником, а щоб її відчути, — треба було поколінь. Спосіб, яким великий імпресіоністичний наш мистець, Іван Труш, перетворює знаний йому опис Шашкевича, пера Я. Головацького, у загально відомий портрет, де Маркіян представлений, як кремезний, плечистий, повнолицій мужчина, з буйним чорним волоссям, з гарним, до обличча і високого чола пропорціональним носом, а не «кінчастим носиком»³⁰ становить характерний приклад *перетворення уявлень* про поета та дуже повчальний доказ «мітотворчої тенденції» стосовно до провідників народніх мас.

Ця «мітотворча тенденція» зазначалась дуже виразно в переоцінці творчості поета пізнішими поколіннями, почавши від безпосереднього, але стриманого у вислові визнання найочевидніших заслуг Маркіяна з боку сучасників, аж до що раз то більше захопленого в тоні, проте не менш широго звеличання з боку пізніших поколінь. Знаменна для цього признання з боку близьких друзів на «соборі вчених» 1848 року похвальна згадка в рамках «Розправи о язиці южно-рускім і его нарічіях» Я. Головацького, про М. Шашкевича, М. Устияновича

²⁶ С. Шах, оп. cit. стор. 131.

²⁷ С. Шах, оп. cit. стор. 132.

²⁸ С. Шах, оп. cit. стор. 134.

²⁹ С. Шах, оп. cit. стор. 165.

³⁰ С. Шах, оп. cit. стор. 166.

й інших, «що дали початок в Галичині народній словесності і що їх твори це «тії цвіточки первовесняні, котрі перші зацвіли на ріднім дереві».³¹ А Микола Устиянович, згадавши на «соборі вчених» «мову Святої Руси» — каже: «Хто не знає барви, цвіту і воні тої літоросли золотобережної України? Той най прочитає незабвеннего нашого М. Шашкевича».³² Це визнання у межах літературно-мовної віднови поширює значно свої обрії у святочній промові 1893 року Корнила Устияновича на концерті «Пробудителя Галицької Руси»: «Словесність наша, що перед 50 роками журчала *малим* потічком, шумить нині *широко* глибокою струєю *поважної* ріки. До *нинішнього покоління*, до *внуکів доби Маркіяна*, належить здобути для неї визнання *цілого світу*».³³ Само поняття *мови* набирає тут соціологічно-політичного забарвлення: «Любіть її, любіть цю мову Маркіяна. Пам'ятайте, що поки вона держиться народу, доти буде, як той Антей, непобідна, а згине, як він відчурається Матері-Землі».³⁴ Оцей натяк Корнила Устияновича, що заторкує *мітологічну сферу*, вказує на спонтанне поширення розмірів культу Шашкевича — на, що так скажемо, збільшення його формату, його динаміки, яка пояснюється *соціологічною функцією, і ролею міту і мітологізації*. Пригадаймо тут тільки погляди Альберта Сореля в його „*Réflexion sur la violonce*“, що є думками про *місце міту у суспільному житті*. «Міт ставить перед свідомістю зображення поведінки, що її потребу ця свідомість відчуває... Міт належить до збірноти, він виправдує, підтримує існування і дію спільноти, народу, цеху таємного зтоваришення» пише, вийшовши вже поза Сореля, у фройдівському вже дусі Роже Каю у своїй книжці «Міт і людина».³⁵

У перспективу цієї функції міту треба поставити переважну частину висловлювань репрезентативних осіб із пізніших поколінь про Маркіяна Шашкевича. Про перенесення тлінних останків поета пише «Діло» в 1893 році з акцентами, які сучасна соціальна психологія поставила б у зв'язок із попередньо вже нами наведеними поглядами Фройда на батька-провідника: «То Русини проводжали свого Сина, то діти, внуки і правнуки відпроваджували давно переставше ся бити серце Батька, що научив їх він любити понижену «хлопську бесіду» і велів пригорнути до себе «меньшого, незрячого брата». Величавий був цей тріумф! Се бо в'їздив у мури престольного города Галицької Землі *витязь мисли і духа, побідник злорадних міліонів темряви, вістун крашої долі, Керманич!* А у його боку десятки тисяч апостолів

³¹ С. Шах, оп. cit. стор. 177.

³² С. Шах, оп. cit. стор. 176.

³³ С. Шах, оп. cit. стор. 187.

³⁴ С. Шах, оп. cit. стор. 188.

³⁵ Roger Caillois. Le mythe et l'homme. Paris 1938, стор. 107.

і учеників — ціла Русь».³⁶ Про перевидання «Русалки Дністрової» 1910 року пише о. проф. Йосиф Застирець, видавши у другому виданні «Русалку Дністрову», що вона «з молодшим від неї «Кобзарем» відбилась голосним, душу українсько-руського народу до глибини зворушенням гомоном, що несеться від Карпат до Дону. Гомін сей відбивається чим раз то сильніше мов той степовий ураган об ті мури, за котрими сковалось свободеньки сонечко, котре по словам Маркіяна «засвітить і неволі синови!».³⁷ 1912 року Богдан Лепкий у своїй монографії «Маркіян Шашкевич» каже: «Поезія Маркіяна Шашкевича була не йено в його писаннях, але й учинках. Він перший вивів нас галичан із зачарованого галицького кола поза галицькі рогачки на широкий шлях українства. Він розширив таким чином наші видно-круги в безконечність. Для галицької України зробив те, що роблять генії для свого народу — вказав нам шляхи поступу».³⁸ Головний організатор свята здвигнення Хреста на Підлісській Горі (29 жовтня 1911 року) о. Володимир Кальба, вплітає у своїй промові в апoteозу Маркіяна мотив, що звучав хоч може й не так виразно, як попередньо, — мотив тісної пов'язаності, навіть у назверхній символіці, культу Тараса і Маркіяна. «Сей пам'ятник нехай нам усе, як нині, нагадує ім'я і ідею Маркіяна, нехай стане посестрою Тарасової могили і сюди нехай спішить кожний зачерпнути віри і надії в кращу долю народу. Високо піднесене знам'я Хреста нехай благословить український народ дійти через хрест до воскресіння»... (С. Шах, стор. 195).

У цьому поступовому процесі аптеози зачинає лунати в році сторіччя «Русалки Дністрової», 1937, новий голос, голос молодого українського націоналізму. У частково сконфікованій статті Л. Кінасевича «З історії світоглядової еволюції української молоді 1837—1937» проводиться паралелю поміж ставленнями української молоді, «що не була в силі вийти назустріч «Русалці Дністрові», і молоді 1937 року, сучасної, з підкresленням, що «боротьба сьогодні йде не тільки за усталення і здобуття політичних кордонів для майбутньої української Держави, але боротьба важливіша, бо основна і зasadнича, за основне перевиховання поколінь, за знищення в них психіки раба і за придбання нового світогляду».³⁹ Немов продовжуючи сказане, д-р Антін Княжинський у згаданій самбірській збірці, намагається, в цій же площині націоналізму, завершити перетворення історичної постаті Маркіяна Шашкевича, дійсно історично визначеної постаті духовного провідника свого часу, в понадчасовий символ провідного духа, в символічну об'єктивізацію українства поза часом і понад ча-

³⁶ С. Шах, оп. cit. стор. 185.

³⁷ С. Шах, оп. cit. стор. 138.

³⁸ С. Шах, оп. cit. стор. 135.

³⁹ С. Шах, оп. cit. стор. 199.

сом. «Маркіян Шашкевич, — це квола, хвора людина, та дух її великий, це дужий бунтар». Для нації, що дух її заснув, моменти появи цих бунтарів, це не тільки голос предтеч, але і лікарська поміч, щоби летарг не перейшов у мовчазну безрухову агонію, а згодом розклад і смерть. Тому й ці бунтарі, рівночасно підсвідомі звеличники власної нації, стають з часом живими клітинами в організації нації й у духу її стають безсмертні; байдуже чи з під творчого їх пера виходили шедеври, чи коротко-вартісні формою вірші. Тут саме є джерело невмірущості Маркіяна Шашкевича.⁴⁰ Культ ліричного ніжного поета набирає забарвлення культу героса-бунтаря.

5

СОЦІОЛОГІЧНЕ РОЗРІЗНЕННЯ «ІНІЦІАТОРІВ»-«ПРЕДТЕЧ» ТА «ПРОМОТОРІВ»-«ПРИЗВІДНИКІВ»-«ЗДІЙСНЮВАЧІВ»

Еволюція постаті Маркіяна в останньому п'ятидесятлітті позна-
читься з повною яскравістю, коли порівняти холодний і речевий по-
гляд літературознавців на творчість Шашкевича із протуберанцями
масового ентузіазму, які зчаста, як ми бачили, зроджував його культ.
С. Шах наводить дві такі, на його правильну гадку, особливо компе-
тентні опінії літературознавців: Михайла Возняка з 1941 року й
Івана Франка з 1878 року. Цитуємо, починаючи від М. Возняка. «Під
кінець книжки, пише С. Шах, подав автор таку речеву, неперебіль-
шенну синтезу заслуг М. Шашкевича: Маркіян Шашкевич зробив своє
ім'я безсмертним, а заслужив собі на безсмертя тим, що 1) ввів по-
горджену і висміяну селянську мову в літературу, 2) уклав першу
гарну читанку для народніх шкіл, 3) ужив у своїх писаннях фонетич-
ного правопису, 4) підкреслював при кожній нагоді єдність українців
на всьому їх етнографічному просторі, 5) усю свою діяльність спер на
своєму народові і все, що робив, робив для кращого майбутнього рідної
землі».⁴¹ Ця коротка й змістовна синтеза заслуг М. Шашкевича до-
повнюється непорівняною у своєму, треба б сказати, наскрізь «фено-
менологічному» підході,⁴² характеристикою «Русалки Дністрової», як
літературного явища, пера І. Франка. Франко пише: «Головне вра-
ження, яке «Русалка Дністрова» на нас робить, се якесь *неясне*, а
сильне чуття, *ніжнє і інстинктовне*, як чуття дитини (підкреслення
наше), котра рветься на волю силою вродженого потягу, не аргумен-

⁴⁰ С. Шах, op. cit. стор. 199.

⁴¹ С. Шах, op. cit. стор. 200.

⁴² Феноменологія Гуссерля намагається безпосереднім — інтуїтивним «спо-
гліданням сутностей» скопити істоту досліджуваного явища.

туючи навіть докладно, як виглядає ця воля. Се ніжне чуття, мов запах лугів на провесні, обхватує кожного читателя «Русалки», в нім лежить її найбільша вартість. «Русалка» — се немов один неясний прорив чуття людського серед загального затупіння та одичіння. Се її найбільша, найреволюціоніша ціха».⁴³ Натомість революційність символу «Цвітки дрібної», завважимо від себе, дуже відмінна від динаміки бунтарства, що про неї мова у д-ра Княжинського (стор. 199), ніби «на фоні доби».

Порівняння зображення постаті Шашкевича, як її бачимо крізь уточнюючі скельця компетентних літературознавців, із тією його постатью, яка відображується у призмі його масового культу, дозволяє, а то й вимагає, поставити соціологічну гіпотезу наявності двох родів духовних провідників, а що за тим іде — «провідних духів»: 1) ініціаторів-предтеч і 2) промоторів-призвідників, тобто здійснювачів. Шашкевич був передусім і в куди більшій мірі ініціатором-предтечею, — Шевченко ж, натомість, куди більше промотором-призвідником. Для другого роду провідників необхідний високий потенціял динаміки, для першого вистачальна інколи лірична тонкість збагнення. Для обох сутне — це явище взаємопроникання індивідуальної душі провідника і колективної душі народніх мас, що в промотора-здійснювача виявляється вибуховою дією, яка ворушить колективну психіку народу (як у Шевченка), а в ініціатора-предтечі — відчуттям і усвідомленням съгоднішніх несвідомих настроїв мас, що завтра стануть двигунами історії, збагненням і, що за цим іде, усвідомленням, про яке так влучно і глибоко пише наведений С. Шахом, польський учений, проф. М. Гандельсьман: «Шашкевич, — це справжній виразник безпосередності індивідуальних переживань, що мають вартість загальних переживань, а у своїх висловлюваннях — це синтетик змагань, що являються збірними переживаннями, але в нього гостро усвідомлені».⁴⁴

Культ ініціатора-предтечі мас у собі ту особливість, що його мітотворча тенденція, невіддільна від кожного культу, пересуває особу ініціатора у перспективу помилкового принципу: «Post hoc, ergo propter hoc» та добавчує наслідком «проекції», в доглибно-психологічному розумінні цього терміну, в ініціаторі-предтечі — промотора-призвідника, тобто спричинника пізніших творчих подій, — у розумінні їх «causa efficiens». Ця мітотворча тенденція — е природній вияв розвитку народніх мас, які куди більше потребують міту для існування своєї збірноти, ніж сам ініціатор-предтеча для збільшення своєї особи, якої невмирущість уже достатньо запевнена самою першістю в усвідомленні Ідеї і новаторством у її проголошенні.

⁴³ С. Шах, оп. cit. стор. 135.

⁴⁴ С. Шах, оп. cit. стор. 210.

Пантелеймон Ковалів

ПРАЦЯ НАД УКРАЇНСЬКИМ НАГОЛОСОМ

(З нагоди книги митрополита Іларіона п. н.
«Український літературний наголос»).

Питання наголосу в мовознавстві займає одно з центральних місць. Учені здавна фонетичні зміни зв'язували із змінами наголосу і, навпаки, зміни наголосу ставили в залежність від фонетичних змін.¹ Взаємообумовленість фонетичних і морфологічних явищ дала підставу ученим говорити також про морфологічну ролю наголосу. В історії творення іndoевропейської морфологічної структури наголос без сумніву відограв велику роль. Наголосом визначається й характер голосних звуків: чергування різних ступенів вокалізму в нагошених і не-нагошених складах.²

В свій час на цю ролю наголосу звернув увагу ще один із творців порівняльно-історичного мовознавства Ф. Bonn у своїй праці „Vocalismus oder sprachvergleichende Kritiken über J. Grimm's deutsche Grammatik und Graff's althochdeutschen Sprachschatz mit Begründung einer neuen Theorie des Ablautes“ (Berlin, 1836). Проблема наголосу особливо почала назрівати з кінця XIX ст. Саме до останніх десятиліть цього століття належить початок розробки історичної акцентології. Зокрема з питань наголосу в балто-слов'янських мовах велику роль відограли

---

¹ Напр., Ю. Курілович (L'accentuation des langues indo-européennes. Kraków, 1952, st. 15) зміну староіндійського наголосу пояснює впливом зокрема таких фонетичних чинників, як занепад редукованих голосних та зміна функцій сонантів, а також впливом і деяких морфологічних чинників, як взаємовплив баритонічних (з наголосом не на закінченні) і окситонічних (з наголосом на закінченні) парадигм. Зміну праслов'янського наголосу він пояснює ослабленням глухих звуків ь, ъ.

² Див. А. В. Десницкая. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. АН СССР. Москва, 1955, стор. 206.

праці Ф. Фортунатова: „Zur vergleichenden Betonungslehre der litu-slavischen Sprachen“ (Archiv f. sl. Philologie, Bd. IV) та «Об ударении и долготе в балтийских языках» (Русск. Фил. Вестник, 1895); а також праці Ф. де-Сосюра, зокрема його праця „A propos de l'accentuation lituanienne“ (Recueil des publications scientifiques, Heidelberg, 1922) та праця Н. Ван Вейка „Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme“ (Amsterdam, 1923). Не так давно вийшла капітальна праця, присвячена спеціально наголосові індоевропейських мов, відомого польського лінгвіста Ю. Куріловича „L'accentuation des langues indo-européennes“ (Kraków, 1952). В цій праці, можна сказати, вперше за останні 30 років після виходу в світ названої праці Ван Вейка питання балто-слов'янської акцентології так детально вивчається. В цій же праці чимало місця приділено й слов'янській інтонаційній системі. Ю. Курілович досліджує наголос в індоевропейських мовах головно з погляду морфологічної функційної ролі.³

Ми не можемо тут перелічити всіх інших праць про наголос, що їх дали нам XIX і початок XX ст. Вкажемо ще на деякі загальні праці про слов'янський наголос, де частково приділяється увага й українському наголосові. З них треба назвати праці таких учених, як: А. А. Шахматов «К истории ударений в славянских языках» (АН. Изв. Отд. Русск. Яз. и словесн. 1897, т. III, кн. II, Т. Лер-Славинський „Ślady dawnzych różnic intonacyjnych w językach russkich“ (Roczn. sl. 1918, IX) та „De la stabilisation de l'accent dans les langues slaves de l'Ouest“ (Revue des études slaves, 1923, III), А. Беліч „Zur slavischen Akzentlehre“ (Zeitschrift f. sl. Phil. 1925, II), Я. Рудницький „Slavische und indogermanische Akzentdubletten“ (Zeitschrift f. Phonetik. Berlin, 1948, Ig. II).

З праць, присвячених окрім українському наголосові, можна назвати таких авторів, як: К. Ганкевич „Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akzent“ (Arch. f. sl. Phil. II) та Über den Akzent der verba im Kleinrussischen“ (Arch. f. sl. Phil. II), І. Верхратський „Über den Akzent im Kleinrussischen“ (Arch. f. sl. Phil. 1879, III), І. Гануш „Über die Betonung der substantiva im Kleinrussischen“ (Arch. f. sl. Phil. 1883, VII), З. Веселовська «Український наголос у «Лексиконі» П. Беринди» (Зап. Ист.-Філ. Відділу ВУАН, 1929, XXI-XXII), Л. Булаховський «Наголос українських прикметників» (Зап. Ист.-Філ. Від. УАН, 1927, XIII-XIV), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (Зб. Центр. Держ. Курс. Україн-ва, Харків, 1928, I) та «Український літературний наголос» (АН УРСР. Інститут мови й літератури, Уфа, 1943),

---

³ Докладну аналізу цієї праці дає в своїй рецензії В. В. Іванов в журналі «Вопросы языкоznания», Москва, 1954, ч. 4, стор. 125-136.

Є. Грицак «Статистика наголосів в українській мові» (Рідна Мова, 1938, ч. 12), О. Синявський «Норми української літературної мови» (Львів, 1941, про наголос стор. 157-172), В. Сімович «Як наголошувати наші прізвища на -енко» (Наші Дні, 1943, ч. II. Львів), Я. Рудницький «Український наголос як функційна проблема» (Наук. зб. УВУ, 1942, т. III),⁴ «Наголос в поезії Шевченка» (Авгсбург, 1947. УВАН. Літогр.), «Поетичний наголос у Франка» (Сьогочасне і минуле, кн. 1-2, Мюнхен, 1949), П. Ковалів «До проблеми українського наголосу» (Українська Дійсність, 1944, ч. 16. Прага), «Наголос у деяких прізвищах» (Свобода, 1950, ч. 89. Джерсі Сіті), «Наголос в українській літературній мові» (Нью-Йорк, 1952).

Окремо спинимо нашу увагу на праці над українським наголосом проф. д-ра Ів. Огієнка — нині Митрополита Іларіона, що йому з нагоди 80-ліття з дня народження й присвячуємо цю нашу статтю. Наш учений, крім різних сфер української філологічної науки, вже давно цікавиться питанням наголосу. В молоді роки своєї наукової діяльності автор присвятив ряд праць переважно російському наголосові: «Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения» (Київ, 1911), «Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т. п.» (Київ, 1912), «Об ударении в иностранных словах, употребляемых в русском языке», в «Словаре общеупотребительных иностранных слов в русском языке» (Київ, 1912), «Русское литературное ударение» (Київ, 1914).⁵

Спеціально питанням українського наголосу проф. д-р Ів. Огієнко присвятив такі праці (хронолог.): «Ударение в украинском языке» (Курс українського языка, Київ, 1918, стор. 104-113), «Український церковний наголос» (Див. Свята Служба Божа св. о. нашого Івана Золотоустого мовою українською, ч. II, стор. 17-18, Львів, 1922), «Наголос як метод означення виходу стародрукованих книжок» (Зап. НТШ, т. 136-137, Львів, 1925), «Український наголос на початку XVII віку» (Зап. чину св. Василія Великого, Жовква, 1926, т. II, вип. 1-2), «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці» („Elpis“, Варшава, 1926, кн. I), «Український наголос в XVI віці» (Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского, 1928), «Наголос чужих слів в українській літературній мові» (Календар «Дніпро», 1925, Львів), «Інтонація в ре-

⁴ Автор розрізняє: лексикальну, граматичну й ономастичну функції наголосу. Лексикальна функція: слова відрізняються одно від одного за їх змістом з допомогою наголосу (мука — мұқа). Граматична функція: наголосом відрізняються флексійні та синтаксичні форми (рӯки — руки, робить — рóbить). Ономастична функція: наголосом відрізняються власні назви (Ярослав — особа, Ярóслав — місце).

⁵ Це перша повна система російського наголосу. На основі цієї праці вийшла англійська праця: Mark Sieff. Practical Guide to the Russian Accent. London, 1919.

ченні» (Рідна Мова, 1936, ч. I), «Наголос іменників на -иňя, акцентологічний нарис» (Рідна Мова, 1936, ч. 4), «Український Церковний наголос» („Elpis“, 1936, кн. I), «Середньоболгарський наголос в українських пам'ятках, Вербська Євангелія 1560 року» (Сборникъ въ честь проф. Л. Милетичъ, Софія, 1933 р.), «Східнослов'янський наголос у XIV віці», том перший: Словник наголосів Чудів. Нового Заповіту 1355 року» (Зап. чину св. Василія Великого, Жовква, 1938 р.), «Акцентні значки в наших писаних пам'ятках» (Рідна Мова, 1937, ч. 6).

Праці над українською науковою і зокрема над українським наголосом проф. д-р Ів. Огіенко не припинив і тоді (і не припиняє досі), коли він поєднав служіння науці з служінням рідній Церкві, прийнявши єпископський сан з титулом Митрополита. Як синтеза попередньої довголітньої праці над українським наголосом в 1952 році у Вінніпегу, Канада, вийшла книга Митрополита Іларіона «Український літературний наголос», що обіймає 304 сторінки друку. Це перша фундаментальна праця в галузі українського наголосу з численним фактичним і історичним матеріалом.

У передмові автор слушно вказує, що «наголос — це ділянка літературної мови, яку кожний інтелігент мусить знати якнайкраще, бо власне з наголосу відразу пізнаємо ступінь його знання своєї літературної мови». Звідси випливає в автора гасло: «Для одного народу — одна літературна вимова». «Ми вже маємо одну соборну літературну мову, мусимо мати й одну соборну вимову, а наголос у ній займає перше місце».

Основою української літературної вимови автор уважає києво-пoltавську говірку, зафіксовану й особливо поширену в 50-70-х роках ХІХ ст. виданнями з наголосом Т. Шевченка, П. Куліша, М. Вовчка та ін., а пізніше творами М. Старицького, Б. Грінченка, Л. Українки, О. Олеся, Сп. Черкасенка, М. Рильського та ін. Твори цих письменників, крім джерельного матеріалу XIV-XVIII ст., головним чином і послужили нашому вченому матеріалом для написання цієї праці. Поклавши в основу своєї праці різні джерела, автор в описі сучасного літературного наголосу дотримується головно видань Української Академії Наук, переважно словників, що вийшли до 1931 року.

Повна система українського наголосу ще не вивчена науково. Митрополит Іларіон вперше грунтально пробує встановити цю систему, підводячи український наголос під певні закони й правила. У вступі автор указує такі основні закони українського наголосу.

1. Перший закон полягає в тому, що наголос в основному тримається трьох останніх складів слова: кінцевого, передостаннього і третього від кінця слова. Таких слів в українській мові автор налічує понад 97%, з них 50% слова найчастіше з наголосом на другому від кін-

ця складі, 30% слова з наголосом на останньому складі і, нарешті, 17% слова з наголосом на третьому від кінця складі.

2. Другий закон полягає в тому, що наголос при відмінюванні слова залишається нерухомий. Такий нерухомий наголос переважає: в трискладових і багатоскладових словах (вітріло, біліскавка), в префікованих словах (вікуп, бéзлад), в складених словах (горлоріз, гречко-сій), в словах виразно пестливих (матінка, ніченька), в словах виразно здрібнілих (містечко, горнітко), в словах іншомовних (поёт, міністр).

3. Третій закон — це так зв. *енкліза*, тобто перенесення наголосу в певних випадках уліво, до початку слова (на ніч, закуток).

4. Четвертий закон обіймає слова, де склад вимовляється із збільшеною психологічною силою, із збільшеною інтонацією (сéрденько, змáлечку, на ставý).

5. П'ятий закон обіймає слова, що творяться з інших слів, зберігаючи наголос того слова, від якого дане слово походить (сíла-сíльний, віра-вірний-повірити).

6. Шостий закон — це закон розрізnenня наголосом однакових слів (вони собі братý — бráти дрова).

7. Сьомий закон — це закон функційного розрізnenня форм, що проявляється дуже часто в словотворенні і в формах слів та в синтаксі (бáба-бáбі, братовá приїхала — бráтова хата).

8. Нарешті, восьмий закон — це закон аналогії, що спричинився до створення багатьох подвійних форм. Напр., при однім закінченні утворилось дві чи кілька груп, і сильніша з них за аналогією перемагає інші, витворюючи дублети (скарбівніця, цигáрніця).

Серед східнослов'янських мов український наголос виділився в окрему систему, як це видно з першої акцентованої пам'ятки — Нового Заповіту 1355 року.⁶ Ця система українського наголосу протягом свого історичного розвою зазнала з найдавніших часів «кілька сильних впливів», які й досі залишили свої сліди. З них найпомітнішим автор уважає тюркський вплив, що надав українському наголосові більшої рухомості і передав багато нових слів з наголосом (товáр, очkúr, чергá, кургáн, сагайдák та ін.).

Другим сильним впливом на український наголос автор уважає вплив південнослов'янський, що позначився особливо в XV-XVI ст. переважно на книжній мові, в церковних назвах. Далі йшов польський вплив, що позначився особливо в XVI-XVII ст. і відбився на західніх українських говорах. А в XVIII-XIX ст. — російський вплив.

⁶ Про наголос цієї пам'ятки автор написав спеціальну працю: «Східнослов'янський наголос у XIV віці. Частина I: Словник наголосів Чудівського Нового Заповіту, 1355 року», Жовква, 1938.

Окрему увагу у вступі Митрополит Іларіон приділяє історичному оглядові наголосу в рукописних та стародрукованих книжках. Автор давно цікавиться історичними проблемами українського наголосу. В свій час з-під його пера появився ряд статей і розвідок, присвячених давньому наголосові в старорукописах і стародруках. Про деякі з цих праць ми вже раніше згадували.

Вивчення наголосу в давніх пам'ятках — як українських, так і старослов'янських — дало вченому багатий ґрунт і досвід для історичного обґрунтування наголосу в окремих українських говорах, наприклад, збереження в західно-українських говорах залишків давньої системи наголосу на корінному складі (прощу, кάжу, продáли, взáли тощо), тоді як у східно-українських говорах і в літературній мові наголос відбіг від корення (прошú, кажú, продалý, взялý тощо).

Практичну частину книги, власне, український літературний наголос автор подає за схемою окремих частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, діеслово, прислівник. Крім того, окремі розділи присвячено енклізі і проклізі, де говориться про переміщення наголосу вліво і вправо. В додаток до всього цього вкінці подано коротко про логічний наголос, про наголос іншомовних слів в українській мові та про наголос в географічних назвах. Далі йде бібліографічний покажчик літератури про наголос, дуже важливий додаток кожної наукової праці, та словник літературних наголосів. «Словник цей короткий, — пише автор, — і не охоплює всього поданого в праці матеріялу, але все важливіше таки внесене, головно те, що має практичний характер, наприклад, сюди внесені всі ті слова, що в Західній Україні вимовляються інакше».

Праця Митрополита Іларіона (проф. д-ра Івана Огієнка) над українським наголосом — це велетенська праця людини, що може все своє життя спостерігала цю важливу особливість кожної мови, зокрема української мови, що має свою питому її систему наголосу, хоч може цей наголос залишатися в багатьох моментах ще недослідженим. Дальша праця над українським наголосом чекає на нових дослідників, які матимуть широке поле діяльності в цій важливій ділянці української науки.

Хроніка

А) Цикл викладів із східно-європейською проблематикою. УВУ улаштував у співпраці із німецькою Технічною Високою Школою у Штуттгарті цикл доповідей із східно-європейською проблематикою. Виклади відбулися в днях 10 та 11 липня 1963 р. в приміщеннях Технічної Високої Школи.

Програма: *Prof. Dr. G. v. Studinsky: Ein Blick auf die Ostvölker, mit besonderer Berücksichtigung der deutsch-osteuropäischen Beziehungen.*

Prof. Dr. A. v. Kultschytskyj: Homo sovieticus und homo religiosus.

Senator A. L. Merz: Eine pädagogische Brücke zwischen Slawen und Germanen.

Prof. Dr. J. Kratochvil: St. Cyrillus und Jan Amos Comenius und die slawische Pädagogik.

Doz. Dr. A. Bilynskyj: Die sowjetische Wirtschaftskonzeption in ihrer Entwicklung.

Цикл, який закінчився успішно і найшов гарний відзвук у місцевій німецькій пресі, старанно організували проф. д-р Й. Кратохвіль та проф. д-р Ю. Студинський.

Б) Виклади. Як і минулими роками, в УВУ відбувалися публічні виклади для ширшої авдиторії, з числа яких заходами Деканату Філософічного Факультету організовано наступні:

1) 30 квітня 1963 — проф. д-р Н. Полонська-Василенко: Південна Україна після скасування Січі.

2) 30 травня 1963 — д-р Ф. Б. Корчмарик: Києво-Могилянська Академія та організація московського шкільництва в добу Гетьманської України.

2 липня 1963 — Вечір в пошану сл. п. д-ра М. Ореста-Зерова з двома доповідями, а саме:

3) проф. д-р Ю. Бойко: Поетична діяльність Михайла Ореста та

4) ред. І. Кошелівець: Спогади про спільну працю з Михайлом Орестом.

Заходами цього ж Деканату й Управи Спілки Українських Журналістів організовано одну доповідь:

5) 1 серпня 1963 — проф. д-р Я. Славутич: Русифікація України в світлі книжкової продукції.

Крім того дві доповіді організовано заходами Ректорату УВУ:

6) 12 листопада 1963 — м-гр В. Душник: Вчора, сьогодні і завтра українства в Америці та

7) 29 листопада 1963 — доц. д-р А. Білинський: Полеміка в Советському Союзі довкола правного статусу УРСР.

Окремо годиться згадати доповіді, які мали професори УВУ для ширшої авдиторії поза Мюнхеном, а саме у Відні, — у співпраці з Союзом Українців Австрії (СУА):

8) 7 червня 1963 — проф. д-р О. Кульчицький: Структура української науки на еміграції.

9) 8 червня 1963 — проф. д-р О. Кульчицький: Постать Шевченка у світлі доглибної психології.

10) 28 грудня 1963 — проф. д-р В. Янів: Українська духовість, як вияв „animaе naturaliter christianас“.

В) Наукова Конференція, уважаючи участь у організованій спільно з НТШ-УБНТ-УВАН науковій конференції, яка відбулася у Рокараді-Папа бл. Риму, в днях 18-20 жовтня 1963 р. Цією конференцією відзначено 90-ліття існування НТШ (1873) та 40-ліття УБНТ (1923).

Центральною проблемою конференції була тема: «Релігія в житті українського народу», але було також кілька нетематичних доповідей. Прелегенти й теми доповідей (за чергою виступів): 1. о. protoархім. д-р А. Г. Великий. ЧСВВ: Релігія й Церква — головні рушії української історії. 2. д-р Б. Микитюк: Християнські й позахристиянські елементи в українських народних звичаях. 3. о. д-р І. Патрило, ЧСВВ: Вплив християнства на українське законодавство. 4. проф. д-р В. Янів: Українська духовість виявом „animaе naturaliter christianас“. 5. інж. А. Жуковський: Сучасний стан Церкви в СССР, зокрема в УССР. 6. м-гр П. Цимбалістий: Українські культурно-релігійні впливи на Москву, зокрема в XVII та XVIII ст. 7. проф. д-р В. Ленцик: Вплив Церкви на духове життя Західної України між двома світовими війнами. 8. д-р Б. Казимира: Питання релігійної ідентичності в Канаді. 9. о. д-р І. Тилявський, Салез.: Релігійні елементи в творчості Ю. Клена на тлі релігійних ідеалів «п'ятірного грона».

10. д-р Д. Бучинський: Християнські елементи в прозових творах наших письменниць на еміграції. 11. о. шамб. д-р І. Хома: 350-ліття Унії Крижівської Епархії з Апостольським Престолом. 12. о. шамб. д-р М. Марусин: Завдання сучасної богословської науки. 13. Директор Ст. Шах: Основні ідеї Західної Європи в XIX ст. і праця українського духовенства в Західній Україні в цьому часі. 14. проф. д-р Ю. Блохин-Бойко: Романтизм український на тлі західноєвропейського. 15. о. д-р М. Ваврик, ЧСВВ: Роля митрополита Ісидора на Флорентійському Соборі. 16. д-р В. Федорончук: Понтифікат Івана ХХІІІ. 17. проф. д-р В. Кубійович: Українці та росіяни в світлі перепису населення з 15. I. 1959 р. 18. о. ректор д-р І. Назарко, ЧСВВ: Постать Іпатія Потія (До 350-ліття смерті). 19. ректор проф. д-р О. Кульчицький: Проблематика взаємовідносин між етнопсихологією та діференціальною психологією релігії. 20. мист. С. Гординський: Галицька ікона XIV—XV ст. ст. з проекцією до сучасної української іконографії (доповідь була ілюстрована малярською виставкою фотографій ікон, про які була мова). 21. ректор проф. д-р Р. Єндик: Нові матеріяли до рабової структури України. 22. о. protoархім. д-р А. Г. Великий, ЧСВВ: Всеменське думання, як вияв української церковної дії.

Як бачимо, у конференції принимали участь з доповідями 4 професори та один асистент УВУ. Конференцію організував Науковий секретар НТШ у Європі та продекан Філософічного Факультету УВУ проф. д-р В. Янів.

Г) Виступи професорів УВУ на річній науковій асамблей Міжнародної Вільної Академії в Парижі. Міжнародна Вільна Академія відбуває кожного року в місці свого осідку (Парижі) Загальні Збори, сполучені з науковими сесіями. В 1963 р. наукова асамблея відбулася в дніх 7 та 8 грудня. Доосередньою темою одної із сесій було питання «еміграційних наукових установ у Вільному Світі», і на тій сесії доповідав проф. д-р О. Кульчицький про структуру української науки і про роля УВУ, а проф. д-р В. Янів про працю НТШ. Інші сесії були нетематичні.

І) Промоції, габілітації, підвищення в УВУ. 25 травня 1963 промовано в УВУ на доктора філософії п. Франка Богдана Корчмарика. 21 грудня 1963 іменовано асистентом УВУ (при катедрі етнології) д-ра Богдана Микитюка. 21 грудня 1963 затверджено габілітованим доктором УВУ (з ділянки історії) д-ра Любомира Винара. 30 травня

1963 Сенат УВУ затвердив ухвалу Ради Філософічного Факультету про обрання д-ра Володимира Янова (дотеперішнього надзвичайного професора УВУ) звичайним професором психології й соціології.

Д) Нові Керівні Органи УВУ. 21 грудня 1963 р. відбулася Професорська Рада УВУ, яка вибрала Ректором проф. д-ра В. Орелецького. Проректором став автоматично проф. д-р О. Кульчицький. На Філософічному Факультеті обрано Деканом проф. П. Зайцева (вдруге), а продеканом проф. д-ра В. Янова (втрете). Деканом факультету права та суспільно-економічних наук став проф. д-р З. Соколюк, а продеканом проф. д-р Г. Горн. Склад Університетського Суду: проф. інж. Є. Гловінський, проф. д-р Г. Горн, проф. д-р Й. Кратохвіль та проф. д-р М. Міллер. Контрольна Комісія УВУ: проф. д-р Н. Полонська-Василенко, проф. д-р П. Курінний та проф. д-р Ю. Бойко.

БІОГРАФІЧНІ НОТКИ АВТОРІВ

Горбач Олекса, *1918 у Романові (Львів. Обл.); студії слов. та нім. філол. у Львові (1936-40) та в УВУ у Мюнхені (1947-48), закінчені докторатом. Ст. ля-борант (асист.) при катедрі укр. мови у-ту І. Франка, а з 18. V. 1951 доц. слов. філол. УВУ. Д. чл. НТШ (1963). З 1952 лектор укр. і поль. мов в у-тах — послідовно — у Геттінгені, Марбурзі й Франкфурті. Праці з укр. діялектології, арго, історії укр. мови, укр. та поль. лексикографії 17-18 ст., м. ін.: *Zur Geschichte der ukr. Lexikographie im 16-17 Jhr. („Die Welt der Slaven“.* IV/4, 1959), «Курс укр. діялекто-логії». (Скрипт ІЗН при УВУ, 1954).

Ковалів Пантелеймон, *1898 в Браїлові (Вінницької обл.). Кандидат філол. наук (1939), д-р філос. (1949). З 1929 асист., згодом доц. Київ. У-ту та Пед. Ін-ту, а з 1944 проф. УВУ. Проф. та ректор Богосл. Акад. УАПЦ у Мюнхені (1945-51). Д. чл. НТШ (1949). Головні праці: *Історія форм укр. мови* (1931), *Нариси з іст. укр. мови* (1941), *Іст. укр. мови — скрипт УВУ* (1949), наголос в укр. літерат. мові (1952), *Основи формування укр. мови* (1958), *Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.* (1960), *Лексичний фонд літерат. мови київ. періоду X- XIV ст.* (т. I — 1962, т. II — 1964).

Кратохвіль Йосиф, *1915 в Позоржіцах у Чехослов. Студії філос. у Масариковім У-ті (закінчені двома держ. іспитами — 1947 р. — та докторатом), як теж лісівництва у Вис. Господ. Школі у Брні. Зразу учитель в серед. школах, згодом наук. співроб. зоол. парків та музеїв в Німеччині, ЗДА, Норвегії й Швейцарії. З 1954 доц., з 1962 надзв. проф. УВУ, з 1955 викладач (зоопсих. і зоосоціолог.) в Техн. Вис. Школі у Штутгарті. З 1959 досліди етології полярної фавни в Півн. Норвегії. З 1932 також белетрист. праця, зокрема оповідання для молоді з ділянки природи.

Кульчицький Олександр, *1895 у Скалаті (Галичина), студії романіст. й філос. наук у Львові й Парижі, закінчені докторатом (Львів, 1930). Зразу учит. сер. шкіл, з 1945 надзв., з 1955 зв. проф. псих. УВУ, в р. 1962/63 його ректор. д-р. чл. НТШ (1947), з 1952 заст. Гол. НТШ у Європі, д. чл. Міжн. Вільн. Акад. (1952), а з 1959 її 2-ий вчений секрет., чл. УВНТ. Бл. 50 характеролог. праць в дусі структурної псих. та з етнопсих. укр. народу. Монографія: Die marxistisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte der westl. Psychologie (1956). Орг-тор наук. зустрічей з чужинцями. З 1963 Гол. Наук. Ради Т-ва Сприяння Укр. Науці.

Курінний Петро, *1894 в Умані. Вчений Секретар Всеукр. Археолог. Ком-ту (ВУАК), дир. Всеукр. Лаврського Музейного Городка у Києві, ст. наук. співроб. Ін-ту Археол. АН УРСР. Співзасн. музей в Умані, Бердичеві та Музейного Городка у Києві. З 1944 проф. УВУ, гол. УВАН у Німеччині, д. чл. НТШ (1947) і Міжн. Вільн. Академії (1952). Головні праці: Монумент пам'ятки трипіль. культ. (1926), Розкопки б. Томашівки (1927), Раєцька могила на Бердичивщині (1927), Білогрудівські кам'яні стели (1931), Лаврські інтролігатори, Іст. пляни м. Києва, Нариси з іст. укр. археології (1947).

Оглоблин Олександр, *1899 у Києві, студії в Київ. У-ті (закінчені 1919), д-р укр. культури (1926), д-р істор. наук (1941), проф. Київ. У-ту (1921-43), а з 1944 проф. УВУ. Ст. наук. співр. УАН (1926-43) та дир. Всеукр. Центр. Арх. Стародавніх Актів (1932-33) у Києві. Д. чл. НТШ (1947), УВАН (1948) та Міжн. Віль. Акад. (1953). Гол. Іст. Секції УВАН у ЗДА (з 1951). Автор понад 250 опубл. праць, з яких головні: «Очерки истории укр. фабрики (2 т., 1925), Нариси з історії капіталізму на Україні (1931), Ukrainian Historiography 1917-56 (1957), Люди Старої України (1959), Гетьман І. Мазепа та його доба (1960).

Пастернак Ярослав, *1892 в Хирові (Галичина), студії у львів. та празь. у-тах, закінчені докторатом (1926), асист. Держ. Археол. Ін-ту у Празі (1923-28), дир. Кульг.-іст. музею НТШ (1928-39), з 1932 викладач, згодом доц. та проф. Укр. Богосл. Академії, проф. У-ту І. Франка у Львові (1939-41), проф.-гість У-ту Фрідріха-Вільгельма в Бонні (1946-49), проф. УВУ д. чл. НТШ (1929), УВАН, УВНТ, Міжн. Віль. Акад., чл. археол. т-ва у Львові, Празі, Відні та ЗДА. Секр. ІФС НТШ (1929-39) та його Етногр. Комісії (1930-38). Головні праці: Старий Галич (1944) та Археологія України (1961). Багато розкопів у Чехії (м. ін. Градчани), Карпатській Україні та Галичині (Крилос і др.).

Янів Володимир, *1908 у Львові, студії у Львові та Берліні, закінчені докторатом в У-ті Фрідріха Вільгельма (1944). З листопада ст. асист., з 31. X. 1949 доц., з 25. XI. 1955 надзв. і з 30. V. 1963 зв. проф. псих. і соц. УВУ, в рр. 1961/62, 1962/63 і 1963/64 про-дек. його Філос. Фак., а з 2. III. 1964 дир. Делегатури УВУ у Франції. Д. чл. НТШ (1950), Міжн. Віль. Акад. (1952), Нім. Т-ва для Справ Псих. (1953) та УВНТ (1960). З 1952 наук. секр. НТШ у Європі, з 1955 секр. ІФС НТШ. Автор бл. 60 праць з ділянки етнопсих. укр. народу, псих. в'язні та соціопсих., м. ін. Укр. духовість у поет. візії Шевченка (1962).

Увага: В зв'язку з присвятою цього числа НЗ УВУ трьом Високодостойним Ювілярам, життєписні дані професорів д-ра г. к. Г. Ващенка, д-ра М. Міллера та д-ра Н. Полонської-Василенко подані не серед «Біографічних нотаток авторів», а — у вичерпнішому вигляді — в окремих, їм присвячених статтях.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (В роках 1946—1963)

А. НАУКОВІ ЗАПИСКИ УВУ

Ч. 1. 1957 р. Редактор: Ю. Бойко. Стор. 75.

Зміст: О. Горбач. Аproto українських лірників (7-44); I. Mirtschuk. Die russische orthodoxe Kirche und die Koexistenz (45- 58); В. Лев. Майбутній час у говірці батюків в Яворівщині (59-62). Рецензії: «Історія Русів» за редакцією і з вступною статтею О. Оглоблина, переклад В. Давиденка (Н. Василенко-Полонська, 63-69); «Життя Тараса Шевченка» П. Зайцева (Ю. Бойко, 69-72); М. М. Marusyn. Die Vereinigung der Peremyšler und Lemberger Eparchien mit dem Apostolischen Stuhle (I. Mirtschuk, 72-73); Зміст (75).

Ч. 2. 1958 р. Редактор: Ю. Бойко. Стор. 83.

Зміст: Ю. Бойко. Проф. Микола Миколович Глобенко (5-16); М. Стахів. Директорія Української Народної Республіки (17-32); П. Ковалів. До питання гармонії звуку в українській мові (33-43); Я. Рудницький. Українські етимології (44-49); Б. Цюцора. Советський виклад старогрецьких політичних доктрин (50-73). Рецензії: A. Choulguine. „L'histoire et la vie“. (Н. Полонська-Василенко, 74-78); A. Speckle: The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic (S. G. Prociuk, 79-82); Зміст (83).

Ч. 3. 1959 р. Редактор: Ю. Бойко. Стор. 77.

Зміст: М. Василів. Чи може існувати за колективного господарства наука політичної економії (5-9); M. Šarleman. Das Ihorlied vom Standpunkt des Naturwissenschaftlers (10-34); L. Wynar. Der Ursprung der ukrainischen Buchdruckerkunst (35-44); A. Kratochvil. Das kulturelle Leben der ukrainischen Minderheit in der heutigen „Volksdemokratischen“ Tschechoslowakei (45-48); O. Dombrovský. Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch M. S. Hruševskyj (49-56); Н. Полонська-Василенко. Професор Олександр Якович Шульгин (57-62); П. Горбань. Наукова діяльність проф. Михайла Міллера (63-69). Рецензії: V. Timoshenko — B. Swerling. The World's Sugar — Prospects and Policy (S. G. Prociuk, 70-75); Зміст (77).

Ч. 4-5. 1961 р. Редактор: Ю. Бойко. Стор. 185.

Зміст: Ю. Бойко. Фальсифікація Шевченка в УССР (5-19); К. Кисілевський. Ізоглоси Звенигородщини й Шевченкова мова (20-35); П. Ковалів. Елементи народньо-поетичної мови в поезіях Т. Шевченка (36-61); Я. Рудницький. Лляпці́ське видання творів Шевченка з 1859 р. (62-70); В. Янів. Бажання суспільного резонансу в Шевченка, як людини й творця (71-124); М. Стахів. Тимчасова конституція УНР від 26-го грудня 1918 р. (125-137); S. J. Prociuk. Invasion der Moskowitischen Münzen und des Handels in der Ukraine, in der Ära Masepas (138-158); О. Горбач. Українські гlosi в поліглотних словниках А. Калепіна і Г. Мерісера — 1603 р. (159-165); О. Горбач. Українсько-румунський список рослин з початку 18 в. (166-179); М. Горбань. До проблеми матеріалів з українознавства в німецьких енциклопедіях (180-184); Зміст (185).

Ч. 6. 1963 р. Редактор: А. Білинський. Стор. 160.

Зміст: Ю. Старосолльський. Природа міжнародного злочину (9-24); В. Орелецький. Позитивізм і природне право в міжнародному праві (25-36); Т. Сосновий. Теорія розміщення населення як підстава теорії радянського міста (37-52); В. Дідович. Кримінальне право як засіб боротьби проти релігії в СССР (53-64); R. Wierer. Das Problem der Revision der Internationalen Konvention über die Rechtsstellung der Flüchtlinge vom 28 Juli 1951 (65-74); А. Білинський. Радянське господарське право і період Хрущова (75-116); Ю. Студинський. Соціальні питання в папських енцикліках (117-127); Права людини (коментар і переклад «Загальної декларації прав людини» А. Білинського; стор. 128-140); Конвенція про боротьбу з дискримінацією в ділянці освіти (переклад А. Білинського; стор. 140-146); Рецензії: Ю. Панейко. Теоретичні основи самоврядування (З. Соколов, 147-152); Хроніка (153-155); Є. Гловінський. Олександр Юрченко (посмертна загадка, 156-160). Зміст цього числа поданий в українській, німецькій та англійських мовах на стор. 5-7. До статей долучені короткі резюме в німецькій та англійській мовах.

Ч. 7. 1963 р. Редактор В. Янів. Стор. 240.

Зміст: Присвята числа трьом Ювілярам — проф. д-р г. к. Г. Ващенкові, проф. д-р М. Міллерові та проф. д-р Н. Полонській-Василенко (2); Г. Ващенко. Моя автобіографія (5-9); В. Янів. Вдача українця в світлі «Виховного ідеалу» Г. Ващенка (10-47); Г. Ващенко. Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії (48-59); Я. Пастернак. Михайло Олександрович Міллер (60-65); М. Міллер. Кам'яні споруди бронзового віку в Запоріжжі — І. Кромлехи (66-87); Бібліографія наукових праць проф. д-ра М. Міллера (88-94); О. Оглоблин. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (95-100); Н. Полонська-Василенко. Південна Україна після зруйнування Січі (101-127); Бібліографія наукових та науково-популярних праць проф. д-р Наталі Полонської-Василенко (128-137); О. Горбач. Арго українських вояків (138-173); П. Курінний. Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації (174-207); J. Kratochvil. Neues vom Geruchssinn der Rentiere — Sp. rangifer (200-207); О. Кульчицький. Культ Маркіяна Шашкевича (У перспективі монографії Ст. Шаха; стор. 208-222); П. Ковалів. Праця над українським наголосом (З нагоди книги митрополита Іларіона п. н. «Український літературний наголос»; стор. 223-228); Хроніка (229-231); Біографічні нотки авторів (231-232); Видання УВУ в рр. 1946-63 (233-237); Зміст числа в англійській, німецькій та українській мовах (238-240).

Б. НАУКОВІ ЗВІРНИКИ УВУ

Том V. 1948 р. Стор. XXVIII + 256.

Зміст: Дедикація Збірника ЙЕ Апост. Візитаторові І. Бучкові (І); Вступ (V-VI); *I. Мірчук*. Український Вільний Університет (VII-ХІІІ, і те ж саме по англійськи, стор. XIV-XX, та по німецьки, стор. ХХІ-ХХVІІІ); *M. Андрушсяк*. Останні Романовичі (1-12); *M. Васильів*. Розрив і поновлення світових господарських зв'язків (13-17); *G. Ващенко*. Традиційний український ідеал людини (18-25); *B. Гришко*. До інституту виборних і підпомічних козаків (26-41); *P. Ковалів*. „*Dativus absolutus*“ в українській мові (42-47); *B. Крупницький*. Мемуари Туре Габріель Бельке (48-50); *K. Киселевський*. Ізоглоси південно-східного Наддністров'я (51-58); *Z. Кузелін*. Організація науково-інформаційної праці закордоном (59-65); *O. Кульчицький*. Казка в світовідчущанні людини (66-70); *B. Лев*. Лексичні новотвори в «Крехівській Палеї» (71-76); *M. Міщенко*. Гіпнодні стани мозку й психічні процеси (77-86); *O. Оглоблин*. „*Les annales de la Petite Russie*“ Шерера й «Історія Русів» (87-94); *L. Окінішевич*. Український гетьманат XVII ст. як форма державного ладу (95-100); *A. Ольхівський*. До питань творчої проблематики української музики (101-106); *B. Орелецький*. Повсесна проблематика міжнародного права (107-110); *Я. Падох*. Ідеї гуманності й демократизму в карному праві Княжої України (111-128); *Ю. Панайко*. Етичні моменти в державному житті (129-137); *Я. Пастернак*. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів в Галичині (138-148); *B. Петров*. Обрядовий фольклор народньо-календарного циклу, як методологічна проблема (149-154); *I. Ракоєський*. Перемога української науки (155-160); *Я. Рудницький*. Українська «ягілка» (161-167); *P. Смаль-Стоцький*. Говір польських партизанів (168-173); *Ю. Старосольський*. До проблеми міжнародного карного права (174-184); *M. Стахів*. Зміна назви держави як вислід розвитку держави (185-189); *B. Стецюк*. Квалітативні відмінки в Тацита (190-201); *Є. Храпливий*. Сергій Бородавський і навчання ксоперації в УВУ (202-207); *Ю. Шерех*. Галицькі впливи на українську літературну мову (208-212); *B. Щербаківський*. Звичай звертати праворуч або ліворуч (213-218). Резюме праць у англійській мові (219-236); резюме праць у німецькій мові (237-255); Зміст (256).

Том VI. Ювілейне видання. 1956 р. Стор. XXVII + 362.

Зміст: Редакційна замітка (VII); *I. Мірчук*. Вступне слово (IX-XVII); *I. Mirčuk*. Die Ukrainische Freie Universität in München (XIX-XXVII); *O. Андрушків*. Імовірність дійсних і уявних коренів квадратного рівняння (1-13); *Ю. Бойко*. Франко — дослідник Шевченкової творчості (14-33); *M. Васильів*. Методологія визначення оптимального розміру підприємства харчової промисловості в ССР (34-39); *G. Ващенко*. Больщевицькі перекручення педагогічних ідей Заходу в галузі дидактики (40-53); *P. Вірер*. Криза довір'я до суспільних наук (54-59); *O. Горбач*. Павло Берінда як етимолог (60-78); *B. Гришко*. Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси (79-93); *B. Державин*. Вчення античної реторики про фігури сенсу (94-110); *P. Ковалів*. До історії дієприкметників активних тепер. часу в слов'янських мовах (111-126); *A. Коцевалов*. Назва грецької колонії над Гіпанісом — Бористен, Ольбія (127-131); *O. Кульчицький*. Геопсихічний аспект в характерології української людини (132-146); *M. Міллер*. Дніпрельстанивська археологічна експедиція Наркомосу України — 1927-1932 (147-166); *O. Оглоблин*. Списки «Історії Русів» (167-180); *B. Орелецький*. До проблеми суверенітету і карної відповідальності у міжнародному публічному праві (181-186); *Я. Падох*. Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України

(187-197); *Н. Полонська-Василенко*. До історії першої новоросійської губернії — 1764-1774 рр. (198-218); *Л. Ребет*. Права та інтереси в німецькому й австрійському адміністраційному праві (219-234); *Р. Смаль-Стоцький*. Софрон Василькевич-Витвицький (235-243); *З. Соколюк*. Приневолююча діяльність поліції (244-255); *В. Стеценюк*. Поняття республіки і демократії в старовинному Римі (256-265); *Д. Чижевський*. Антична література в старій Україні (266-279); *О. Шульгин*. «Нація» і «національність» (280-295); *О. Юрченко*. Державно-політичний стан УССР у світлі сьогоднішніх союзницьких концепцій (296-306); *В. Янів*. Соціопсихологічна аналіза «Москалевої криниці» (307-322); Німецькі резюме вміщених в Збірнику праць (323-360); Зміст (361-362).

В. ІНШІ ЗБІРНІ ВИДАННЯ УВУ

Ukraine and its People—edited by I. Mirchuk. 1949. Pp. VIII+280.

Contents: Introduction (*I. Mirchuk*, III—V); I. Country and People (1—122). The Name (*Rudnytskyj*, 1—2); The Ukrainian Territory (*Kubiyovych*, 3—19); The Ukrainian People (*Kuziela*, 20—31); The Ukrainian Language (*Rudnytskyj*, 32—34); The Basic Traits of the Ukrainian People (*Mirchuk*, 35—54); The Ukrainian Church (*Mirchuk*, 55—60); The Social Structure of the Ukrainian Community (*Kuziela*, 61—66); The Different Areas of Ukraine, their Nationality and Political Position (*Kuziela*, 67—71); The History of Ukraine (*Antonovych*, 72—93); National Minorities in Ukraine (*Kuziela*, 94—101); The Ukrainian Press (*Kuziela*, 102—106); Causes and Effects of Emigration (*Kuziela*, 107—114); The Ukrainian and the Anglo-Saxon World (*Manning*, 115—122).

II. Economic Life (*Dyminskyj*, 123—216); III. Cultural Life (*Mirchuk*, 217—267); Bibliography (268—272); Index (273—277); Contents (278—280).

East-West Tension in the Light of Psychology. Proceedings of the Scientific Conference in Munich. Editors: W. Janiw and L. Zeise. 1954. Pp. 32.

Contents: Foreword (1—2); Programme (3); The Background and the Initiation of the Conference (4—6); The Psychological Institute of the Free Ukrainian University and the Work of Ukrainian Scholars in Exile (6—8); The Role of Ukraine as a Mediator between West and East from the Cultural Point of View (*I. Mirtschuk*, 9—11); The Problem of Understanding alien National Mentality and the Question of Reconciliation between the Nations (*O. v. Kultschyzkyj*, 12—15); The Philosophical and Ideological Background to the Present Tension between the Nations (*A. Vetter*, 15—16); Occidental and non-occidental Components of the Ukrainian Mentality (*O. v. Kultschyzkyj*, 17—20); The Position of H. Skovoroda's Philosophy in the Psychology of a World Conception in the Light of the East-West Antithesis (*E. Smalko*, 21—23); Psychology in the Soviet Union (*H. Waschtschenko*, 23—24); The Basic Trends in Psychology in the U. S. A. (*H. R. Lückert*, 25—26); East-West Tension in the Light of Psychology (*W. Janiw*, 27—30); The Overcoming of East-West Tension as an Educative Task of Psychology (*L. Zeise*, 31—32).

Папа Пій XII. Нариси з життя і творчості. 1956 р. Стор. 183.

Зміст: *I. Мірчук*. Вступне слово (5); *А. Княжинський*. Папа Пій — як людина (7-26); *о. І. Гриньох*. Вселенський Учитель (27-74); *I. Мірчук*. Релігія і наука в навчанні св. Отця (75-95); *В. Янів*. Соціальна проблематика у творчості Папи Пія XII (96-133); *Л. Ребет*. Папа ПІЙ XII — як державний муж (134-163); *О. Кульчицький*. Психологія в поглядах Папи (164-182); Зміст (183).

L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen. Editions Nauwelaerts, Louvain-Paris, 1957. Pp. 207.

Table des Matières: SE Archevêque *I. Bučko*. Introduction (1—3); *A. Koultchytskyi*. Note de l'organisateur de la Semaine d'Etudes Ukrainiennes (4). *I. Mirtchouk*. L'Ukraine, intermédiaire entre l'Est et l'Ouest (5—20); *J. Leclercq*. La valeur des nationalités (21—38); *A. Choulguine*. L'Ukraine à travers les siècles (39—60); *R. Yakemtchouk*. L'Ukraine sur le plan des relations diplomatiques (61—92); *P. de Visscher*. A propos de la personnalité juridique de l'Ukraine (93—108); *Abbé I. Leskovytcz*. La situation religieuse en Ukraine (109—130); *L. H. Dupriez*. Bien-être et progrès économique dans leurs rapports avec les conditions de l'Europe Orientale (131—138); *M. Wasyliew*. Les forces économiques de l'Ukraine et le niveau de vie de sa population (139—168); *F. Grégoire*. Les sources de l'athéisme de Marx (169—186); *A. Koultchytskyi*. La conception marxiste de l'homme et le psychisme ukrainien (187—204); Table des matières (207).

Г. VARIA

Український Вільний Університет — короткий огляд. Ukrainian Free University Short Review. 1958 р. Стор. 30.

Borys Krupnyckyj. Geschichte der Ukraine. Dritte Auflage. Otto-Harrassowitz-Verlag. Wiesbaden 1963. Ss. 307.

CONTENTS

Prof. Dr. h. c. H. Waščenko:								5
My „Autobiography“ (with photograph)								
Prof. Dr. V. Janiw:								
Ukrainian Character and Behaviour in the Light of Prof.								
H. Waščenko's „Upbringing Ideals“								10
Prof. Dr. h. c. Waščenko:								
A Short Characteristic of Education in pre-Revolutionary								
Russia								48
Prof. Dr. J. Pasternak:								
Mychaylo Aleksandrovyc Miller (On the occasion of his 80th								
Birthday; with photograph)								60
Prof. Dr. M. Miller:								
Bronze Age Stone Building in the Zaporozhe Area (I)								66
Bibliography of Prof. M. Miller's Works								88
Prof. Dr. O. Ohloblyn:								
Natala Dmytriwna Polonśka-Wasylenko (On the occasion of								
her 80th Birthday; with photograph)								95
Prof. Dr. N. Polonśka-Wasylenko:								
The South of Ukraine after the Destruction of the Zaporozhian-Sich								101
Bibliography of Prof. N. Polonśka-Wasylenko's Works								128
Prof. Dr. O. Horbatsch:								
Ukrainian Soldiers' Slang								138
Prof. Dr. P. Kurinnyj:								
The Soviet Concepts of the Origin of the „Great-Russian“								
People and the „Russian“ Nation								174
Prof. Dr. J. Kratochvil:								
New Discoveries in the Sense of Smell of Reindeers (Sp. ran-								
gifer), (with 8 Plates; in German)								200
Prof. Dr. A. v. Kultschytzkyj:								
The Personality Cult of M. Šaškevyc as a Psycho-Social Prob-								
lem								208
Prof. Dr. P. Kovaliv:								
Research on the Stress in the Ukrainian Language								223
Chronicle								229
Authors' Biography Notes								231
Publications of the Ukrainian Free University (1946-63)								233

INHALTSVERZEICHNIS

Prof. Dr. h. c. H. Vaščenko:		5
Meine Autobiographie (mit Lichtbild)	.	.
Prof. Dr. V. Janiw:		10
Der ukrainische Volkscharakter im Lichte des „Erziehungs-ideals“ von H. Vaščenko	.	.
Prof. Dr. h. c. H. Vaščenko:		48
Eine kurze Charakteristik des Schulwesens im zaristischen Russland	.	.
Prof. Dr. J. Pasternak:		60
Mychajlo Oleksandrovyč Miller (Zu seinem 80. Geburtstag, mit Lichtbild)	.	.
Prof. Dr. M. Miller:		66
Steinerne Bau-Konstruktionen der Bronzezeit im Saporoher Gebiet (I)	.	.
Bibliographie der wissenschaftlichen Arbeiten von Prof. Dr. M. Miller	.	.
Prof. Dr. O. Ohloblyn:		88
Natala Dmytrivna Vasylenko-Polonska (Zu ihrem 80. Geburtstag, mit Lichtbild)	.	.
Prof. Dr. N. Vasylenko-Polonska:		95
Das Südukrainische Gebiet nach der Zerstörung der Saporoh-Sic	.	.
Bibliographie der wissenschaftlichen und der popularisierenden Arbeiten von Prof. Dr. N. Vasylenko-Polonska	.	.
Doz. Dr. O. Horbatsch:		101
Das ukrainische Soldatenargot („Soldatensprache“) — mit einem deutschen Kurzreferat	.	.
Prof. Dr. P. Kurinnyj:		128
Die sowjetischen Konzeptionen über den Ursprung des grossrussischen Volkstums und der „russischen“ Nation	.	.
Prof. Dr. J. Kratochvil:		138
Neues vom Geruchssinn der Rentiere (Sp. rangifer) — mit 8 Abbildungen (in deutscher Sprache)	.	.
Prof. Dr. A. v. Kultschytzkyj:		174
Der Kult der Person des ukrainischen Dichters M. Šaškevyc als ein psychosoziales Problem	.	.
Prof. Dr. P. Kovaliv:		200
Eine Forschungsarbeit über das ukrainische Akzent	.	.
Chronik		223
Die biographische Notizen der Autoren	.	.
Die Veröffentlichungen der Ukrainischen Freien Universität in den Jahren 1946-63	.	.
		229
		231
		233

ЗМІСТ

Проф. д-р г. к. Г. Ващенко :		5
Моя автобіографія (зо знимкою)		5
Проф. д-р В. Янів :		
Вдача українця в світлі «Виховного Ідеалу» Г. Ващенка		10
Проф. д-р г. к. Г. Ващенко :		
Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії		48
Проф. д-р Я. Пастернак :		
Михайло Олександрович Міллер (у його 80-ліття — зо знимкою)		60
Проф. д-р М. Міллер :		
Кам'яні споруди бронзового віку в Запоріжжі (І. Кромлехи)		66
Бібліографія наукових праць проф. д-ра М. Міллера		88
Проф. д-р О. Оголоблин :		
Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (З нагоди 80-ліття, зо знимкою)		95
Проф. д-р Н. Полонська-Василенко :		
Південна Україна після зруйнування Січі		101
Бібліографія наукових та науково-популярних праць проф. д-р Наталі Полонської-Василенко		128
доц. д-р О. Горбач :		
Арго українських вояків		138
Проф. д-р П. Курінний :		
Советські концепції походження великоруської народності та «руської» нації		174
Prof. Dr. J. Kratochvil :		
Neues vom Geruchssinn der Rentiere (Sp. rangifer — mit 8 Abb.)		200
Проф. д-р О. Кульчицький :		
Культ Маркіяна Шашкевича, як психосоціальна проблема		208
Проф. д-р П. Ковалів :		
Праця над українським наголосом		223
Хроніка		229
Біографічні нотки авторів		231
Видання УВУ в рр. 1946-63		233
Contents		238
Inhaltsverzeichnis		239
Зміст		240

